

„Nincs orvosság halál ellen / Patikában, vagy más helyen,
/ Széles mezőn, drága kertben[.]”

„Búcsúztató verset ha írogat: / Embernek gyászost, disznónak vigat.”

„Kancáid közzé angol mént eresztesz, / S a szép magyar fajt, a csontost,
szügyest, / Cangár szúnyoggá korcsosítod el.”

„Leveledet kapám (és ásóm!)”

„[...] itt minden multságunk – a temető. [...] Szép, szép, de kissé melancholicus.”

„A mi egyik nyelven ékesenn, világosann és hathatósann mondódik,
ha az más nyelvre azon módonn szóról-szóra általfordítódik;
merő idétlenség leszz belőle.”

„A nő egyszerre a természet megzabolázhatatlanságának és az anyagias,
utilitárius, minden transzcendens értéket nélkülöző társadalom
vulgaritásának a megtestesülése.”

„Nyelvünknek lágysága, ereje, energiája, gömbölydedsége van,
és minden, amit kívánni lehet.”

„A' leg-kényesebb Parisi ízlésű Asszonyosság is el-felejtí hogy néki
[Horváth Ádámnak] bajusz borítja-bé száját, hogy hajai tornyokra
nintsenek fűrtözve, hogy dohány parfümírozta ruháit
's gyönyörködve múlat társaságában.”

„[...] érzem jól, melly Chimeraí szándék az, a' melly a' köz-népet,
– a' gubába vagy bársonyba öltözött köz-népet! –
meg-világosítaní igyekszik [...]”

„hiábavaló minden fáradozás, ha nem hasznos, amit csinálunk”

„Csak magamat kell megkérdeznem arra vonatkozólag,
hogy mit akarok tenni, mert mindaz, amit jónak érzek,
valóban jó, és mindaz, amit rossznak érzek, valóban rossz.
Az összes kazuisták közül a legjobb a lelkiismeret.”

„szemeteimet kintseknek fogja tartani”

Irodalomtörténeti Közlemények

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2022/4

4

2022

ItK

Kazinczy Ferenc
Arany János forrásai
Az atléta halála

Publications on History of Literature

Volume 126. Nr. 4. 2022

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
chief editor

Eszter Draskóczy
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene
Ferenc Bíró

István Bitskey
Tünde Császtvay
Rumen István Csörsz

Péter Dávidházi
Péter Kőszeghy
László Szörényi
György Tverdota
András Vizkelety

*

Zoltán Szénási
editor of the Book Review column

*

Mihály Etlinger
Gábor Mészáros
technical editor

ADDRESS

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
<http://itk.iti.mta.hu>
itk@iti.mta.hu

Contents

<i>Debreczeni, Attila: The Program of Kazinczy the Inspector</i>	441
<i>Korompay H., János: János Arany's first readings and poetry</i>	477

Workshop

<i>Gáborjáni Szabó, Botond: The „Western model” and the „beautiful foreigner” in the relationship between Kazinczy and Debrecen</i>	511
<i>Szilágyi, Márton: The true author of a poem attributed to Petőfi</i>	520

Literary analysis

<i>Visy, Beatrix: The Sustainable Distance – Landscape, Nature and Movement in Miklós Mészöly's Novel: Death of an Athlete</i>	532
--	-----

Book reviews

Itáliai hatások a régi magyar lelkiiségben (The Italian influences in ancient Hungarian spirituality) (<i>Mátyus, Norbert</i>)	540
A dialógus formái a magyar régiségben (Forms of dialogue in Hungarian antiquity) (<i>Maczák, Ibolya</i>)	544
Critica: Források az irodalom- és kultúratudományi szakkritika történetéhez 1986–2020 (Critica: Sources for the history of criticism of literary and cultural studies 1986–2020) (<i>Kecskeméti, Gábor</i>)	547
Nemesné Matus Zsannett: Bodroghy Papp István. Irodalom és művelődés a reformkori Dunántúlon (Literature and culture in reformed Transdanubia) (<i>Bodnár, Krisztián</i>)	553
Földes Györgyi: Akit „nem látni az erdőben”. Avantgárd nőírók nemzetközi és magyar kontextusban (Those who „cannot be seen in the forest”: avant-garde women writers in an international and in a Hungarian context) (<i>Deczki, Sarolta</i>)	556

Irodalomtörténeti Közlemények

2022. CXXVI. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Draskóczy Eszter

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Csörsz Rumen István

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Etlinger Mihály

Mészáros Gábor

technikai szerkesztők

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

Tartalom

<i>Debreczeni Attila: A tanfelügyelő Kazinczy programja</i>	441
<i>Korompay H. János: Arany János első olvasmányai és költészete</i>	477

Műhely

<i>Gáborjáni Szabó Botond: A „nyugati modell” és a „szép idegen” problematikája</i> Kazinczy és a Debrecen kapcsolatában	511
<i>Szilágyi Márton: Egy Petőfinek tulajdonított vers igazi szerzősége</i>	520

Műelemzés

<i>Visy Beatrix: A fenntartható táv – táj, természet, mozgás Mészöly Miklós</i> <i>Az atléta halála</i> című regényében	532
--	-----

Szemle

<i>Mátyus Norbert: Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben</i>	540
<i>Maczák Ibolya: A dialógus formái a magyar régiségben</i>	544
<i>Kecskeméti Gábor: Critica: Források az irodalom- és kultúratudományi</i> <i>szakkritika történetéhez 1986–2020</i>	547
<i>Bodnár Krisztián: Nemesné Matus Zsanett: Bodroghy Papp István. Irodalom</i> <i>és művelődés a reformkori Dunántúlon</i>	553
<i>Deczki Sarolta: Földes Györgyi: Akit „nem látni az erdőben”.</i> <i>Avantgárd nőírók nemzetközi és magyar kontextusban</i>	556

A tanfelügyelő Kazinczy programja

DEBRECZENI Attila

Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet,
egyetemi tanár
ORCID 0000-0001-7465-6035

The Program of Kazinczy the Inspector

Abstract | This paper is largely based on the 2013 critical edition *Hivatali levelezés* [Official Correspondence], which contains previously unpublished correspondence and documents accompanied by a large scale interpretative study. The paper intends to present KAZINCZY'S work both as an inspector and as an editor, emphasizing how the two fields are intertwined. It also aims to show the programmatic changes at the end of 1789, even if Kazinczy did not have time to implement them. It contains detailed textual analysis of the 1786–1787 correspondence, the analysis of *Hivatalba vezető beszéd*, and the introduction of Orpheus from 1789–1790.

Keywords | KAZINCZY FERENC, Orpheus, education, Josephinism, Hungarian language

* A tanulmány, mely egy készülő nagyobb munka fejezeteire épül, az ELKH–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre.

Kazinczy Ferencről mint tanfelügyelőről szót ejt minden pályakép és életrajz, de általában csak a valójában lényegesnek tekintett literátori életmű mellett, mintegy kötelességszerűen. A tanfelügyelő Kazinczy másik gyakori megközelítési módja, a neveléstörténeti szempontú elemzés ugyanígy némileg zárványként kezeli e tevékenységet a pálya egészében, a másik oldalról elhatárolva azt. Inspektor Kazinczy megítélésének további nehézségét jelenti az ideologikus nézőpont, mely a jozefinista vagy hazafi oppozíció jegyében értelmez. A jelen dolgozat (mely jelentős mértékben a kritikai kiadás *Hivatali levelezést* közreadó 2013-as kötetének anyagára épül¹) együtt kívánja láttatni a tanfelügyelő és a literátor-szerkesztő munkásságát a programelemek összeszövődöttségében. Célja kimutatni a programos elképzelések 1789 végén végbe menő változásait, még ha ezek megvalósítására már nem is jutott ideje Kazinczy-nak. A gondolatmenet részletes szövegvizsgálatokra épül 1786–1787 és 1789–1790 fordulóján: a tanfelügyelői hivatalba lépés körüli időszak leveleinek, valamint a *Hivatalba vezető beszédnek* és az *Orpheus Bé-vezetésének* elemzésére.

1 A Kazinczy-levelezés I. kötetében Váczy János 30 hivatali levelet adott ki, aztán majd 2013-ban, több mint százhusz év múltán, a XXV. kötetben jelent csak meg a jelenleg elérhető teljes tanügyi anyag: majdnem 300 levél és 100 irat (német, latin és magyar nyelven), melyek túlnyomó többsége addig kiadatlan volt. További nagy mennyiségű kapcsolódó hivatalos irat, dokumentum feldolgozását tartalmazza a sajtó alá rendező, Soós István kismonográfia igényű és méretű bevezető tanulmánya, mely Kazinczy tanfelügyelői tevékenységének legújabb, átfogó és korszerű összefoglalása. KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 25:455–509, a továbbiakban: *KazLev* + kötetszám. Fried István, aki a kötet lektora volt, dolgozatunk elkészülte után megjelent tanulmányában szintén hasznosítja e kiadás anyagát, több esetben éppen azokat a leveleket emelve ki, melyekre mi is építettünk. FRIED István, „De mi az a magyar szín?» Kazinczy Ferenc hungarus (?) patriotizmusának kérdéshez”, *Irodalomtörténet* 102 (2021): 383–403. Csak korabeli forrásokat használunk, az önéletírások vizsgálatát keletkezésük idejéhez, a pálya lezárulásának időszakához utalván. Tanügyi áttekintésünkben a terjedelmes szakirodalomból leginkább Mályusz Elemér történettudományi monográfiáját, valamint Margócsy István adatokban gazdag és új megközelítéseket felvető áttekintését használtuk. MÁLYUSZ Elemér, *A türelmi rendelet. II. József és a protestantizmus* (Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1939); MARGÓCSY István, „A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban”, in *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, 71–151 (Budapest: Argumentum Könyvkiadó, 2005). A literátor és szerkesztő korabeli programjának kérdéseit illetően a *Magyar Museum* és az *Orpheus* kritikai forráskiadásaira, valamint a folyóiratokat feldolgozó monográfiáinkra támaszkodtunk. DEBRECZENI Attila, kiad., *Első folyóirataink*: Magyar Museum, 2 köt. Csokonai könyvtár: Források: Régi kortársaink 11 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004); DEBRECZENI Attila, kiad., *Első folyóirataink*: Orpheus, Csokonai könyvtár: Források: Régi Kortársaink 7 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), a továbbiakban: *Orpheus*; DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2009). Ezek eredményeit továbbgondolva vetettünk számot a tanfelügyelői és szerkesztői program szerves összeszövődöttségével.

1. Hivatali levelek

1.1. Hasznos hazafiság

A vármegyei aljegyzőségről lemondása és tanfelügyelői hivatalába iktatása idején, az 1786. október közepe és november közepe közötti egy hónapban Kazinczy több levelet írt a helyzetével való számvetés jegyében (ezek csak újabban jelentek meg a Kazinczy levelezéskiadás pótköteteiben). Volt egy levélváltása Orczy Lőrincsel: írt neki október 16-án,² majd Orczy november 1-jén kelt válaszára³ november 17-én felelt.⁴ A levelekben vármegyei ügyek említése mellett hivatalvállalása okairól szólt, valamint ismert levelezésükben először ejtett szót irodalmi dolgokról egy csatoltan küldött verse kapcsán. Ugyancsak november 17-i dátum jegyzi Szirmay István egyházkerületi felügyelőnek írott hivatali bemutatkozó levelét,⁵ melyet ugyanakkor, változatlan szöveggel megküldött Szalay Sámuel püspöknek és Vay István világi főgondnoknak, azoknak a protestáns vezetőknek, akikkel a későbbiekben együtt kellett működnie. Október 19-én íródott Ráday Gedeonhoz szóló levele,⁶ melyet szokás szerint jórészt irodalmi témák töltöttek ki. A levélhez két verset csatolt Kazinczy, az egyik megegyezett az Orczynak küldött költeménnyel (*Baróti Szabó Dávidhoz*), ez jelenleg nincs a levél mellett, a másik (a *Gróff x x x Ferentzhez* című töredékes episztola) most is a levél része.⁷ Ez Kazinczy legkorábbi fennmaradt verskézirata. A küldött versek (és a nem sokkal későbbi *Daimonia*) azon eszmei-kulturális (ellen)pontok bemérésére vállalkoznak, melyekhez képest saját pozíciója meghatározható lehet. Azt a kérdést vetik fel, miben áll az igazi világosság, hol van a középút vallástalanság és babonáság között, de válaszokig nem jutnak el. Az 1786. október–novemberi levelek tehát két fő témát fejtegetnek: egyrészt egy elképzelt poétai pálya lehetőségeit mérlegelik, másrészt a vármegyei tisztségből állami hivatalba való átlépést indokolják.

„Kazinczy Ferentz a Kassai Járásban lévő Nationalis Iskoláknak Inspectorá” – írja alá Orczynak szóló 1786. november 17-i levelét.⁸ Az aláírás azt közli Orczyval, hogy a tíz vármegyét és a Jász és Kiskun kerületeket magában foglaló kassai tankerület elemi iskoláinak a tanfelügyelője lett. Egy hónappal korábban, október 16-i levelében még csak arról számolt be Orczynak, hogy egy új hivatal miatt lemondott az aljegyzői tisztségről:

2 *KazLev*, 24:19–21, 5936. sz.

3 *KazLev*, 1:115–116, 80. sz.

4 *KazLev*, 24:21–22, 5937. sz.

5 *KazLev*, 25:24–26, 6243. sz., a másik két levél adatai a jegyzetben: 526.

6 *KazLev*, 23:16–18, 5657. sz.

7 KAZINCZY Ferenc, *Költemények*, kiad. DEBRECZENI Attila, a német szövegeket ford., kiad. DEÁK Eszter és DONCSECZ Etelka, a görög szövegeket ford., kiad. D. TÓTH Judit, 2 köt. Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek: Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 2:147–157, a továbbiakban: *KazKölt* + kötetszám. A töredékes episztola korábban *A vallástalan* címen volt ismert.

8 *KazLev*, 24:22, 5937. sz.

*Változott a' szolgálat' sorsa; 's olly hivatal után kezdettem vágyni, a' hol életemet kedvesebb tárgy körül való foglalatosságbann tölthessem. Ezt Fejedelmünk' kegyelméből el-nyervén, minekutánna már a' Vármegyétől bútsút vettem, nintsen egyéb hátra, hanem hogy Nagyságodnak azért a' sok rendbéli kegyességeiért, melyeket tsekélységem eránt olly sok ízben mutatott, – különösen pedig azért a' szerentséért, hogy a' még boldog időbenn a' Haza szolgálatjára állított, szíves hálákat adjak, 's magamat további kegyességébe ajánljam. Utolsó pihenésemig fogom én tisztelni azt a' Jól-tévőmet, a' kinek egyedül tulajdonítom azt a' szerentsémet, hogy Hazámat egy darabig Öseink módjok szerint szolgálhattam.*⁹

Az általunk kiemelt három tagmondat szóhasználatában a patrónusnak szóló tiszteletjes köszönetmondás soraiba szöve ott található az aljegyzői tisztségről lemondás indoklása: azért választotta a haza szolgálatának új útját, mert az ősök módja szerinti szolgálat sorsa megváltozott ahhoz képest, amikor azt a boldogabb időben elkezdte. A „boldogabb időre” utalás egy évvel korábbi levél¹⁰ idézi: a hajó allegóriáját is a „boldogabb időre” való visszaütalással vezette fel, s ez a boldogabb idő „Orczy vicenniumával” esett egybe, azaz Orczy Lőrinc húszéves főispánságának időszakával, ami éppen Kazinczy hivatalba lépésekor, 1784 októberében zárult. A formula egyúttal általában a vármegyék 1785-ös átszervezése előtti időket jelenti, amelyhez képest az „őseink módja szerinti szolgálat sorsa megváltozott”.

A változást pragmatikus távlatba állítja két megjegyzése, talán épp ezek árulják el a legtöbbet vármegyei szolgálatból való kiválásának és hivatalvállalásának okairól. Orczynak írott november 17-i levelében a vármegyék által „a' Korona ki-vitele 's Német Nyelv bé-hozása ellen írtt Repraesentatiókat” a hazaszeretet megnyilvánulásaként említi (mást persze akkor sem írhatott volna Orczynak, ha nem így gondolja). Ugyanazon a napon, a Szirmay Istvánhoz szóló, hivatalvállalását magyarázó levelében úgy fogalmaz, hogy

egyéb Consideratióim mellett hathatósan tűzelt ennek [ti. új hivatalának] keresetére annak meg gondolása, hogy nem ollyan Fejedelem alatt élünk aki magát a' már meg tett rendelések ellen bé nyújtott Repraesentatiók által végezésitől el vonni engedje.¹¹

A tiltakozó feliratok tartalmához való viszonyáról egyik levélben sem nyilatkozik érdemben, de Szirmaynak (és Vay Istvánnak is) egyértelműen megírja, hogy ezt az utat nem látja célravezetőnek. Mivel a vármegyei szolgálat sorsa megváltozott, az előállt helyzetben máshol keresi a cselekvés s így a haza szolgálatának közvetlen lehetőségeit. Ahogy e levélben pár sorral később megfogalmazza, az állami hivatali állás elnyerésével

⁹ *KazLev*, 24:19–20, 5936. sz.

¹⁰ *KazLev*, 23:13–14, 5655. sz.

¹¹ *KazLev*, 25:25, 6243. sz.

magamat abba a' Statióba érzem tétetve, melyben *hazánk mostani állapattyához képest* leg-kevesebb kedvetlenséggel szolgálhatok, 's mind a' nevendék Hazafiak' nevelése körül való forgolódás, mind pedig a' Vallásbéli egyenetlenségnek el távoztatása 's az igazi illuminatiónak hivatalomhoz mérséklett terjesztése által *valóban hasznos hazafivá* formálhatom magamat.

Mint az általunk kiemelt megfogalmazások egyértelműen jelzik, az állami hivatal melletti döntés a helyzetértékelés alapvetően pragmatikus szempontjaiból következett, a haza szolgálatának adott körülmények közötti leghatékonyabb módját keresvén. Ennek során számot vetett azzal, hogy felekezetéből sokan kárhóztatni fogják döntését, ezért írja Szirmay Istvánnak és más protestáns vezetőknek szóló leveleiben, hogy „Valásunk nem tsak nem vesz, hanem bizonyosan nyér általa, ha ezen hivatal nem Papis-ta, hanem Protestans Individuumnak jutt”. Kazinczy tudta, hogy a bécsi döntéshozók egyfajta közvetítő szerepet szántak a protestáns felekezetű hivatalnokoknak a tanügyi feladatok hatékony megvalósításában, s számolt ezzel. Minthogy a tanügyi rendelkezéseket (amint a vármegyét érintő józsefi rendeleteket is) megmásíthatatlanoknak tartotta, ugyanakkor lényegüket tekintve jó szívvel vállalhatóknak, ezért vállalta a megítéltetést is hittársai részéről.

A pragmatikus szempont hangsúlyozása mellett ugyanakkor az idézett helyen megnevezi a *hasznos hazafiság* lényegét is, melyet a maga számára aktuálisan három fő elemből lát összetevődni. Elsőnek értelemszerűen a tanfelügyelői kötelezettségek el-látását említi („a' nevendék Hazafiak' nevelése körül való forgolódás”), majd a tan-ügyi feladatok megvalósítása során szem előtt tartandó két elvi jellegű célkitűzését. Az egyik a tolerancia-elv következetes képviselése („a' Vallásbéli egyenetlenségnek el távoztatása”), melyre hivatali alapfeladatai messzemenően lehetőséget adnak, mint azt a levél további részében kifejti. A másik elvi összetevőként az „igazi illuminatio” terjesztését nevezte meg, úgy és ahogy az hivatalának keretei között lehetséges. Az „igazi” megszorító jelző értelmezéséhez egyrészt Kazinczy korabeli verstörédékeinek beméré-si ellenpontjait vehetjük alapul: az 'igazi illuminatio' ezek szerint távol áll a hermetiz-mus lidércfény-világosságától, továbbá a babonáság és a vallástalanság szélsőségei kö-zött helyezkedik el. Ahogy az idézett levél jellemzése szerint Török Lajos is,

kinek egy részről minden *Vallásbéli vizázkodást*, erőszakot és nyomorgatást *utálló* egye-nes szívét; más részről pedig *részre nem hajló Keresztységét*, 's az Hazánkba is bé-ha-tott *hitetlenségtől 's indifferentismustól* való *idegenséget* tsak nem mindnyájan esmérjük.

Két héttel e sorok írása előtt vehette kézbe Kazinczy Török Lajos levelét, melyben tanfe-lügyelői kinevezését hivatalosan közölte vele, jókívánságok és biztatások kíséretében, kiemelve, hogy a haza boldogulása szükségszerűen következik a helyesen értett vilá-gosságból („wohlverstandenen Aufklärung”).¹² Azt ugyan nem tudjuk meg ebből sem, miben áll a helyesen értett, vagyis az igazi világosság (illuminatio, Aufklärung), de azt

12 *KazLev*, 25:22, 6239. sz.

igen, hogy aktuálisan mi a célja és funkciója. A *Hazának az ősök módja szerinti szolgálata* helyett Kazinczy a *tolerancia* és az *igazi illuminatio* képviselőjét és terjesztését választotta tanfelügyelői munkája által, mint a *Haza szolgálatának adott helyzetben hatékonynak vélt útját*, hogy *valóban hasznos hazafivá* válhasson.

1.2. Tanügyi feladatok

A „nevendék Hazafiak körül való forgolódás” tíz vármegye és a csatolt részek összes elemi iskolájának gondját és felelősségét, egyedi ügyek sokaságát és azt a három fő feladatot jelentette az újdonsült tanfelügyelő számára, melyeket Török Lajos 1786. november 4-i levelében külön is a figyelmébe ajánlott. Az egyik a normamódszer minél szélesebb körben való, érdemi alkalmazása, a másik – a levélhez csatolt királyi utasításnak megfelelően – a német nyelv bevezetése és elterjesztése az oktatásban, a harmadik pedig a közös iskolák alapításának szorgalmazása.¹³ Kazinczy az iskolaigazgatóknak írott első körlevelében 1786. november 9-én, mikor hírt ad hivatalba lépéséről, a három fő feladat közül a német nyelv bevezetésével foglalkozik részletesen, a királyi utasításnak megfelelően.¹⁴ Majd egy hét múlva megírja leveleit a protestáns vezetőknek, Szirmay Istvánnak, Szalay Sámuelnek és Vay Istvánnak. Válaszaik nem ismertek, csak Kazinczy egyik viszontválasza: Vay további tájékoztatást kérhetett bizonyos kérdésekben, ezt tartalmazza Kazinczy 1787. január 5-i levele, a megszólítás alapján régi ismerősként fordulva Vayhoz.¹⁵ Először szükségesnek tart egy rövid áttekintést a korabeli iskolatípusokról és a tankerületi rendszerről, s csak ezután tér rá a válaszokra, öt pontban. Furcsa levélváltás, leginkább az új tanfelügyelő tesztelésének tűnik. Vay István már Kazinczy diákkorában a kollégium főkurátora volt, tagja a legszűkebb protestáns vezetői csoportnak, amely a türelmi rendelet és az oktatás kérdéseiben II. Józseffel tárgyalt, utóbb, 1788-ban a pécsi tankerület főigazgatójává nevezik ki, így aligha volt rászorulva Kazinczy felvilágosításaira, különösen nem az általános jellegűekre.

Számunkra azért fontos Kazinczy levele, mert a tanfelügyelői időszak elejéről ez az egyetlen hosszabb szöveg, melyben az előtte álló feladatokat összegzi, kitekintéssel az oktatásügy egészére. Először megnevezi az oktatás négy szintjén (doktorképzés, felsőfokú, középfokú, elemi iskolai képzés) álló intézménytípusokat (universitas, academia, gymnasium, normalis, az az: Nationalis iskolák), majd leírja, hogy az ország öt tankerületre van felosztva, melyeket főigazgatók irányítanak, a tanfelügyelők pedig az elemi iskolai képzésért felelnek. A „normalis iskola” mintaiskolát jelent, amelyből tartományonként egy van (Bécs, Buda/Pozsony), a nationalis vagy nemzeti iskola pedig az elemi iskola hagyományos megnevezése, az alapján, hogy bennük az adott terület anyanyelvén (tehát németül, magyarul, szlovákul stb.) folyt az oktatás. A nemzeti iskola kétféle: az egyik a capitalis nationalis iskola, mely a tankerületek központjában működik, a másik a falusi, kisvárosi iskola (nevezik trivialisnak is, ami eredetileg a natio-

---

¹³ Uo.

¹⁴ *KazLev*, 25:332–333.

¹⁵ *KazLev*, 25:34–36, 6253. sz.

nalis iskolák megnevezése volt), ezt a másodikat azonban Kazinczy már elfelejti leírni a levélben, elakad az 1. sorszámmal jelzett kassai capitalis iskola részletekbe menő bemutatásánál, s utána áttér a Vay által feltett kérdések megválaszolására.

II. József a Mária Terézia által kiadott *Ratio educationis* követve maga is fő céljának tekintette az iskolarendszer egységesítését és állami felügyelet alá helyezését, különös tekintettel az elemi iskolai képzésre. Az oktatásügyet irányító udvari tanügyi bizottság 1785 augusztusában fogadta el vezetője, Gottfried van Swieten reformjavaslatait, amelyek ekkortól meghatározták II. József oktatáspolitikáját. A reformok sorában az addigi kilenc állami tankerületet ötre csökkentették (ezek legnagyobbika a kassai volt), s új vezetőket kerestek élükre: ennek az átalakításnak a sodrában lett főigazgató Török Lajos és Kazinczy tanfelügyelő. A van Swieten által vezetett józsefi oktatáspolitikája nem elégedett meg a felekezeti iskolák formális állami felügyelet alá vonásával, az elemi iskolázás egységesítését tűzte ki célul. Az 1785 nyarán elfogadott új koncepció meghatározó gondolata volt, hogy a nemzeti iskolák jelentik a „nemzet felvilágosodásának alapját”,¹⁶ és ennek megvalósításához felekezetektől független, egységes tananyag és kötelező tankönyvek bevezetése, valamint részletesen szabályozott tanítási módszertan alkalmazása szükséges az elemi iskolákban. A Johann Ignaz Felbinger által az 1770-es években kidolgozott általános oktatási módszertant nevezték normának, ezt írták elő most már kötelezően minden iskolában, a tanítók számára az alkalmazás feltételévé téve annak ismeretét.¹⁷ A capitalis nationalis iskolák egyben a tanítók képző és továbbképző intézményei is voltak. A normamódszer alkalmazására utalt Török Lajos 1786. november 4-i levelében a legelső kiemelt feladatként.

Az általa kiemelt másik két feladat ugyancsak a józsefi oktatáspolitikára vezérelve volt, ezek a Vaynak írott áttekintésben különböző okok miatt csak érintőlegesen szerepelnek. Az egyik a német nyelvű oktatás kérdése, amely mint a leendő tanítók előtt álló követelmény kerül elő a Vaynak adott válaszokban. Az új tanítók kiválasztásában a norma ismerete mellett fontos szempont volt a német nyelvtudás, amely hároméves türelmi idő után, 1787. november 1-jén vált kötelezővé. Ekkortól (mint azt Kazinczy hivatalba lépése napján kiadott körlevele és a *Magyar Hírmondó* december 2-i száma előre közzétette¹⁸) csak németül tudó személyeket alkalmazhattak tanítónak, a tantárgyakat a vallás kivételével német nyelven kellett tanítani, és felsőbb iskolákba is csak a németet megfelelő szinten bíró diákok mehettek tovább. A német nyelv elsajátítását szolgálták az egyébként (nevükben is) anyanyelvi iskolákban régebb óta alkalmazott kéthásabos (magyar–német) tankönyvek. A német nyelv elemi képzésbe való bevezetésének régebb óta zajló folyamatát radikalizálta a kötelező jelleg és a határidő szabása, amit személyesen II. József szorgalmazott.

16 Mályusz Elemér idézi II. József megfogalmazását: MÁLYUSZ, *A türelmi redelet...*, 515.

17 A felbingeri reform részletes leírását lásd UGRAI János, *A központosítás és a modernizáció ellentmondásai: A bécsi állami (uralkodói) oktatáspolitikája megszületése a 18. század második felében* (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2014), 91–102.

18 *KazLev.*, 25:332, 523.

Az 1785-ös oktatáspolitikai koncepció egyik legfontosabb eleme a közös (azaz vegyes felekezeti) iskolák létrehozására irányuló törekvés, a Török Lajos által harmadikként megnevezett kiemelt feladat éppen ez volt. Az elképzelés szerint a közös iskolákban a vallásoktatás kivételével minden másnak felekezetektől függetlenül kellett történnie: különböző felekezeti gyerekeket különböző felekezeti tanárok tanítanak egységes módszer szerint egységes tankönyvekből, az iskolákat a tankerületnek felelős világi igazgatók vezetik, és a felekezetek közösen tartják fenn. A közös iskolák mellett a felekezetek (a protestánsok is) megtarthatták régi iskoláikat, átalakításukra legfeljebb csak közös érdek és megegyezés alapján kerülhetett sor. Kazinczy három protestáns vezetőhöz szóló levelének éppen a közös iskolák ügye volt az egyik fő témája. A Vaynak írott 1787. január 5-i levelében erről csak a *Normalis methodus* elterjesztésének nagyobb összefüggésébe illesztve szól előző levele pragmatikus szellemében, újra felidézve fő érveit. A közös iskolákat nem érzi veszélyesnek felekezetükre nézve, sőt, egyik legfőbb érdemének éppen a felekezetek közötti tolerancia megvalósítását tartja, ami a maga számára definiált hasznos hazafiság fontos eleme, ahogy azt Szirmay Istvánnak írott levelében megfogalmazta („a’ Vallásbéli egyenetlenségnek el távoztatása”). Ez az iskolatípus ugyanakkor a tolerancia elve mellett képviseli mindazt, amit „a’ Hazának, sőt magoknak a’ Gyerekeknek jövődöbéli java el múlthatatlanul kíván”,¹⁹ épp ezért tekinti egyszerre „philosophusi és valóban keresztyéni Institutum”-nak.²⁰ A „valóban keresztyéni” jelző a tolerancia jegyében értett keresztyénységgel kapcsolja össze a közös iskolákat, míg a „philosophusi” jelző a hasznos hazafiság Szirmay-levelben megfogalmazott másik fő elemével, az „igazi illuminatio terjesztésével” függ össze.

1.3. Tolerancia és igazi illuminatio

A *Magyar Músa* 1787. szeptember 19-i számában közölt tudósítás,²¹ melynek aláírásában először szerepelt nyomtatásban Kazinczy neve szerzőként, arról számol be, hogy Johann Ludwig plébános a kétszeri tüzeset által sújtott, Szepes vármegyei Hobgárdon a Nationalis Oskolában segédkezik a tanításban, és rendszeresen kenyeret oszt a gyerekeknek, ezért Kazinczy tanfelügyelőként felterjesztette királyi kitüntetésre, amit meg is kapott. Tudósítását „másoknak fel-ösztönözésére” írta azon örömeiben, „hogy a’ homályban fekvő Virtust setét ködjéből az Uralkodó Széke elébe állítottam, ’s most meg-koronázva látom”. Nyilván az is lényeges volt szemében, noha nem hangsúlyozza itt, hogy egy református tanfelügyelő katolikus papot javasolt kitüntetésre, aki felekezeti különbségektől eltekintve segítette a gyerekeket. A tolerancia gondolata explicit megfogalmazást a tudósításhoz kapcsolt szerkesztői zárósorokban kap, melyek Vályi András tanítói kinevezését adják hírül, kiemelve a nemzeti iskolák célját, vagyis

¹⁹ *KazLev*, 25:25, 6243. sz.

²⁰ *KazLev*, 25:109, 6336. sz.

²¹ KAZINCZY Ferenc, „Tudósítás”, *Magyar Músa* 1, 74 (1787): 597–598.

hogy azon veszedelmes ellenkezés, mely eddig a' különböző vallású tanuló ifjakat, a' haza nagy kárára édgymás ellen való gyűlölségbe nevelte-fel, el-töröltethessék, és mint egy édes anyának, az az edgy földnek Keresztyén gyermekei edgymáshoz való szeretben neveltethessenek fel.

Az eredeti levél hiányában nem állapítható meg szövegszerű kapcsolat Kazinczy tudósító levelével, de hogy Kazinczy hitvallását olvashatjuk itt, egyértelművé teszi félévvel későbbi levelének megfogalmazása, mely szerint a közös iskola arra való,

hogy az Ország lakosai egy formán neveltessenek, és az együt való tanulás által az a Nagy meg hasonlás, amely a Hazafiak közt eddig meg sirathatatlan kárunkra uralkodott, szivekből még gyenge korokban ki irtasson.²²

E megfogalmazás a tolerancia gondolatának kiemelése előtt azt hangsúlyozza, hogy az ország lakosai egyformán neveltessenek. Ez az alapelv Kazinczy számára a hasznos hazafiság másik fő elemével, az *igazi illuminatio* terjesztésével kapcsolatos.

Az *illuminatio* kifejezés csak a Szirmay-levélben fordul elő, a magyar megfelelőjeként alkalmazott 'világosság' a versteredékekben, ellenben az „Aufklärung” többször is szerepel a korabeli levelekben, leginkább volt szabadkőműves páholymesterének, hivatali főnökének, Török Lajosnak írottakban, ezeken kívül az ugyancsak szabadkőműves testvér Kovachich Márton Györgynek szóló két levélben. Leginkább 'magyarázat, felvilágosítás' jelentésben használja, de néhányszor feltűnik az 'igazi illuminatio' értelmében is, úgy, ahogy azt Török Lajos a Kazinczyt hivatalosan beiktató levelében a haza boldogulásához vezető útként megnevezi („wohlverstandenen Aufklärung”). Kazinczy egyszer az „echte Aufklärung” kifejezést is használja (1789 elején, a bevezetendő iskolalátogatói hivatal kapcsán),²³ egyszer pedig az elmaradottságunkat panaszolja az általános felvilágosodottságban („In der allgemeinen Aufklärung”),²⁴ a fogalom Kazinczy általi értelmezésére azonban leginkább egy 1788. júliusi levél szövegkontextusa világít rá.

E Töröknek írott jelentésében beszámol rozsnyói útról, s a helyi iskola tanítóinak munkáját alapvetően jónak értékeli, kiemelve egyikőjüket, akit egész tankerülete legjobbjai között említ. Mindnyájan a normamódszer szerint tanítanak, és szép eredményeket értek el. A rozsnyói leányiskola tanára viszont a régi módon katekizál, magoltat, s így „a felvilágosodás jótékony melegének kárára hideg homályt” terjeszt.²⁵ A régi és az új iskolatípus szembeállítása a világosság-sötétség oppozícióba rendezve nyer távlatosabb értelmet, úgy, ahogy már 1786 végén is. Ekkor kezdődött a szepesi iskolák körüli konfliktus, s Kazinczy azt írta az alispánnak, Horváth Stansith Imrének, hogy „*Felkán* a' Lakosok gyermekeket a' nemzeti Iskoláktól el-vonnyák, új Praeceptorokat

22 *KazLev*, 25:105, 6333. sz.

23 *KazLev*, 25:196, 6422. sz.

24 *KazLev*, I, 161, 116. sz.

25 „der wohlthätigen Wärme der Aufklärung zum Nachtheile, auszubreiten”, lásd *KazLev*, 25:143., 6367. sz. Mályusz Elemér fordítását lásd MÁLYUSZ, *A türelmi redelet...*, 530.

hoznak bé, 's Deák Oskolákat állítanak-fel." Mindezt a helyi protestánsok ok nélküli bizalmatlansága, s „a' tudatlan Vakság 's ostoba zelus [buzgóság] tselekszi".²⁶ A (verstőredékekből már ismerős) tudatlan, ostoba vakbuzgóság ellenpólusára a nemzeti iskolákkal szembeállított régi Deák Oskola kerül, mely életidegen, és felesleges tudást alkalmatlan módszerekkel közvetít, s így homályt terjeszt. A normamódszert alkalmazó nemzeti iskola ezzel szemben, ahogy Vay Istvánnak megfogalmazza, az elemi iskolásoknak az alapkészségeken túl tanít

egy kis historia Naturalist, leveleket, quietantiákat, contractusokat concinnálni [nyugtákat, szerződéseket helyesen készíteni]. Egy szóval arra tanítja [őket], a' mire a' közönseges életben elmúlhatatlanul szükség vagyon.²⁷

Ez jelenti valójában Kazinczy számára az „igazi illuminatio hivatalához mérséklett terjesztését", ilyen értelemben összetevője a hasznos hazafiságnak.

Az elemi oktatás megújításának részeként értelmeződik számára a német nyelv tanításának követelménye is. A Szedlmayer György plébánosnak írott 1788. március 15-i levélben összefoglalja a közös nemzeti iskolák általa vélt előnyeit, kérve, hogy prédikációban ismertesse meg a hívekkel levelének pontjait. A 6. pont szerint

ezen Oskolába jártatás annál nagyobb kötelessége lesz az atyáknak gyermekeik iránt, mivel itt alkalmas mod szolgáltatik arra, hogy a Német nyelvet meg tanulhassák, melynek tudása nélkül sem hivatalra, sem nagyobb oskolákb[a] nem lesz ezután menetele.²⁸

Ezt az érvet már hivatalba lépésekor írott körlevelében hangsúlyozta, s a Vay Istvánhoz írott levélben is utalt rá, itt azonban a magyar és tót nyelvvvel együtt említette: „ezek is elmulhatatlanul szükségesek, akármelley Staciona kívánkozzon a' gyerek, a' közönseges életre". Szükségesek, attól függően, hogy hol melyik nyelv az anyanyelv, mert a nemzeti iskola nevében is benne van, hogy az oktatás az adott terület anyanyelvén kezdődik, s az alapkészségek elsajátítása után következik a másik nyelv tanulása. Azé a nyelv, amelyen a felsőbb iskolákban a tanítás folyik, s amely az államélet nyelve. A deák iskolában ez a latin, a józsefi nyelvrendeletet követően pedig a német kell legyen, a német így e minőségében a latin helyébe lép, de nem szorítja ki azt teljesen a tanulandók köréből. S nem szabad teljesen kiszorítania a magyart sem, hiszen, mint Kazinczy 1788. szeptember 5-én írja két kassai tanító dicséretre való előterjesztésének indoklásában: „[a] német nyelv tanításában a haladás nagyon örvendetes. Emellett azonban a hazait [nyelvet], amely az ország fiainak és lakosainak a közéletben teljesen nélkülözhetetlen, sem hanyagolják el."²⁹ Vályi András és Bálintffy József többször is dicséretet kaptak

26 *KazLev*, 25:27, 6245. sz.

27 *KazLev*, 25:35, 6253. sz.

28 *KazLev*, 25:106, 6334. sz.

29 *KazLev*, 25:486, az eredeti irat: 678. Soós István fordítása.

végzett munkájukért,³⁰ ők voltak Kazinczy gyakran emlegetett példái arra nézve, hogy a német nyelv oktatása nem a magyar elnyomását szolgálja, nem is szolgálhatja, mert az „teljesen nélkülözhetetlen a közéletben”. (Kazinczy magyar nyelvvel kapcsolatos törekvései azonban leginkább a *Magyar Museum*hoz kötődnek, a művelődés és aesthesis kontextusaiban értelmezve azt, hangsúlyosan elválasztva a politikum kontextusától.³¹)

A plébánosnak írott levél pontjai közül a 4. azt fogalmazza meg, ami a Vayhoz szóló levélben is tetten érhető alapgondolat, vagyis hogy a nemzeti iskolában a vallás kivételével az alaptárgyakat, az írást, olvasást, számolást, földrajzot, latin és német nyelvet mindegy, milyen vallású tanító tanítja. E gondolat az udvari tanügyi bizottság dokumentumaiban, II. József megfogalmazásában 1785 nyarán jelenik meg először, s beépül az új oktatásügyi programba.³² Kazinczy Eszterházy Károlynak írott 1787. április 7-i levele³³ szellemében és érvelésében is hasonlóan foglalja össze, hogy a közös iskolában

a' religio mind egy mind más részről ugyanazzal a' szabadsággal taníthatatik, mint a' különös oskolákban tanított; a' világi tudományok pedig kálv. gyerekeknek cath. tanító által 's cath. gyerekeknek kálv. tanító által minden vallásbeli megsértődés nélkül taníthatatik.

A vallás és a világi tudományok határozottan elkülönülnek e koncepcióban, a religio saját tartományán belül a tolerancia elvének kell érvényesülnie, a világi tudományok tartományát pedig az igazi világosság kell, hogy áthassa, mely a mindennapokban szükséges tudást jelenti a gyermekek számára. E koncepció keretein belül Kazinczy hasznos hazafiságról alkotott elképzelésének két fő eleme szöveződik egybe, számára elmentmondás nélkül.

2. Hivatalba vezető beszéd

2.1. Újratervezés

Kazinczy 1789 júniusában súlyos betegségbe esett, két héten át élet és halál között lebegett, s hosszú lábadozás után csak augusztus közepe táján vált újra aktívvá.³⁴ Horváth Ádámnak írott 1789. augusztus 23-i levelében, melyben kifejti új folyóiratának, az *Orpheus*nak a tervét, felveti azt is, hogy apológiát kellene írnia a Normális Oskolák

30 Mindezek részletes, levelekkel, iratokkal dokumentált áttekintése: *KazLev*, 25:485–488, 677–680.

31 Terjedelmi okok miatt ezt a jelen dolgozatban nem tárgyaljuk, bizonyos összefüggésekre azonban az *Orpheus* kapcsán kitérünk. A *Magyar Museum*ra nézve általában lásd DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 241–353.

32 MÁLYUSZ, *A türelmi redelet...*, 515.

33 *KazLev*, 1:131, 93. sz.

34 KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. ORBÁN László, Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek: Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 84–88, 1023–1024, a továbbiakban *PEml*.

Institutuma mellett, reagálva a Horváth által hozzá eljuttatott kritikus véleményekre. Horváth augusztus 11-én beszámolt júliusi balatonfüredi időzéséről, ahol a *Magyar Museumban* közölt kritikák miatt némiképp sértődött Péczeli József másokkal egyetértésben bírálta Kazinczy tanfelügyelői tevékenységét:

tsak arra unszolt [Péczeli], hogy verjelek le a' Normának olyan kemény sürgetésétől, és azt tsak meg kell vallanom, hogy maga a' Vicecancellarius G. Teleki is idegen attól az Institutumtól; és itt átallyában mindenek a' normális oskolákból nyelvünk pusztulását; a' mixta oskolákból pedig nem uniót, hanem egy zavaros vallás keveredést jövendőnek.³⁵

A levélváltások³⁶ más darabjaiban szintén a norma és a nyelvkérdés kapcsán fogalmazódik meg a kritika, kiegészülve a közös iskolákkal szembeni félelemmel. Kazinczy tisztelte Péczelit, az előző év augusztusában felkereste őt Komáromban,³⁷ s Péczeli sem vonta kétségbe Kazinczy hazafiúságát, felekezetéhez való hűségét, mint az Kazinczy bírálói részéről többször megtörtént.

A *Magyar Museum* szerkesztése idején, 1787 végétől 1789 elejéig Kazinczy a tanfelügyelői és a szerkesztői tevékenység elválasztására törekedett, de rá kellett jönnie, hogy ez legfeljebb csak formálisan valósítható meg. A Gessner-fordítást csiszológató, a folyóirat-alapításra vállalkozó és a nyelvrendeletet végrehajtó inspektor Kazinczy a magyar nyelv állapotát más-más szempontból, de egyaránt elégtelennek érezte a megindult változások ellenére is. Pályakezdésének tágabb időpillanatában ez az alapélmény határozta meg helyzetértékelését és törekvéseit. A bírálatokkal szembesülve azonban fokozatosan átértékelte magyar nyelvvel kapcsolatos felfogását: a nyelv és a nemzet pusztulásának Péczeli által vizionált fenyegető távlata fogva tartotta immár Kazinczy nyelvvel kapcsolatos tanfelügyelői törekvéseit is, s megnyilatkozásaiból ítélve hozzájárult ahhoz, hogy decemberben programja korrekcióját jelentő beszédet tartott leendő iskolalátogatói előtt.

A Péczelivel való közvetett és közvetlen párbeszéddel párhuzamosan folyt a tanügyi szervezet átalakítása, ami alapvetően módosította Kazinczy helyzetét. Török Lajos 1788 nyarán a Helytartótanács elé terjesztette a javaslatot a hatalmas kassai tanterület öt járásra osztásáról, s mindegyikbe külön iskolalátogató (visitorator) rendeléséről, akiknek munkáját Kazinczy tanfelügyelőként irányítaná.³⁸ Az új tanügyi rend bevezetése azt ígérte Kazinczy számára, hogy addig egyedül végzett feladatai újraosztásra kerülnek beosztottjai között, így jelentősen csökkennek terhei a napi aprómunkában, s az irányítás mellett az átfogó kérdésekre koncentrálhatja erőit. Kazinczy 1789 augusztusától leveleiben kész tényként számol be az átszervezésről (Bécsben már valóban megszületett a döntés, nyilván értesült erről). Nem mulasztja el megemlíteni, hogy az addi-

35 *KazLev*, 1:420, 231. sz.

36 A vonatkozó levelek július–szeptemberben íródtak: *KazLev*, 1:398–399, 410–411, 420, 438, 466; 222., 229., 231., 237., 250. sz.

37 *PEml*, 173, 321.

38 Minderről részletesen: *KazLev*, 25:786–790.

gi főszolgabírói ranggal járó 600 forintos fizetést ezután a visitorok kapják, az ő bére 1500 forint lesz (saját egykorú lejegyzése szerint 1782-ben ez főispáni fizetésnek felelt meg³⁹). Az új tanügyi rend rangban és anyagiakban is komoly emelkedést jelentett számára. Az átszervezést a november 4-i kancelláriai leirat alapján a Helytartótanács hirdette ki, Kazinczy ekkor már Bécs felé tartott.

Hogy Kazinczy a *Hivatalba vezető beszéd*ben a tanügyi rendszert érintő bírálattal és új javaslatokkal állt elő, talán nem független e november 8. és 15. közötti bécsi útjától, mikor fogadta őt Sonnenfels, Széchényi Ferenc, Pászthory Sándor, s utalások vannak arra, hogy van Swieten is.⁴⁰ A központi tanügyi irányítás legfőbb vezetőivel találkozott, csupa szabadkőműves testvérrel. Korrekciós szándéka előzetes megerősítésének tényét nem tudjuk adatolni, de figyelemre méltó, hogy Kazinczy a beszéd magyar nyelvet érintő részében van Swietenre hivatkozik, a normamódszer bírálata során pedig kimondottan említi bécsi útját, ahol látta, hogy a bécsi (és a pozsonyi) normális iskolákban már felhagytak a felbingeri módszerrel, s ez felbátorítja őt addig nyilvánosan nem vállalt véleményének hivatalában való képviselésére. Nemcsak a tanügyi kérdésekben revidálta tehát korábbi álláspontját, hanem saját mozgásterének kijelölését illetően is.

A vármegyei tiltakozások lesöprését látva 1786-ban a hivatalba lépés mellett döntött, az adott keretek között keresvén a hasznos hazafiság lehetőségeit a hiábavalónak ítélt merev ellenállás helyett. Ez köztes pozíciót jelölt ki számára a bécsi adminisztráció és tankerülete között, amely sok kompromisszum vállalásával járt. Lehetősége volt tenni céljaiért, a tolerancia és az igazi illuminatio előmozdításáért, de az oktatáspolitikai alapkérdéseit érintő módosítások szorgalmazására nem vállalkozhatott, még ha szükségesnek is látott korrekciókat alapvető egyetértése mellett. 1789 őszére érdemben megváltozott a helyzet, egyrészt a tanügyi szervezet átalakításával Kazinczy jelentősebb szerephez került, másrészt meggyengült II. József rendszere, mert a török háborúk miatt a vármegyéktől megkívánt hadi megajánlások nyílt ellenszegülést szültek. Ősszel már az addig megtiltott vármegyei közgyűlések összehívására is sor került (Kazinczy épp az abaúji gyűlés idején volt Bécsben), de ez csak növelte az ellenállás erejét. A józsefi uralom meggyengülésével olyan helyzet állt elő, amelyben Kazinczy lehetségesnek ítélte közvetlen és leplezetlen saját kezdeményezések elindítását az adott hivatali kereteken belül.

Ez a helyzetértékelés kaphatott informális megerősítést bécsi útja során, ami után azonnal terve megvalósításához fogott, párhuzamosan a gondolatilag is párhuzamos *Orpheus* elindításával. Hazatérvén, december 9. és 18. között részletes összefoglalást készített az iskolalátogatók számára feladataikról, számos új pedagógiai művet ajánlva figyelmükbe.⁴¹ December 18-án megírta, 20-án pedig elmondta *Hivatalba vezető beszédét* az iskolalátogatók beiktatásán,⁴² nyilvánossá téve a tanügyi rendszerrel és a magyar nyelvvel kapcsolatosan megérlelődött elvi korrekciós javaslatait. A német

39 OSZK Fol. Hung. 880, 15a.

40 *PEml*, 83–84, 174, 321, 514, 523.

41 *KazLev*, 25:310–317, 840–842.

42 *KazLev*, 1:517, 270. sz.; 517–518, 271. sz.

nyelvű beszédet ekkori leveleiben rendre szóba hozta, két bekezdését elküldte Péczelinek és Kovachichnak, s mint az előbbinek említi, Széchényi Ferencnek is (ez nem maradt fenn). Mindenkinek elújságolta, hogy nyomtatásban magyarul és németül terjeszti majd, mert joggal lehet rá büszke (ahogy írja, parádézni fog vele).⁴³ 1790 januárjában önálló aprónyomtatványként meg is jelent mindkét nyelven.

Kazinczy *Hivatalba vezető beszéde* méltán tekinthető a normális iskolák apológiájának, aminek megírását már augusztusban tervezte, ugyanakkor két ponton, a normamódszert és a nyelvkérdést illetően kritikát fogalmaz meg, saját korábbi programjának korrekciójaként. Ilyen előzmények után érthető, hogy Kazinczy Péczelinek ezzel a kommentárral küldte el beiktatási beszéde vonatkozó két bekezdését december 23-án: „Látod édes Hazafi társam, hogy a Normális Oskolák tzélja nem az, hogy a Magyar Nyelv eltöröltessék”⁴⁴ Együttal kérte, hogy beszédéről s levelének egyéb híreiről Péczeli számoljon be lapjában. Péczeli eleget tett a kérésnek, s a *Mindenes Gyűjtemény* 1790. január 20-i számában nagy elismeréssel szolt Kazinczyról.⁴⁵ Mikor kézhez kapta magát a nyomtatványt, a február 6-i számban⁴⁶ a „Nagy Hazafi” ünneplése már differenciáltabb: a normamódszer bírálatával feltétel nélkül egyetértett, a nyelvkérdésben azonban megújította korábban kifejtett aggályait, melyek szerint

ha az Oskolákban már a Grammaticában (a mint kezdik) mindent Németül fordítanak gyermekeink, és semmit se magyarra, úgy három nemzetség alatt, az az 100. esztendő alatt tsak nem egészen el-fog töröltetni a mi Magyar nyelvünk és Nemzetünk.

Kazinczy még csak Péczeli első közleményét ismerhette, mikor legfőbb hivatali előljárójához, van Swietenhez 1790. február 3-án írott levelében hivatkozott erre, és megemlítette a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* Péczeli cikkét ismertető tudósításának⁴⁷ egyetértő véleményét is.

A van Swietenhez szóló levél⁴⁸ bevezető soraiban a normál iskolákkal szemben tapasztalható ellenszenv okairól szólván azt a két pontot, a normamódszert és a nyelvkérdést nevezte meg a levélhez mellékelte beszéd megírásának indoklásaként, melyek az előző év nyara óta folyamatosan gondolkodása középpontjában álltak. S mint írta, a *Hivatalba vezető beszédet* tervezi eljuttatni más előljáróinak, a tanügyi szervezet résztvevőinek és vármegyei vezetőknek is. Tudjuk, sokan megkapták, így Kovachich Márton György, akinek a közvetítésével a korábban a *Ratio educationis* kidolgozásában részt vevő Testyánszky Dánielnek szerette volna ajánlani nyomtatott beszédét, de ez nem valósult meg; hivatali főnöke, Török Lajos, aki továbbította azt a Helytartótanácsához; Verner Jakab bihari tanfelügyelő, akinek a válaszleveleiben olvasható, hogy megkap-

43 „Ich will damit paradiren, denn ich darf es wirklich.” Lásd *KazLev*, 1:525, 275. sz. Doncsecz Etelka fordításában: „Büszkélkedni akarok veled, mert azt nekem valóban szabad.”

44 *KazLev*, 1:524, 274. sz.

45 *Mindenes Gyűjtemény* 2, 6. sz. (1790. január 20.): 91–93.

46 *Mindenes Gyűjtemény* 2, 11. sz. (1790. február 6.): 167–171.

47 *Mindenes Gyűjtemény* 2, 7. sz. (1790. január 29.): 119–121.

48 *KazLev*, 25:258–260, 6485. sz.

ta és terjesztette a példányokat, s a beszéd tetszéssel fogadtatott; kapott továbbá Ráday Gedon, Aranka György és Bécsben maga Sonnenfels is.⁴⁹ A címzettek között a tanügyi szervezet legmagasabb rangú vezetői is szerepelnek, amiből arra következtethetünk, Kazinczynak aligha kellett feddéstől tartania a beszédben megfogalmazott bírálatok miatt, sőt elismerést remélt.

2.2. Hasznos hazafiság és normamódszer

Az 1789. december 20-án elmondott beszédet egészében nem tudjuk rekonstruálni, de az akkori szöveg két bekezdése fennmaradt, mert mint említettük, Kazinczy elküldte Péczeli Józsefnek és Kovachich Márton Györgynek december 23-án és 28-án írott leveleiben. A nyomtatásban megjelent német változat érdemben nem tér el e bekezdések szövegétől, a magyar fordítás pedig alapvetően hűen követi a német eredetit, s nemcsak e bekezdéseknél (a német 29 és a magyar 30 oldala közötti különbség a nyelvsajátosságokból fakad, vannak bizonyos sajtóhibából eredő eltérések is).⁵⁰ Arra gondolhatunk mindezek alapján, hogy az elhangzott beszéd a nyomtatott szöveghez nagyon hasonló lehetett, közöttük lényegi eltérés nem feltételezhető. A magyar változat a fogalomhasználat intertextuális beágyazottsága folytán azonban mégis többletjelentéssel bír a némethez képest.

A bevezető részben (a magyar nyomtatvány 3–10. oldalain) Kazinczy rövid számvetést készít saját tanfelügyelői munkájának eltelt három évről, markánsan azokat a szempontokat emelve ki, melyeket 1786. október–november táján írott leveleiben mint célkitűzéseit határozott meg. Az oktatás-nevelés *elvi* kérdéseiben ezek a vallási tolerancia és az igazi illuminatio képviselője és megvalósítása, a *praktikus* tanügyi feladatok között pedig 1) a közös iskolák alapítása, 2) a normamódszer elterjesztése, 3) a német nyelv oktatásának bevezetése. Számokkal alátámasztva, részletes felekezeti bontásban tárja fel iskolaalapításait: három év alatt összesen 45 iskolát alapított, közöttük 17 közöset vagy félig-közöset, szemben minden elődje 79, illetve 2 iskolájával, amiből különösen ez utóbbi arányt emeli ki (17 közös iskola a 2-vel szemben), hiszen ezt szorgalmazta az oktatáspolitiká, valamint maga is a felekezeti tolerancia terjesztésének mintaintézményeként tekintett rá. (Soós István összesítése szerint 1791-es elbocsátásáig összesen 78 iskolát alapított, közöttük 25 közöset vagy félig-közöset.⁵¹) Az iskolaalapítással ezúttal is összeköti a felekezeti tolerancia elvét: a különböző felekezetűekben egymás iránt, mint írja, „több bizodalmat, több felebaráti, több emberi ’s hazafiúi indulatokat támasz-

49 Az említés sorrendjében: *KazLev*, 1:511–512, 525–526; 267., 275. sz.; 2:8, 50; 283. 306. sz.; 25:318–319, 258, 261; 6484., 6488. sz.; 2:16, 55; 288., 307. sz.; 23:26, 5663. sz.; 25, 5661. sz.

50 A magyar beszéd a címlap nélkül megjelent a hivatalos levelezés iratai között: *KazLev*, 25:303–309. Az eredeti magyar és német aprónyomtatvány PDF formátumban letölthető a Kazinczy elektronikus kiadás Digitalizált kötetek menüpontjából (*Hivatalba vezető Beszéd, Rede bei der Einsetzung...*), a továbbiakban ezekre hivatkozunk. KAZINCZY Ferenc, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. DEBRECZENI Attila, 2016–202-, hozzáférés: 2022.10.05. DOI: 10.5484/Kazinczy_Ferenc_muvei, http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/.

51 *KazLev*, 25:838–839.

tottam”. Az eredmények mellett sorolja a hibákat, hiányosságokat is, melyek egy részét annak tulajdonítja, hogy egyedül volt kénytelen végezni mindazt, ami most az öt új iskolalátogató feladata lesz. A továbbiakban nekik fogalmazza meg, amit a „tanítás helyesebb intézetére szükségesnek tart előadni”.

A beszéd három csillaggal elválasztott fő része egy Phaedrus-idézet parafrázisával kezdődik: „hiábavaló minden fáradozás, ha nem hasznos, amit csinálunk”.⁵² Ezt tekinti tanügyi jelmondatának, ennek értelmét fejti ki lefelől:

Tanuljon [a gyermek] olvasni, írni, számolni, a' közönséges életben szükséges írásokat tenni tudni; esmergesse magát és azt, a' mit most vagy idővel maga körül látni fog, elméleti tehetségének mértékhez és Oskolai esztendeinek rövid periódusához képest; esmerje Hazájának fekvését és történeteit; tanítasson a' Rajzolásnak, Geometriának és Mechanicának első ágazataira. (11.)

Vagyis az iskolának arra kell tanítania a gyermekeket, „a' mire a' közönséges életben elmúlhatatlanul szükség vagyon,” ahogy ezt 1787 elején, az ittenivel lényegében egyezően Vay Istvánnak megfogalmazta, a deák iskola haszontalannak tartott tudásával szembeállítva.⁵³ Ez jelenti valójában Kazinczy számára az „igazi illuminatio hivatalához mérsékelt terjesztését”, ami a hasznos hazafiság egyik fő eleme. Kazinczy két fő célkitűzése, az igazi illuminatio és a vallási tolerancia szolgálata tehát folytonosnak tekinthető három év elteltével, s a praktikus tanügyi kérdések közül a közös iskolák dolgában sincs változás, mint láttuk. A normamódszer és a nyelvkérdés ügyében azonban érdemi módosulás történik álláspontjában (s új mozzanatként jelenik meg a beszéd végén a testi fenytés elleni fellépés, egyik levelében utal rá, hogy ennek felvetése váratlanul hatott közönségére⁵⁴).

A beszéd jelentős részét teszi ki a felbingeri normamódszer bírálata (13–21.), hivatkozva arra is, hogy Bécsben és Pozsonyban, mint útja során tapasztalta, már felhagytak ennek alkalmazásával. Sorra veszi a norma négy alapvető tanítási módját: „Az első ezek közt az Együtt-tanulás; a' második a' Tabellák; a' harmadik a' Betűzet; a' negyedik a' Catechisatio.” Az első hármát elveti, a negyediket saját értelmezésében helyben hagyja. Az egyes módszerekre és bírálatuk részleteire nem térünk ki,⁵⁵ mert mindegyik esetében ugyanazt kifogásolja Kazinczy: nem veszik figyelembe a gyermekek életkori sajátosságait, felesleges magoltatásra kényszerítik őket, nem hatékonyak. Szembefordul azokkal a „gondolkozáshoz nem szokott Tanítók”-kal (a német változatban: unphilosophische lehrer), akik így tanítanak. Mint összegzően mondja, amennyire lehetett, a tanítás módját már eddig is, „a' Mechanismustól meg-tisztogattam, 's a' Tanítókba a' nevelés' Philosophiáját bővebb mértékben tsepegtettem”. A felbingeri normamódszer mechanikusságával philosophusi nevelési elveket állít szembe, Rousseau-ra hivat-

52 Az eredeti: „Nisi utile est, quod facimus, stulta est gloria” (PHAEDRUS: *Fabula XVII*, *KazLev*, 25:840).

53 *KazLev*, 25:35, 6253. sz.

54 *KazLev*, 2:16, 288. sz.

55 Lásd ezt részletesen *KazLev*, 25:478–482.

kozva. Nem „nevetséges kis tudósokat” kell nevelni, ’nemcsak az emlékezetet, hanem az ítéletet és elmésséget is’ fejleszteni kell a gyermekekben (10–11.). Ez utóbbi irányelv azonban már túlmutat a közvetlenül hasznos ismeretek oktatásán, a ’józan értelem’ szöveg végén feltűnő fogalma felé, melynek szorosabb kontextusát az *Orpheus Bé-vezetése* jelenti.

A felbingeri normamódszer bírálatát bevezető mondatok arra utalnak, hogy valójában nem Kazinczy bírálata az új, hanem annak nyilvános megfogalmazása:

Én a’ három elsőt [ti. tanítási módot] eleitől fogva a’ ki-tett tzállal ellenkezőnek tartotam, ’s némelly Tanítóim előtt annak neveztem; ’s e’ szerint az azoktól el-állást nékiek meg-hagytam: de, mivel okaim voltak azt hinni, hogy a’ Felsőes Helytartó Királyi Tanáts az attól való el-térést nem sokára Maga fogja parantsolni, az eránt Circularét ki-ereszteni nem mérészlettem. (13.)

Korábbi instrukciói tehát szóbeliek voltak, írásban nem vállalván az ellenszegülést a hivatalos utasításoknak. Csak a szabadkőműves testvér Kovachich Márton Györgynek írott egyik, 1788. januári magánlevelében utal a „Methodenbuch Methode sarlatánságára”⁵⁶ (legalábbis ezt ismerjük). Nem tudható tehát, mikor, milyen körben és pontosan milyen instrukciókat adott szóban, továbbá arra is csak sejtelmesen utal („okaim voltak”), hogy magukra a szóbeli instrukciókra mi bátorította fel, hiszen kezdetben hivatalos leveleiben és irataiban éppen a normamódszer szigorú terjesztésének szándéka dokumentálható. Az igazi újdonság a beiktatási beszéd készítése idején tehát az érvényben lévő normamódszerrel való nyilvános szembe fordulás, párhuzamosan azzal, hogy az iskolalátogatóknak szóló, pár nappal korábbi, részletes utasításában számos új, többnyire az 1780-as években megjelent pedagógiai munkát ajánlott figyelmükbe, melyek szerinte „philosophusi módon” közelítenek a neveléshez, szemben a felbingeri módszerrel.⁵⁷

2.3. Magyar nyelv és magyar historia

A normamódszer nyilvános bírálata mellett a beszéd másik fő újdonsága a nyelvkérdés megítélésének változása. Nyilván nem véletlen, hogy a beiktatás után Kazinczy éppen az ezzel foglalkozó két bekezdést küldözgette leveleiben. Az ezek előtt álló bekezdésben megismétli a német nyelv oktatása mellett szokásosan felhozott érveket, vagyis hogy a királyi rendelet következtében az oktatási és közéleti előmenetelhez elengedhetlenné vált a német nyelv ismerete, mely azonban a művelődés nyelveként is ugyanúgy elengedhetetlen, mert „nem a’ leg-alkalmasabb eszköze é már most a’ tanúltság-ra-jutásnak? nem a’ legkönnyebb út é az okosabb gondolkozásra?” A leveleiben idézett első bekezdés elején is a szokásos érvelések tűnnek fel, vagyis hogy a német bevezetése az oktatásban nem a magyar ellen irányul, „a magyar elmúlhatatlanul szükséges a

⁵⁶ *KazLev*, 1:162, 116. sz.

⁵⁷ *KazLev*, 25:841–842.

közönséges életben”, „az adásra és vevésre, személyes boldogulásra”. Ezt kiemelte eredményei áttekintésekor a beszéd bevezetésében is, hivatkozva kassai tanítói, Vályi András és Bálintffy József hivatalos dicséretére, melyet – mint láthattuk – Kazinczy előterjesztésére a magyar nyelv ápolása elismeréseként kaptak.

A magyar nyelv azonban ezúttal nem csupán a hasznos hazafiság jegyében értett praktikus szempontból nyer méltánylást, a beszéd két másik vonatkozásban is érvel mellette. Az egyik érvelésmód a *Magyar Museum Előbeszédéhez* kapcsolódik, azt alakítja tovább. A levelekben elküldött bekezdésben Kazinczy megállapítja (a Gessner-ajánláshoz hasonlóan), hogy a magyar minden nyelvek közül az egyik legszebb, olvadozó hangzású, az olasszal vetekedő nyelv. Csak ki kell művelni, mint előljárójára, van Swietenre hivatkozva írja, felszólítván erre leendő visitorait:

igyekezzetek azt [a magyar nyelvet], a' mennyire egyéb tárgyak miatt lehet, el-terjesztetni, 's ennek elő-mozdítása által vegyétek munkáló kezek alá az ízlését, 's helyesebb gondolkozását annak a' *nemes Nemzetnek, a' mellynek* – élek itten tisztelt PRAESIDENSÜNKNEK szavaival – *arra, hogy a' tudományoknak kedves virágzását el-érje, egyéb szükségé nints, tsak az, hogy tüze fel-lobbantasson.* (25.)

A magyar nyelv elterjesztésére, a tudományok felvirágoztatására, a nemzet tűzének fellobbantására irányuló felszólítás a tudós hazafiság beszédmódjának azon közhelyei, melyek meghatározó módon formálták Kazinczy *Magyar Museumhoz* írott *Előbeszédét* is. Igaz, ott a széptudományok elterjedése segítheti a nyelv tökéletesítését, míg itt a nyelv terjesztése szolgálja a tudományok virágzását, ezek azonban a tudós hazafiság beszédmódjában egymást feltételezik. Itt hozzát teszi még, hogy a magyar nyelv felvirágoztatásának feladata vonatkozik az állam fizetett hivatalnokaira, az iskolalátogatókra is. A *Hivatalba vezető beszéd* tehát a szorosán vett oktatási kérdések tárgyalásán túl hitet tesz a magyar nyelv pártolásának ügye mellett. Kazinczy a van Swietennek írott levélben kétszer utal rá, oldalszámmal megjelölve a vonatkozó részeket, hogy a nyelvről írottak nem a tanfelügyelőtől, hanem a magyar irodalom barátjától származnak.⁵⁸

Az idézett részben azonban a magyar nyelv nemcsak általában a tudományok virágzását szolgálja, hanem a nemzet ízlésének és helyesebb gondolkodásának kimunkálását is, s ezzel kapcsolatos a magyar nyelv melletti másik új érvelés. (A levelekben küldött bekezdésben „Geschmack und Geist” áll, a nyomtatott német változatból ez utóbbi hiányzik, de mivel a levelekben és a magyar nyomtatványban szerepel, leginkább sajtóhibára gyanakodhatunk.) Az „okosabb gondolkodás” összetétel, mint idéztük, a német nyelvről szóló előző bekezdésben már szerepelt, s egyező értelemben feltűnt a beszéd bevezető részében is (a német nyelv „az okosabb gondolkodásra nézve minden részre nem hajló Hazafi' érzése szerint olly szükségesképpen meg-kívántatott tárgy”). Az „okosabb gondolkodás” (a német változatban mindkétszer Aufklärung) ebben az összefüggésben a legszelebb értelemben vett műveltséget jelenti, amelynek elérése minden nemzet közös célja. Mivel a németek előttünk járnak az úton, nyelvük hasz-

58 *KazLev*, 25:259, 6485. sz.

nálata a „leg-alkalmasabb eszköze a' tanúltságra-jutásnak” számunkra is. A nemzet „helyesebb gondolkozása” (Geist) ehhez képest nem a közösre, hanem a sajátira utal, arra, amit a beszéd idézett bevezető része is ellenpontozva megfogalmaz. A német nyelvvel szemben méltányos „részre nem hajló Hazafi” mellett „az érzékeny Hazafi” azt is érzi, hogy a magyar nyelv által „az ő Nemzete más Nemzetektől leg-bizonyosabban meg-külömböztetik” (6.). (Ez a belátás állhat a háttérben, mikor van Swietennek, valamint Sonnenfelsnek és Aranka Györgynek szóló leveleiben⁵⁹ kiemeli, hogy tisztában van beszéde németségének néhol hibás voltával, de büszkén vállalja, mert vannak, akik számára ez az ő magyar anyanyelvűségének bizonyítékát jelenti.) Kifejtetlenül az a kontrasztív nyelvszemlélet tűnik fel a beiktatási beszéd idézett mondatában, amely szerint a nyelv közös használata definitív eleme a nemzet nevet viselő közösségnek, s ez a szemlélet majd a tavasz folyamán születő alkalmi írásokban nyer bővebb kifejtést.⁶⁰

Ugyancsak oppozíciót állít fel a van Swietenre hivatkozó bekezdés e megállapítása: „azon felyül hogy a' Magyar nyelv a' közönséges életben elmúlhatatlanul szükséges, philosophiai tekintetekre nézve is meg-érdemli, hogy fentartása eránt gondoskodjanak” (24.). Ahogy a „philosophiai” jelző a nevelési elveknél értékkülönbséget volt hivatva jelezni a felbingeri módszerrel szemben, itt is más minőségre utal, mint amit a nyelvhasználat praktikuma képvisel. Ez a más minőség, vagyis a magyar nyelv fenntartásának és megőrzésének követelménye azonban az előzőkhez hasonlóan kifejtetlen marad, az ezt követő mondat már egy további összefüggésre utal, mely szerint a magyar nyelv által hagyományozódik eleink vitéz csekedeteinek emlékezete. A következő (a levelekben idézett második) bekezdés pedig egészében és többször megfogalmazásában is az így értett közösségi emlékezetnek a hazaszeretet ébresztésében betöltött szerepét részletezi, ezért ajánlva az iskolalátogatók figyelmébe a „Magyar Geographiának és Historiának tanítását”.

A beiktatási beszédben Kazinczy megerősíti a hasznos hazafiság jegyében megfogalmazott tanfelügyelői programja praktikus szemléletét a magyar nyelv mindennapokban való alkalmazásának szükségességéről, s bevonódik e program körébe a magyar nyelvű művelődés pártolásának tudós hazafiság jegyében értett törekvése is, mely eredendően a *Magyar Museum Előbeszédéhez* kötődött. Mellettük a kontrasztív nyelvszemlélet és a nyelvnek a nemzeti emlékezet fenntartásában játszott szerepe egészen új elemként jelenik meg a korábbiakhoz képest. Ezek az új gondolati irányok legalább részben abból az igyekezetből fakadhatnak, hogy érvényes válaszokat adjon Péczeli bírálatára, s bizonyíthassa, „a' Normális Oskolák tzélja nem az, hogy a' Magyar Nyelv eltöröltessék”. A magyar nyelv és nemzet pusztulásának lehetősége a korcsosulás republikánus beszédmóddhoz tartozó érveléstípusának meghatározó távlata a korban, Kazinczy szükségszerűen e távlatból szólal meg, mikor Péczelihez kötődve gondolatmenetébe implicit módon bekapcsolja a magyar nyelv politikai kontextusát. A beiktatási beszéd új elemei azonban még kifejtetlenek, talán kialakulatlanok is, semmikép-

59 *KazLev*, 25:259, 6485. sz.; 22:25, 5661. sz.; 2:55, 307.

60 A Fáy-kommentárra és a Prónay-ajánlásra e dolgozat nem tér ki, vö. DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 75–100, 217–240.

pen nem válnak meghatározóvá. (Péczelit sem igen győzhették meg, mert mint láttuk, a német nyelvű nyomtatványról lapjában közölt ismertetésében megújította korábbi bírálatát.) Kazinczy a magyar nyelv és a magyar historia fogalmait beszédében egyútt használja az izlés és a helyesebb gondolkodás fogalmaival, a levelekben küldözgetett két bekezdésben így valójában az *Orpheus* programjának címlapra emelt és a *Bé-vezetés*ben kifejtett mindegyik fő fogalma megjelenik. A beiktatási beszéd és a folyóirat *Bé-vezetése* szorosan összefügg, a két szöveg mintegy kiegészíti egymást.

3. Az *Orpheus* Bé-vezetése

3.1. Fogalmak, kontextusok, beszédmódok

Kazinczy 1789 tavaszán, miután a *Magyar Museum* szerkesztéséből kivált, új folyóirat indítását tervezi egykori sárospataki tanárai közreműködésével. Ekkortól (mint ahogy azt a folyóirat kritikai kiadása⁶¹ részletesen dokumentálja) új elgondolás szerint formálgatja lapjának tervét: az *Orpheust* egyedül kívánja szerkeszteni, s szándéka szerint az nemcsak poézissal foglalkozik majd, hanem „Archivuma lessz a' mostani Litteratori dolgoknak, 's minden talál benne helyet, a' mi tárgya a' tudhatásnak”.⁶² Az ősz folyamán ennek jegyében készíti elő a lapindítást,⁶³ melyre végül decemberben kerül sor. December 5-én Kovachich Márton Györgynek ír tervéről, bizakodván, hogy az *Orpheus* szenzációit okoz majd.⁶⁴ Egy hét múlva az első szám már a cenzornál van, újabb hét múltán a kassai nyomdász Landerernél.⁶⁵ December 23-i levelében részletesen leírja a tartalmát,⁶⁶ ez a leírás azonban nem teljesen azonos azzal, ami végül 1790. február legelején megjelent, vagyis a szám tartalma az utolsó pillanatig alakult, így a nyomtatandó kézirat nem egyszerre kerülhetett a nyomdászhoz (a borító és a metszet még később készült el). Mintegy két hónap alatt formálódott ki és jelent meg tehát az új folyóirat első száma, éppen ugyanabban az időben és ütemben, mint a beiktatási beszéd. Mindkettőhöz nagy reményeket fűzött Kazinczy, szenzációra és parádézásra számított.

Az *Orpheus* Bé-vezetésének⁶⁷ első bekezdése elhelyezi a folyóiratot a korabeli periodikák örvendetesen megszaporodott mezőnyében, az augusztusi levélben írottaknak megfelelően a nyelv és poézis ügyén munkálkodó *Magyar Museum* és a legtágabban vett „tudhatásnak” helyt adó *Mindenes Gyűjtemény* között „középhelyen”. A következő három, egyre rövidebb bekezdés a lap három fő tárgyát fejt ki tömören, az élükön verzállal kiemelve a központi fogalmakat: *a józan gondolkodást, a nyelv tökéletesítését és a magyar történeteket*. Az ötödik bekezdés valójában még az előzőt egészíti ki, az utolsó három pedig a lapra vonatkozó információkat közöl. A *Bé-vezetés*ben megnevezett há-

61 *Orpheus*. A filológiai adatokat e kiadás alapján tekintjük át, a folyóiratot innen idézzük.

62 *KazLev*, 1:437, 237. sz.

63 Kovachich Márton Györgynek, 1789. szeptember 19., *KazLev*, 1:472, 253. sz.

64 „Ich glaube, mein Orpheus wird Sensation machen.” Lásd *KazLev*, 1:512, 267. sz.

65 *KazLev*, 1:512, 516, 519; 267., 269., 271. sz.

66 *KazLev*, 1:522–523, 274. sz.

67 *Orpheus*, 9–10, a címlap: 7.

rom fő tárgy és az *Orpheus* címlapjára emelt három kulcsfogalom („Hónapos írás, a' jözan-gondolkozásnak, igazabb ízlésnek és magyar történeteknek elő-segállítására”) egy ponton nem egyezik meg: a nyelv tökéletesítése helyén a címlapon az igazabb ízlés áll. Valójában így négy fogalommal kell számot vetnünk, azokkal, melyek a beiktatási beszéd levelekben küldözgetett bekezdéseiben is szerepelnek. Az *Orpheus* programja öszszefoglaló, de nem koherens. Együtt vannak benne Kazinczy adott pillanatban meghatározó fogalmai, de ezek nem következnek egymásból, nem képeznek logikai egységet, csupán egy felsorolás tételei.

Az *Orpheus* programjának fő fogalmai sokkal inkább a korábbiakhoz képest értelmezhetőek. Változásukat alapvetően három típusba sorolhatjuk: 1. a fogalom jelentésének módosulása adott kontextuson és beszédmódon belül, 2. a fogalom jelentésének megoszlása kontextus- és/vagy beszédmódváltással, 3. új fogalom keletkezése új kontextusban és/vagy beszédmódban. Mindezt az alábbi táblázatban foglaltuk össze:

<i>kontextus</i>	hasznos hazafiság 1786–1788	Magyar Museum 1787–1788	Hivatalba vezető beszéd 1789–1790. dec.–jan.	Orpheus 1789–1790. dec.–jan.	<i>beszédmód</i>
<i>religio</i>	világosság/ illuminatio/ Aufklärung			józan gondolkodás (világosság/ Aufklärung)	
<i>művelődés</i>	világosság/ illuminatio/ Aufklärung	tudományok	okosabb gondolkodás/ Aufklärung		<i>tudós hazafiság</i>
		magyar nyelv	magyar nyelv + ízlés és helyesebb gondolkodás/ Geschmack und Geist	magyar nyelv	
<i>esztétika</i>		magyar nyelv + széptudományok			
<i>nyelv-nyelvészet</i>		magyar nyelv			
<i>politika</i>			magyar historia + natio + magyar nyelv + ízlés és helyesebb gondolkodás/ Geschmack und Geist	magyar történetek	<i>republikánus</i>
<i>életvezetés</i>				igazabb ízlés	<i>csinosodás</i>
<i>philosophia</i>			józan értelem/ gesunden Menschenvernunft	józan gondolkodás	

A fő tendencia, vagyis hogy a világosság kezdetben differenciálatlanul és metaforikusan alkalmazott fogalma egyre gazdagabb fogalmi hálóvá szövődik, első ránézésre jól látható. A továbbiakban ezt a fő tendenciát az egyes fogalmak vizsgálatával próbáljuk részleteiben is megragadni, explicit logikai összefüggéseik hiányában a beiktatási beszéddel való átfedések alapján határozva meg a tárgyalási sorrendet.

3.2. Magyar nyelv és magyar történetek

A magyar történetek és a magyar nyelv kapcsolata az *Orpheus Bé-vezetésében* nincs jelezve, mint a beiktatási beszédben, a nyelvről szóló bekezdés más irányultságú. A folyóirat második tárgya a nyelv tökéletesítése, „hová leg-inkább a’ Poézis tartozik”. Ez a félmondat a *Magyar Museum* bevezető programírását és fő törekvését idézi, melyet akkor közösen képviseltek Batsányival. A félmondatot követően a bekezdés nagyobb része a *Magyar Museum* Kazinczy által írott *Előbeszédének* példáját hozza újra elő, amelyben saját korát a római irodalom enniusi korához hasonlítva minősíti elmarasztalóan a jövőd (horatiusi) aranykor fényében. Az ebből a helyzetértékelésből levont konzekvenciák azonban nem egyeznek meg az *Előbeszéd* következtetéseivel. Kazinczy ott a jelen kor irodalmára is alkalmazta a tökéletesség követelményét, vagyis az nem távoli cél, hanem a megítélés azonnali mércéje lett az első bekezdés fogalomhasználatának átértékelését követően. Itt, az *Orpheus Bé-vezetésében* eltekint ettől az átértékeléstől, a tökéletesség elérését ugyanúgy folyamatként gondolja el, miként az *Előbeszéd* lelegején, a tudós hazafiság érvelése jegyében. Ezt az alapállást ráadásul a szerkesztésben is érvényesíteni kívánja, ami új megközelítést jelent a *Magyar Museum* szerkesztési elveihöz képest: „Fel-vésem néha még a’ rossz darabokat is”, s a boldogabb késő maradék „szemeteimet kintseknek fogja tartani”. Vagyis ugyanúgy archiválni törekszik saját kora esendőnek tartott irodalmi műveit, miként a régi korok még esendőbb dokumentumait, egyaránt a „maradék” okulására. Ez a szerkesztési elve, mint a negyedik számhoz készült borítón olvasható szerkesztői jelentésben írja,⁶⁸ megbotránkozást szült, de továbbra is kitartott mellette, mert az adott helyzetben ezt tekintette célravezetőnek.

A cél ugyanis, amely a beiktatási beszéd vonatkozó részében is feltűnt, a tudós hazafiság legáltalánosabban értett célja, a magyar nyelvű művelődés ügyének előmozdítása, s ennek érdekében Kazinczy programja szinten felfüggeszteni látszik az esztétikai kontextus érvényét, a nyelvi-nyelvészeti kontextus pedig mint lehetőség sem merül fel, ugyanakkor a szerkesztés során mindkettő mégis igen erősen érvényesül. Az értékszempontr részleges és ideiglenes háttérbe szorulása mellett az *Orpheus* koncepciójában felértékelődik a pártolás jelentősége, ez utóbbi kérdést nem érinti a *Bé-vezetés*, de a nyitó közlemények ennek jegyében születtek. E nyitó kompozíció, különösen a Helvetius-fordítás a királyi udvar hiányzó támogatásának pótlására a nemzet nagyjainak pártoló szerepvállalását szorgalmazza, amit korabeli leveleiben meg is indokol. Az *Orpheus* nyomdába adása és a beiktatási beszéd elhangzása után nem sokkal, 1789. december 27-én Kazinczy ismeretlenül levelet írt Klopstocknak, segítségét kérvén bizonyos fordítási kérdések megoldásához. A levél vége tágabb összefüggések felvillantására vállalkozik:

Nyelvünknek lágyága, ereje, energiája, gömbölydedsége van, és minden, amit kívánni lehet. A nemzetnek megvan mindene, termékeny földje; de hiányt szenved a bátortásban és az alkalomban, hogy képezze magát. A király nem fejleszti [a nyelvet], mert

68 *Orpheus*, 313.

nem az övé; nem beszél, nem ismeri. A könyvkiadók nem fejlesztik, mert itt ismeretlen, hogy egy szerzőt megfizessenek; nincsenek Pheidiászaink, sem Apelleseink, sem színpadaink.⁶⁹

Az utolsó tagmondat szövegszerű egyezést mutat a *Magyar Museum Előbeszédével*, az előtte álló Kazinczy leveleinek nyomdászok elleni szokásos panaszával, az első két mondat pedig a beiktatási beszéddel. A II. Józsefre történő rosszálló utalás azonban csak itt szerepel, amint az is a következőkben, hogy az utóbbi időben kiadott művek sokasága mintegy a német nyelv hivatalossá tételének ellenhatásaként értelmezhető. Ha tehát Kazinczy egyfelől elfogadja és képviseli a beiktatási beszédben, hogy a német nyelv bevezetése nem a magyar ellen irányul, másfelől e levélben azt is kimondja, hogy a magyar nyelv felvirágoztatásának ügyében II. Józsefre nem lehet számítani. Ez nem jelent direkt szembefordulást, mint azt a *Magyar Museum* Batsányi által átírt *Bé-vezetésében* érzékeljük, de azt igen, hogy más szemszögből tekint a magyar művelődés pártolásának helyzetére, mint eddig. Kazinczy már nem látja elégségesnek az öntevékeny literátori társulási formát, amit a *Magyar Museum Előbeszédében* szorgalmazott, további lehetőségekkel vet számot, ennek elsődleges helye az *Orpheus* lesz.

A beköszöntő lapszám első közleményeit e gondolat jegyében komponálta meg Kazinczy: Pálffy Károly kancellár Péczelihez és Prónay László főispán Kazinczyhoz írott, munkáikat elismerő, a magyar nyelv további szolgálatára buzdító levelei után egy Kallós Dániel által készített Helvetius-fordítást adott közre, ugyancsak a literatúra pártolásának tárgyában. A Pálffyról készült metszetet az első kötet elé nyomtattatta, s a vergiliusi mottót is átírta Pálffy nevére. A megkomponált első három közleményre Kovachich figyelmét 1789. december 5-i levelében hívta fel, majd elgondolását Péczelinek december 23-án fejtette ki, némileg sejtelmesen: „Ez [a Helvetius-fordítás] arról szóll, miként kellessék a Tudományokat az Országban el-terjeszteni. – Érti az Ur, miért tettem ezt és a Pálffy 's Prónay Levelét elől.”⁷⁰ E szövegek a nemzet nagyjainak pártolását példázzák, Helvetius esetében éppen olyan helyzetben, mikor a fejedelem ezt nem teszi meg. A levelek lábjegyzete az *Orpheusban* már nem elégszik meg a sejtetéssel:

Ezen két Levél világosan mutatja azt, hogy Hazánknak tisztelt Fijai között sokan vannak olly érzékenyek, a' kik Litteraturánknak zsenge gyümöltseit kegyességgel fogadják, 's apogátásokat ajánlják. [...] hadd ragadtasson munkára ezeknek el-hevítő olvasások által ismét valamely érdemes Hazafi; és azok, a' kik tsüggedni kezdenek, végyenek vigasztalást.⁷¹

A magyar nyelv és literatúra pártolásának hiánya miatti panasz a *Magyar Museum Előbeszédében* és *Bé-vezetésében* is hangot kapott, az ezekben szorgalmazott megoldások helyett azonban Kazinczy az *Orpheusban* más tervet körvonalazott a mecenatúrára

69 Doncsicz Etelka fordítását lásd *KazLev*, 24:427. Az eredeti német szöveg: 25–26.

70 *KazLev*, 1:522, 274. sz.

71 *Orpheus*, 13.

építve, s ennek megvalósítására később gyakorlati lépéseket tett. Nem véletlenül nevezte magát van Swietennek írott levelében a beiktatási beszéd vonatkozó részei kapcsán a magyar literatúra barátjának, s az sem lehet véletlen, hogy Széchenyi Ferenc, akit 1789 novemberében személyesen felkeresett Bécsben, majd decemberben levélben informált, Kazinczy „Magyar Literaturának hasznosabb, és helyesebb elő mozdítására, és gyarapítására tzeelőző Projectum”-át említi válaszában.⁷²

Az *Orpheus Bé-vezetése* és az első közlemények megformált szerkezete a magyar nyelvet a tudós hazafiság művelődési kontextusában értelmezi, nem jelenik meg még utalás szintjén sem a kontrasztív nyelvszemlélet, mint a beiktatási beszédben. A republikánus beszédmód és a politikai kontextus itt a folyóirat harmadik fő tárgyaként megnevezett magyar történetekhez kötődik. Igaz, e tárgykörbe tartozó közleményeket alig sikerült közreadni, mint azt az említett szerkesztői jelentés megállapítja, bár Kazinczy maga is dolgozott ilyen munkán ekkoriban. Fennmaradt Zemplén vármegyéről szóló államismereti művének kéziratos fogalmazványa 1789–1790-ból, melyhez anyagot gyűjtött levelezésében, s amely Szirmay Antal rostáját is megjárta, de végül mégsem készült el.⁷³ A beiktatási beszéd a magyar historia tanítását azért szorgalmazza, mert ez örökíti át a vitéz ősök cselekedetét, tartja fenn emlékezetüket, s ezáltal éleszti a hazaszeretetet. Az *Orpheus* első számának literatúrai tudósításai között lényegileg egyező megfontolás olvasható Dugonics András *Etelkája* melletti érvként: Atyáinknak régi idejekre akart vissza-vinni; azoknak szokásokat, életek módját, országlásokat 's a' t. tette elinkbe, adagiuminkat [szólásainkat] mentette-meg az el-veszéstől.⁷⁴ A historia tehát a közösségi emlékezet fenntartójaként, valamint identitásképző erőként jelenik meg e töredékes gondolatokban, amihez a régi nyelvi-irodalmi dokumentumok archiválásának szándéka társul a *Bé-vezetés* ötödik bekezdésében.

A *Bé-vezetés* egyértelművé teszi, hogy a „magyar történetek” nem a historia tudományára vonatkozik, hanem mindarra, ami „a' Nemzetnek történeteit, characterét, gazdagságát, Culturáját illeti, 's magunkat magunkkal esmértethet.” A felsorolásban megjelenik a nemzeti karakter kulcsfogalma, mely a republikánus beszédmódhoz, jelesül Péczeli József *Mindenek Gyűjteményéhez* kötődik. A nemzeti karakter a nyelvben, vallásban, szokásokban ölt testet, megőrzése a nemzet fennmaradásának záloga. Kazinczynál ez a *Bé-vezetés* utalásán túl elsősorban a legislator eszméjével fonódik össze az *Orpheus* első számában közölt Rousseau-fordításban.

Egy úton jártak a' régi Törvényszabók mindég. Mindenike olly kötelet keresett, a' melly a' Pólgárt a' Hazához, és a' Pólgárt a' Pólgárhoz szorította; 's fel is találta azt majd házi szokásaikban, majd Vallásbeli tzeremóniáikban, mellyek mindég tsak az ő Nemzetjeknek tulajdonok vala.⁷⁵

72 Széchenyi Ferenc válaszelevele, 1790. január 10. *KazLev*, 2:9, 284. sz.

73 *Zemplin Vármegye Leírása*, OSZK Fol. Hung. 880., vö. *KazLev*, 24:28–34, 5943. sz.; a kéziratról és a vonatkozó levelekről lásd Orbán László jegyzetét: *Uo.*, 432–436.

74 *Orpheus*, 35.

75 *Orpheus*, 38.

A kulturális idegenség kontrasztív szemlélete hatja át a Rousseau lengyel alkotmánytervből fordított részletet, melyet Kazinczy olyan fontosnak ítélt, hogy bár a második számba tervezte, nem bírt várni kiadásával, és márciusban a lapszám egyik fontos darbjaként említette e fordítást Aranka Györgynek írott levelében.⁷⁶ A fordítás lábjegyzetében pedig a sokat támadott Rousseau védelmére kelt, s márciusi hírlapi cikkében⁷⁷ bejelentette, hogy lefordította a *Társadalmi szerződést*, melyet az *Orpheus* első számának *Literátori tudósításában* még munkában lévőként hivatkozott.

A rousseau-i szerződéselmélet és a legislator eszménye Kazinczy esetében elsősorban a dinasztikus identitás újradefiniálását próbálja elvégezni, alternatívát képezve a török háborúk idején újraerősödött, a magyar vitézség dinaszticiát fenntartó erejének illúziójára épülő identitásváltozáttal szemben. A királyi hatalom szerepét és felelősségét hangsúlyozza az identitásképzés tekintetében, II. József ezért tesz kritikai megjegyzést Klopstocknak írott levelében a magyar nyelv művelésének elhanyagolása miatt. Ehhez kínál lehetőséget a rousseau-i példa, mely az állam (és az azt megtestesítő legislator, azaz uralkodó) primátusával összeköti a magyar történetek és a nemzeti karakter fogalmaiban testet öltő etnokulturális elvet, mint ami képes az államhoz kapcsolódó identitást megalapozni és hordozni. Csakhogy az állam hagyományosan, de a józsefi korban különösen a *regnum* és a *dinasztia* közötti megosztottságban létezett, mint egy hajdani államkeret (*regnum Hungariae*) fikciója, s mint a (Habsburg) birodalom valós államszervezete. Kazinczy Klopstocknak írott leveléből láthattuk, hogy az utóbbival már nem minden tekintetben tud azonosulni, amivel pedig tudna, az csak volt, s a história identitásképző ereje által létezik. Egy új identitás valahol *regnum* és *dinasztia* között helyezkedhet el, mindkettőhöz kötődve. Az *Orpheusban* és a *Hivatalba vezető beszédben* még embrionális formában megjelent gondolat néhány hónap múlva öltött határozottabb formát a felgyorsult események hatása alatt.⁷⁸

3.3. Igazabb ízlés

Az *Orpheus Bé-vezetésben* megnevezett fő tárgyai és címlapra emelt kulcsfogalmai, mint említettük, egy ponton nem egyeznek meg, az előbbiben a magyar nyelv tökéletesítése, az utóbbin az igazabb ízlés szerepel. Filológiai adatok hiányában nem tudjuk eldönteni, hogy ezek valamelyike volt-e eredetileg mindkét helyen, avagy eleve e kettsben gondolkodott Kazinczy, ezek viszonyát maga sem tisztázta a lapban. Egyedül Rádaynak írott 1790. január 5-i levelében a folyóirat címét magyarázva válik valamelyest láthatóvá a fő tárgyak és fogalmak viszonya:

⁷⁶ *KazLev*, 2:51–52, 307. sz.

⁷⁷ *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1, 23. sz. (1790. március 30.): 415–419.

⁷⁸ A bekezdésben kifejtettekéről részletesen, a korszak egészére vonatkozó példaanyaggal: DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 217–240.

Orpheus Poéta volt, úgy de ez nem csak poesire tartozik. Igen is; de az Orpheus ideája más tekintetekre is vonhat. Illyen az, hogy ő jobb gondolkozást terjesztett-el a' Hazájában. Én így igyekszem *jobb IZLÉST* el-terjeszteni.⁷⁹

Az a gondolat fogalmazódik meg itt pontosabban, amire Kazinczy Horváthnak írott 1789. augusztus 23-i levelében utalt: „Ti versezzetek, én is versezek köztetek; én a' mellett egyébbhez is látok.”⁸⁰ A poézis csak egyik tárgykörét jelenti a lapnak, s aktuálisan nem is ez minősül a legfontosabbnak. A poézis pedig, mint a *Bé-vezetés* jelzi, leginkább a nyelv tökéletesítéséhez tartozik, a Rádaynak írott levél tehát a poézis által valójában a lap második fő tárgyára utal, noha nem teszi egyértelművé a kapcsolatot. A poézis által implikált nyelv, valamint az igazabb ízlés és a józan gondolkodás így mellérendelő viszonyba kerülnek a levélben és a *Bé-vezetés*ben egyaránt, mint az *Orpheus* önálló irányultságai.

Láthattuk, a magyar nyelv milyen jelentésmódosuláson megy keresztül az eredeti kontextuson és beszédmódon belül, illetve jelentése hogyan oszlik meg azáltal, hogy új kontextusba és beszédmódba kerül. Az igazabb ízlés és a józan gondolkodás fogalmi esetében nem elsősorban így ragadhatóak meg a változások, mert maguk a kifejezések is újak és némileg variábilisak. Az *Orpheus*ban és a beiktatási beszédben használt fogalmak közül egyedül az Aufklärung ('világosság') tűnt fel Kazinczy hivatalba lépése idején, 1786 körül, részben a religio, részben a művelődés kontextusában. Ez utóbbi kontextusban a hasznos hazafiság tanügyi programjának alappillére volt a tolerancia-elv mellett. Kazinczy az igazi illuminatio (echte Aufklärung) „hivatalához mérseklett terjesztését” tekintette egyik fő feladatának, ami egyaránt vonatkozott a mindennapokban hasznos ismeretekre és általában a tudományokra, ahogy az a *Magyar Museum* programjában megjelent 1787–1788 táján a „világosság” kifejezés használata nélkül. A beiktatási beszéd német változatában kétszer szerepel az Aufklärung kifejezés (a magyar változatban: okosabb gondolkodás), mindkétszer a német nyelvvel összefüggésben, a művelődés tudós hazafiság beszédmódjában érvényes kontextusa szerinti jelentéssel (ahogy erről az előzőekben szó volt). Ugyanez a kontextus érvényes Kazinczy Török Lajosnak írott 1789. február 3. utáni levelében,⁸¹ ahol a Geschmack (ízlés) fogalmával párban tűnik fel, ami lentebb az Aufklärung szinonimájaként használt Ausbildung (műveltség) kifejezés mellett áll. A Geschmack fogalmának 1789 előtt csak két előfordulását találtuk,⁸² ezek nem fogalmi jellegűek, így szempontunkból nem relevánsak, 1789-ben az idézettekén kívül még egy januári, ugyancsak Töröknek írott levélben

79 *KazLev*, 23:24, 5660. sz.

80 *KazLev*, 1:437, 237. sz.

81 *KazLev*, 25:199, 6424. sz.

82 Kovachichnak írott levél, 1788. január 29. és a Gessner-fordítás Bevezetése *KazLev*, 1:162, 116. sz. és KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, kiad. BODROGI Ferenc Máté és BORBÉLY Szilárd, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások: Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 39, a továbbiakban: *KazFord*.

jelenik meg (Lesern von Geschmack),⁸³ itt is a tudós hazafiság művelődési kontextusában, de jelentése pontosabban itt sincs meghatározva.

A beiktatási beszédben, amint erről szintén szó volt, az ízlés és helyesebb gondolkodás (Geschmack und Geist) fogalom pár a nemzettel áll birtokos szerkezetben, s két különböző kontextusban és beszédmódban egyaránt érvényes. A művelődési kontextusban a nemzet ízlésének és helyesebb gondolkodásának kiművelése a tudományok felvirágoztatásával és annak pártolásával kapcsolódik össze, míg a politikai kontextusban a republikánus beszédmód korcsosulás képzete ellenében áttételesen a nyelv és nemzeti karakter megőrzéséhez kötődik. Egyik fogalom jelentése sincs meghatározva, így mint az ízlés német megfelelője, a Geschmack esetében is csak a kontextusok jelentenek támpontot az értelmezéséhez. Az *Orpheus* 1789–1790 fordulóján megjelent első két számában az ízlés fogalmának előfordulásai meglehetősen változatosságot mutatnak. Útirajzában Kazinczy „architekturai ízlést” említve szól épületekről, Batsányival vitázva a helyesírás kapcsán emlegeti az „igazabb ízlést”, utóbb ennek pontosításaként az „ortographiai” ízlést” nevezi meg, s elhárítja azt, hogy „poétai aesthesist” lehetne vagy kellene érteni rajta.⁸⁴ E magyarázó mondatok három szempontból is informatívak. Egyrészt láthatóvá teszik, hogy Kazinczy ízlés-fogalma ekkor nem az esztétika kontextusában értelmeződik (az *Orpheus*ban egyáltalán nem fordul elő így, s korábban, a *Magyar Museum*ban pedig magát az „ízlés” szót nem használta, annak lényegében minden előfordulása Batsányi német populárfilozófiát követő fejtegetéseiben található a fordítások kapcsán). Másrészt azt is érzékelhetjük, hogy az ízlés fogalma további meghatározást kíván, így kerül szóba az „architekturai”, az „ortographiai” és (itt elhárítólag) a „poétai” ízlés, melyek egyfajta tematikus érvényességi kört neveznek meg. Harmadrészt látnunk kell, hogy ha nem tematika szerinti az ízlés pontosítása, akkor lényegében mindig oppozíciós viszonyt jelöl, azaz valamihez képest „igazabb”, „jobb”, illetve az útirajz egy másik helyén „kényesebb” ízlésről van szó. Ahhoz, hogy a címlap „igazabb” és a címet magyarázó levél „jobb” jelzője értelmezhetővé váljon, éppen a „kényesebb” jelenti a kulcsot, mert ezt használja Kazinczy más korabeli írásaiban is.

Az „ízlés” (magyar szóhasználatban) Kazinczynál először az 1789 áprilisában megjelent *Bácsmegyey*ben tűnt fel, mikor a mű végén közölt szószedetben a németből képzett 'raffinírozni', 'qualificálni' jelentését a 'kényesebb ízlésre szoktatni' meghatározással adta meg.⁸⁵ A „kényesebb ízlés” szerkezetben használt „kényes” jelző jelentését Aranka György románfordításának bírálatában, 1789. szeptember 7-i levelében úgy magyarázta, hogy az elsősorban 'válogatót' jelent, mely a 'finomat' (azaz kifinomultat) is magában foglalja.⁸⁶ A „kényesebb ízlés” így egyszerre jelent ítélőerőt, mely reflektálatlanul, az érzékek módján hozza döntéseit, valamint minőséget, a kifinomultságot, mely a durvasággal áll szemben. A kifinomultsághoz a kifinomult ítélőerő vezet. A „kényesebb ízlés”, mint láttuk, románokkal kapcsolatban jelent meg Kazinczy szövegeiben,

83 *KazLev*, 25:196, 6422. sz.

84 Az előfordulás sorrendjében: *Orpheus*, 32, 60, 24, 71.

85 *KazFord*, 191.

86 *KazLev*, 1:459, 249. sz.

jelentését pedig leginkább Vitéz Imrének írott leveléből érthetjük meg: azért van szükség a románokra, „hogy azoknak olvasások által a ’ szöllás’ és maga-viselet’ durvasága kedvesebb ízlésre faragódjon”.⁸⁷ E levelet 1789. augusztus 23-án írta, két nappal azután, hogy Horváth Ádámnak az *Orpheus*ról és a *Normális Oskolák Apológiájának* tervéről beszámolt. Vitéz Imre pedig, Kazinczy tudta nélkül, kinyomtatta e levelet saját románja előtt, a Kazinczynak szóló ajánlással együtt.

Az ízlés frissen feltűnt fogalma elkülönül mind a művelődés, mind a korcsosulás kontextusától, az életvitel finomításának törekvéssel kapcsolódik össze a csinosodás beszédmódja szerint. A korcsosulás republikánus érveléstípusától azonban nem pusztán elkülönül az életvitel finomításának a csinosodás beszédmódjában érvényes civilizatorikus célkitűzése, hanem éppen az ellentette annak: az előbbi a megőrzéshez, az utóbbi a változáshoz kötődik. Kazinczy számára egyszerre válnak fontossá ekkor, noha feszültségüket érzékeli. Az *Orpheus*ban közölt útirajz a „kényesebb ízlés” fogalmát sajátos összefüggésben állítja elénk a Horváth Ádámmal való megismerkedés leírásában:

A’ leg-kényesebb Parisi ízlésű Asszonyság is el-felejtí hogy néki [Horváth Ádámnak] bajsz borítja-bé száját, hogy hajai tornyokra nintsenek fűrtözve, hogy dohány parfümírozta ruháit ’s gyönyörködve múlat társaságában.⁸⁸

E megfogalmazásban Horváth mintegy magyar viselete *ellenére* minősül kompatibilisnek a legkényesebb ízléssel is, ami azt az előfeltevést rejti magában, hogy e viselet egyébként nem felel meg a kényesebb ízlés követelményeinek. Egyértelműbben fogalmaz, mikor Dugonics *Etelkáját* azért dicséri, mert megőrzi a régi idők szólásait, szokásait, életmódját, melyek lehetnek „durvák és a’ mostani kényes füleket meg-sértik: de az Árpád’ idejéhez nem éppen illetlenek.”⁸⁹ A durva–kényes ellentét itt történeti távlatban válik áthidalhatóvá, de a látens személeti ellentét megőrzés és civilizálás törekvései között megmarad.

Amikor Kazinczy az *Orpheus Bé-vezetésében* és a beiktatási beszédben előtérbe állítja a magyar történetek identitásképző szerepét, a magyar nyelv nemzetet jelölő funkcióját, és ezekhez rendeli az ízlés és helyesebb gondolkodás fogalompárját, akkor a saját-idegen értelmezési mezőt használja. Ennek megjelenése Kazinczynál Péczeli József gondolati inspirációja és kihívása mellett szorosan összefügg Rousseau ekkor igen erőteljes hatásával, a lengyel alkotmányterv *Orpheus*ban kiadott részlete (mint korábban szó volt róla) éppen e kontrasztív természetű identitásképzésre épül. A kényesebb ízlés fogalma kapcsán láthatóvá váló civilizatorikus törekvések az életvitel kicsinosítására pedig a Kazinczy és közvetlen köre által készített románokkal függenek össze. A *Bács-megyeyn* túl leginkább Kazinczy Wieland-fordításának jelentőségét emelhetjük ki. Épp ekkoriban, 1790. január 26-i levelében számol be Aranka Györgynek, hogy lefordított

87 *KazLev*, 1:440, 238. sz.

88 *Orpheus*, 64.

89 *Orpheus*, 35.

ta a kis könyvet, amely „tele van életre való philosophiával”.⁹⁰ A *Sokrates mainomenos*, azaz a’ *Szinopei Diogenesz’ Dialogusai* majd csak 1793-ban jelent aztán meg, s rövid idő múlva be is tiltották.⁹¹ A Wielandi műben (mint Bodrogi Ferenc Máté megállapítja) együtt szerepel a Rousseau-i civilizációkritika (a respublica-tervezetben, 38. rész) és a csinosodás-diskurzus (az örömapológiában, 33–34. rész), igaz, a Rousseau-i pozíció ironikus hangoltságú, szemben Kazinczy fordításával.

Az a civilizációkritika tehát, amelyet Wieland *Sokrates mainomenos* című műve reflektív távolságtartással cizellál, Kazinczynál egy minden iróniától mentes, sőt áhítatos felhasználást jelent, annak ellenére, hogy a románok világához kötött »életvitelbeli« ízlésfelfogása például már ekkor egy erőteljes civilizációs képzésműny fényében működik.⁹²

Az *Orpheus*ban e nagyon különböző indíttatások állnak az igazabb ízlés és a magyar történetek, a lap fő tárgyaiként meghatározott fogalmak mögött, szemléleti ellentétek azonban nem tematizálódnak, az érzékelt feszültségek egyszerű műveletekkel áthidalhatónak tűnnek.

3.4. Józan gondolkodás

A Kazinczy programját áttekintő iménti táblázatban használt fogalmak közül, mint említettük, egyedül az *Aufklärung* tűnt fel Kazinczy hivatalba lépése idején, 1786 körül, részben a religio, részben a művelődés kontextusában, ez utóbbiban a hasznos hazafiság tanügyi programjának alappilléreként. A religio kontextusában a tolerancia-elvhez kapcsolódott az *Aufklärung*, illetve magyar megfelelője, a *világosság* szerepelt az 1786-os verstörédekben, de negatív beállításban. A *Gróff x x x Ferentzhez* című episztolatörredék Kazinczy levélkommentárja szerint a Superstitio (babonaság) és Irreligio (vallástalanság) szélsőségeit kívánta ábrázolni, részben a „vakhit foglyai”, részben a „Világosság Templomában” áldozatot bemutató „esztelenség vakmerő bolondjai” szembesítésével. A szélsőségek közötti középre törekvés e kontextusban csak mint a szélsőségek tagadása van jelen, a tanügyi program igazi illuminatio (echte *Aufklärung*) fogalma pedig a tolerancia-elv hangsúlyozásán túl a művelődés kontextusában érvényes. A beiktatási beszéd a religio kontextusában is folytonos korábbi álláspontjával, amennyiben a babonaság és vakhit ellenében, a tolerancia jegyében vállalkozik az igazi illuminatio képviselésére. Noha e kifejezést nem használja, de a leendő iskolalátogatókat így biztatja:

90 *KazLev*, 2:17, 289. sz.

91 *KazFord*, 309–380.

92 BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve*, Csokonai könyvtár 51 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 286.

Vigyázzatok, hogy a' Vallásbéli gyűlölség, a' vakhit és a' dühösködésig hevült babonaság el-nyomattasson; de hagyjátok-meg minden Felekezetnél, még a' Zsidókénál is, azt a' szabadságot, hogy Vallásoknak ágazatait a' leg-tökéletesebb szabadsággal taníthassák.⁹³

Az *Orpheus Bé-vezetése* a toleranciát képviselve ugyanúgy a zsidókra (és még a mohamedánokra) hivatkozik, ugyancsak a „babonaságtól *meg-tisztult* religio”-t nevezi meg a józan gondolkodás egyik alapjaként, s pár sorral feljebb épp azon törekvéseket hárítja el határozottan, melyeket az episztolatöredék elítélőleg az esztelenség vakmerő bolondjainak tulajdonított: „Kerülni fogom a' *mérges érdeklését* annak a' mi ember-társaim szemei előtt szent [...] Sem azon nem leszek, hogy újj Religio Apostolának neveztethessek”. A folytonosságokon túl azonban a *Bé-vezetést* alapvetően egy új gondolkodói pozíció kialakításának szándéka vezérli, mely már nem pusztán e szélsőségek elutasítása által definiálja magát.

A folyóirat első fő tárgyaként meghatározott józan gondolkodás kapcsán Kazinczy mindjárt leszögezi, hogy nem nevezi azt „Világosodásnak, Aufklaerungnak, Eclaircissementnak”, mert nem szeretné, hogy „némellyek” vallási közömbösséggel, vallástalansággal, naturalizmussal, deizmussal vádolják. A némellyekre alkalmazott hasonlat („sikólnak, mint a' Helvetius baglya, ha setét barlangjokba a' Nap' melegítő sugára bé-hat”) ugyanakkor enigmatikusságában is beszédes. Helvetius ebben az esetben Holbachot jelöli, a *Système de la Nature* 1777-es londoni kiadása ugyanis nemcsak Mirabaud álnéven jelent meg, hanem Helvetius gyűjteményes munkái részeként a negyedik kötetben, s Magyarországon ez terjedt el, ennek utolsó fejezetében olvasható a bagoly-hasonlat.⁹⁴ Ez a mű a korban egyike volt a hitvédelem részéről leginkább bírált könyveknek,⁹⁵ s itt ha nem is pontosan az eredetit követve, de kétségtelenül egyetértően hivatkozik rá Kazinczy. Pár sorral lentebb aztán a világosság kifejezést pozitív összefüggésben használja, mikor megindokolja, miért akarja elkerülni mindannak megsértését, amit mások szentnek tartanak, s miért nem kíván a világosodás új religiójának apostola sem lenni:

mert érzem jól, melly Chimera szándék az, a' melly a' köz-népet, – a' gubába vagy bársonyba öltözött köz-népet! – meg-világosítani igyekszik; – mert érzem, hogy a' Világosság' el-fogadására kevés emberek, és tsak a' jó-szívűek alkalmasok.⁹⁶

A világosság itt nem a babonaság és irreligio közötti közép megnevezésének újabb kísérlete az igaz illuminatio után. Más az értelmezési mező, amiben érvényes, a világosság terjesztéséről a világosság befogadására kerül a hangsúly, s így a belső emberi adottság lép előtérbe. Ez a képesség, mely csak a kiválasztottak sajátja, összefüggésbe

93 *Hivatalba vezető Beszéd*, 21–22.

94 Lásd CSOKONAI Vitéz Mihály, *Levelezés*, kiad. DEBRECZENI Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 475, 622.

95 Minderről lásd DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 389–391.

96 *Orpheus*, 9.

hozható a józan gondolkodás fogalmával, hiszen a bekezdés azzal a bejelentéssel indul, hogy a józan gondolkodást nem nevezi világosságnak, ami érthető úgy is, hogy nevezhetné, hiszen arról van szó, de taktikai okokból nem teszi ezt. Az új fogalom alkalmazása valójában azért vált szükségessé, hogy a több jelentéssel terhelt „világosság” mellett, amely ráadásul egyszerre volt használatos szimbolikusan és fogalomként, legyen egy érvényes kifejezés Kazinczy körvonalazódó új ismeretelméleti pozíciója számára a filozófiai kontextusban.

A *Bé-vezetés* a józan gondolkodás két meghatározását adja: „babonaságtól *meg-tisztultt* religio, eleve-állatásoktól *mentt* philosophia”. Mint az általunk kurzivált szavak mutatják, e meghatározások az ellentétek tagadásának retorikai alakzatával (*negatio contrarii*, *litolésis*) élnek. Már szóltunk az itt tagadott babonaság kapcsolatáról az 1786-os verstördékekkel és a beiktatási beszéddel, most csak azt emeljük ki, hogy a beszédben a vallási gyűlölség, vakhit és babona (*Religionshass*, *Fanatismus*, *Aberglauben*) hármasságával „az eleve-állatásoktól és makats meg-átalkodástól szabad ember” (*jeder unbefangene Mann*) állítatik szembe. A *Bé-vezetés* mellett ez a másik szöveghely, ahol az „eleve-állatás” kifejezés feltűnik, ugyanúgy az ellentét tagadásának alakzatában. Az „állatás” szó állítást jelent, de a *Magyar nyelv nagyszótára* éppen ugyanezen évekből adatolja a ’tételszerű igazság, (alapvető) törvény(szerűség)’ jelentését is. Leginkább ilyen értelemben vehetjük az „eleve-állatás” kifejezést, mert erre utal az „eleve” előtag, ami elő(zetes), eredendő jelentésű. Az elhatárolódás az „eleve-állatás”-októl abból az ismeretelméleti pozícióból következik, melyet éppen ekkoriban fogalmazott meg Kazinczy az *Orpheus*ban a lélek halhatatlanságáról elmélkedvén. A metafizikai kérdések (amilyen a halhatatlanság is) az emberi értelem számára eldönthetetlenek, vagyis az egyetlen biztos pont maga a józan értelem, amely e kérdésekben véleményt alkot: „ha *magára nézve* MÁS FÉLE is bár a’ fel-fedezhetetlen Igazság, de én *reám nézve* AZ, a’ minek én képzelem”.⁹⁷ Amikor tehát a *Bé-vezetés* „eleve-állatásoktól *mentt* philosophia”-ként határozza meg a józan gondolkodást, leginkább a minden előfeltevéstől mentes szabad vizsgálódás jelentést társíthatjuk hozzá. Azt a szabad belátást, amely egyaránt független a tételes vallástól és a filozófiai dogmáktól, s az ember azon belső képességéből fakad, amit (mint láttuk) a világosság átértelmezett fogalma és egyben szimbóluma is jelöl.

A két 1786-os verstördék a *világosság* két jelentését mutatja fel és utasítja el: a szabadkőműves hermetizmus világosságát és a vallástalanok világosságát, melyeket egyaránt a színről színre látás ígérete tart fogva. Alternatívájuk azonban akkor még nem látszik, ez először a *Daimonia* címéhez fűzött rövid kommentárban körvonalazódik. Kazinczy Aranka György verset illető reflexióira így válaszol 1789. augusztus 13-án:

A’ *Daemoniában* keresve kerestem a’ homályt. Daemon, Lélek, az igaz; de emlékeztethet bennünket *Socratesi Daemonra* is. Így lessz Enthusiasmus, Meg-ihletés, El-ragadtatás. Egyike ezeknek tzelómra, értelmemre igen alkalmas vala. – Ha ki nem ért, jól teszi hogy nem ért.⁹⁸

97 *Orpheus*, 70.

98 *KazLev*, 1:423, 232. sz.

A verssel kapcsolatban a *keresett homály* jogos minősítés, ráadásul a versszöveg azelőtt megszakad, hogy általa a cím értelme feltárulna, a levél *szókratészi daimónra* való utalása mégis támpontot jelent a cím értelmezéséhez. Szókratészra vonatkozóan az elsődrendű forrás Platon és Plutarkhosz, ez utóbbi *Szókratész Daimónja* című művében először úgy fogalmaz, hogy „Szókratésznek is volt élete során, születésétől fogva, valamiféle vezetője, egy isteni védőszellem, egy látomás”, majd később a vezető megszemélyesített képzetéről az általa keltett hatás befogadására kerül a hangsúly: „Szókratész *daimónja* semmiképpen nem lehet valamiféle látomás, hanem inkább egy hang érzékelése”, vagy másutt: „A *daimónok* gondolatai rendelkeznek egy bizonyos sugárzó fényvel, mely mindazokban felragyog, akik képesek felfogni”.⁹⁹ Kazinczy idézett levelében a daimón az elragadtatásban, a lélek fogékonyságában jelenik meg, amely mint érzék közvetít a felsőbb és alsóbb világok között. A szókratészi daimón így Kazinczy számára a belső sugallás és az elhivatottság, a kiválasztottság alapmintázatát jelenti.

A másik, ezzel egybehangzó mintázatot Rousseau savoyai vikáriusa jelenti számára. Az *Orpheus* 2. számában közölt útirajzban leírja az ismert egrid hitvédő polemistánál és történetírónál, Szaicz Leónál tett látogatását, s őt jellemezvén megengedően így fogalmaz (ilyen értelemben itt egyedül): „Hadd mondja a’ mi felől őt lelki-ismérete meg-győzte; minekutánna ez a’ veszni indúltt Világ látni mer, ’s nem állítja véteknék, hogy az értelem belső sugallását kövesse”.¹⁰⁰ Az „értelem belső sugallása”, ami a „lelkiismeret” nevet kapja, Kazinczy imént vizsgált ismeretelméleti belátásaira és rousseau-i indíttatásra vezethető vissza. Rousseau kezdetről fogva fontos szerzője Kazinczynak, s már volt róla szó, hogy 1789–1790 fordulóján meghatározó számára. Amint a Kazinczy által is sokat emlegetett savoyai vikárius mondja Rousseau *Emiljében*:

a lelkiismeret sohasem csal meg. Ő az ember igazi vezetője. [...] Csak magamat kell megkérdezniem arra vonatkozólag, hogy mit akarok tenni, mert mindaz, amit jónak érzek, valóban jó, és mindaz, amit rossznak érzek, valóban rossz. Az összes kazuisták közül a legjobb a lelkiismeret.¹⁰¹

A magas filozófia alapelveit, az elvont tételeket mereven követő kazuistával szemben az érzületben megalapozott autonómia áll. Kazinczy ugyancsak mindenféle vallási és philosophiai ortodoxiával szemben határozza meg a józan értelem fogalmát, mikor a szabad vizsgálódás és döntés jogát hangoztatja, s ezt belső sugallásból, elhivatottságból, azaz érzésből, nem tudásból vezeti le, s a lelkiismeret nevet adja neki (az útirajzban megengedően még ellenfelének is tulajdonítva). A beiktatási beszédben ezt józan értelemnek nevezi, s „az Ég leg-szebb leg-betsülhetetlenebb ajándékának” tartja. A *józan értelem* (gesunden vernunft) szerepel aztán van Swietennek írott 1790. február 3-i, majd

99 PLUTARKHOSZ, *Szókratész daimónja*, ford. W. SALGÓ Ágnes (Budapest: Helikon Kiadó, 1985), 72, 90, 92.

100 *Orpheus*, 62.

101 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Emil vagy a nevelésről*, ford. GYÖRY János (Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 1957), 330.

egy évvel későbbi levelében is,¹⁰² mintegy felváltva szinonimáját, a „józan gondolkodás” csak a *Bé-vezetés*ben használt fogalmát. Másutt alakzatok és formulák által jelenik meg.

A józan értelem/gondolkodás alakzatai és formulái az *Orpheus 2.* számában tűnnek fel, a lélek halhatatlanságáról szóló hosszú elmélkedő kommentárban, melyben Kazinczy így jellemzi saját pozícióját:

[a teremtmény] a' **belém fűjtt isteni particellát**, vagy egygy értelemben vévén, önnön-magamat adta annyira **Vezéremnek**, hogy ha *ezt* követem, ha hibázok is, helyyesen lépek; ha pedig *nem ezt* követem, ha helyyesen mégyek is hibázok;

árt é a' Religiónak, hogy szabadon követjük a' **Természet Teremtőjének mellénk adott Kalauzát, az értelmet?** [...] miért volna tilalmas azt, a' mit **érez**, ki-mondani egygy olly Irónak, a' ki **interna vocatiot érez** arra, hogy **mondja a' mit lát**.¹⁰³

Mint azt az általunk félkövérrel kiemelt részek mutatják, a józan értelem/gondolkodás fogalma a megszemélyesítés alakzatával mint Vezér vagy Kalauz áll előttünk, a szókratészi daimón és a rousseau-i lelkiismeret mintázata szerinti „belső sugallást”, „isteni particellát” (részecskét), „interna vocatiót” (belső elhivatottságot) jelölvén. Az ezekből fakadó autonómia pedig az „önmaga szemével látás” formulájában ölt megérezkített alakot, a színről színre látás biblikus formuláját alakítva át. A világosságot befogadni képes kiválasztott tudja, hogy a színről színre látás végső világossága az emberi értelem számára elérhetetlen, s csak a tévedésekkel számot vető „maga szemével látás” lehetséges, de az is csak az arra alkalmas kevesek számára.

Az álmodozáshoz nem szokott elme azonban a' höld-világot is hasznára fo[r]díthatja, 's a' mellett is bátran lép, ha meg-vallja is, hogy a' höld világ nem láttat olly világosan, mint a' ki-derültt nyári Nap fénye [...] Gyengébb Lelkek! ne kívánkozzatok-le a' benneteket szerető Anya karjairól a' sikra! Itt állani, lépni *veszedelmes*: amott nyugodalmasan ülhettek!¹⁰⁴

A világosság kezdetben meghatározó fogalma mostanra elsősorban metaforává alakult, helyébe a religio és a philosophia kontextusában a józan értelem/gondolkodás fogalma lépett. Ennek szókratészi és rousseau-i mintázata, valamint alakzatai és formulái az *Orpheus* megindításának idejére kialakult ismeretelméleti pozícióból érthetőek meg, amely egyben Kazinczy pályája során mindvégig érvényben maradó kiválasztottság-tudatát is megalapozza.

¹⁰² *KazLev*, 25:259, 6485. sz. és *KazLev*, 23:29, 5665. sz.

¹⁰³ *Orpheus*, 69–70.

¹⁰⁴ *Orpheus*, 70.

4. Táblabíró mint tanfelügyelő (epilógus)

Az *Orpheus* első száma és a *Hivatalba vezető beszéd* 1789 decembere és 1790 januárja során készült és jelent meg, párhuzamos formálódásuk során összefonódtak programos gondolataik. Mindkettőhöz nagy reményeket fűzött Kazinczy, szenzációra és parádézásra számított. Mikor azonban 1789. december 18-án Kassán megírta beszédét, ugyanazon a napon II. József Bécsben aláírta az országgyűlés összehívását megígérő rendelkezését, mely a józsefi uralom végstadiumának kezdete lett. Mire a beszéd megjelent, már egészen új helyzetben olvasták, mint amilyenben született és elhangzott egy hónappal korábban. A december 25-én kiadott rendelet az új év első napján a *Hadi és Más Nevezetes Történetekben* és az abaúji alispán körlevelében nyilvánossá vált, s mindkettő külön kiemelte, hogy az „nem csak az Udvari; hanem a' valóságos Nemzeti Nyelven is, úgymint a' Magyaron, és nem a' Deákon küldetett le a vármegyékbe.”¹⁰⁵ A körlevél az Abaúj megyei közgyűlést január 18-ra hívta össze, más megyék is ekkortájt tartották meg, Horváth Ádám a „régii Jussainknak helyre állítását” sürgető január 20-i gyűlés jegyzőkönyvét másnap küldte Kazinczynak, azzal a céllal, hogy, mint írja, ti is „azon legyetek, hogy a' Magyar nyelv helyre álljon a' Publicumokban”.¹⁰⁶ Kazinczy Aranka Györgynek január 25-én számolt be a gyűlésről: „A' Generalis Gyűlése Abaújnak Magyar tüzzele menegbe. Nem adunk életet, míg szabadságaink helyre nem állítatnak.”¹⁰⁷ A levél az újonnan felismert szabadkőműves testvérnek szól bizalmasan, bármiféle szerepjátszás kényszerétől mentesen, a vármegyei ellenállás sérelmi pozíciójából.

A megyegyűlés előkészületeivel párhuzamosan folyt a beszéd kinyomtatása, a német változat megjelenéséről az első adat Kazinczy 1790. január 17-i, a magyar változatról pedig február 3-i levelében található.¹⁰⁸ A címlapon mindkét nyelven a „táblabíró mint tanfelügyelő” önmeghatározás olvasható:

H I V A T A L B A V E Z E T Ő
B E S Z É D,
M E L L Y E T
a' Kassai Tudománybeli Megye' Nemzeti
Oskoláinak leg-első
Királyi Visitatoraihoz
t a r t o t t
K A Z I N C Z Y F E R E N T Z,
Tettes Abaújvár és Sáros Vármegyék
Törvény-Táblájok' Birája,

105 Idézet: *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 2, 1. sz. (1790. január 1): 2; körlevél: *KazLev*, 24:27, 5941. sz.

106 *KazLev*, 2:10, 285. sz.

107 *KazLev*, 2:16, 287. sz.

108 *KazLev*, 1:8, 283. sz. és 25:259, 6485. sz.

M I N T

a' meg-nevezett Oskoláknak
 Királyi Districtualis Inspectorora.
 Kassán, Decemb. 20-dik 1789.

Kazinczy elsőrendűen Abaúj és Sáros vármegyék táblabírájaként határozza meg magát, aki *mint* a kassai tankerület királyi inspektora jegyzi a nyomtatványt. Hogy a beszéd megírásakor is ez volt-e a szándéka, nem tudjuk, Klopstocknak írott bemutatkozó levélében 1789 decemberének végén csak tanfelügyelői hivatalát említette. Elképzelhető tehát, hogy a „táblabíró mint tanfelügyelő” formula csupán a vármegyei ellenállás sikerét reprezentáló királyi rendelet ismeretében született meg, jelezvén Kazinczy alkalmazkodását a megváltozott erőviszonyokhoz. Utóbb négy iratban és körlevélben, egy előfizetési felhívásban és két magánjelleű, de formális levélben használta ezt a formulát 1790. májustól 1791. januárig.¹⁰⁹

Mire aztán Kazinczy magyar nyelvű beszéde január végén megjelent, II. József január 28-án visszavonta rendeleteit. Az alispáni körlevél, mely bejelentette, hogy az uralkodó visszaállította a törvényes rendet, február 14-én kelt,¹¹⁰ s március 1-re újabb megyei közgyűlést hívott össze Abaújban. E gyűlésen Kazinczy, félbeszakítva az éppen szónokló Fáy Ágoston alispánt, felolvasta az újságból II. József halálhírét.¹¹¹ Heves vármegyében a Kazinczy tanfelügyelői törekvéseit korábban sikeresen akadályozó Eszterházy Károly egri püspök már a március 3-i közgyűlésen elérte, hogy elítéljék a latin hivatali nyelv korábbi eltörlését, a német „erőszakos” tanítását, valamint hogy visszatérjenek a régi „bevált és üdvös” oktatási rendhez.¹¹² A tanügyi reformok hivatalosan is elbuktak, április 1-jén az új uralkodó, II. Lipót (noha a normamódszert fenn kívánta tartani) eltörölte a közös iskolákat, április 20-án megszüntetette a járási visitatori rendszert, amely így a decemberi beiktatás után csak bő negyedévet élt meg. Kazinczy tanügyi elgondolásainak a beiktatási beszédben nyilvánossá tett új törekvései, melyek már a nyomtatásban való megjelenéskor veszítettek aktualitásukból, teljesen időszerrűtlenné váltak a hivatali keretek között. 1789 augusztusában még azért tervezte, hogy Kassáról Regmece költözik, mert az új visitatori rendszertől nagyobb szabadságot, több időt remélt magának.¹¹³ Mikor 1790. június 27-én végleg elhagyja Kassát,¹¹⁴ az már inkább tanfelügyelői tevékenysége érdemi részének lezárását jelenti.

Tanfelügyelői feladatait ezután állandó kassai lakás nélkül látja el, az iskolalátogatók elbocsátását követően ismét egyedül, a józsefi iskolarendszer főbb elemeinek felszámolása és felszámolódása közben, támadásoknak kitéve. Ami a *Hivatalba vezető beszédben* a normamódszer és a magyar nyelv kapcsán újszerű programkezdeménye volt, azt most már hivatalosan hirdethette (mint november 1-jén kiadott, táblabíró-tanfel-

109 *KazLev*, 25:329–331, 335–338.; MTA KIK K 608, 78b; *KazLev*, 22:23–25, 5412. sz. és 5413. sz.

110 *KazLev*, 24:28, 5942. sz.

111 *PEml*, 175, 321.

112 Ezt és a következőket Soós István foglalja össze. *KazLev*, 25:496.

113 *KazLev*, 1:422, 232. sz.

114 *PEml*, 175, 322.

ügyelőként aláírt körlevelében olvashatjuk),¹¹⁵ de a közös iskolák és a tolerancia ügye vesztett a felekezeti deák oskolával szemben. Láthatóan csökkentek hivatalához fűződő ambíciói, aligha véletlen, hogy 1790 júliusától 1791. áprilisi elbocsátásig mindössze tíz hivatali levele maradt fenn, s csupán két rövid hivatalos útjáról tudunk.¹¹⁶ Alkotó erőt ekkoriban elsősorban az *Orpheus* szerkesztésére s a literatúrára összpontosította, ezáltal törekedvén programja megvalósítására. Az elbocsátó levél kézhezvételével egy időben azonban elakadt folyóiratának megjelentetése is, még ha a törés véglegesége akkor nem is volt belátható számára. A Kazinczy fiatalkorát meghatározó tanfelügyelői és szerkesztői tevékenység és az ezekhez kapcsolódó, idővel közössé vált program érvénye lejárt.

---

115 *KazLev*, 25:336–338.

116 *KazLev*, 25:430–433.

Arany János első olvasmányai és költészete

KOROMPAY H. János

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, emeritus professor
ORCID 0000-0002-4712-4655

János Arany's first readings and poetry

Abstract | The *Psalterium Ungaricum*, SZENCI MOLNÁR Albert's 1607 translation, was an important inspirational text for the Calvinist ARANY János (1817–1882), who sang these psalms on Sundays. He studied and taught them at school and quoted them in his treatise prose and letters. Conscious or unconscious links have preserved the characteristic images and expressions of the psalms, creating generic and poetic connections.

At the beginning of his career, Arany himself belonged to the group of poets described in his literary historical retrospective: after completing the 'poetica classis', they wrote on a subject that had been agreed upon ahead of time, or wrote birthday greetings or funeral eulogies. This was typical of the followers of CSOKONAI VITÉZ Mihály (1773–1805), a tradition also continued by ARANY. His entire oeuvre featured attention to poetic language, including rhyming and wordplay.

His autobiographical letter mentions French authors he had read in his youth. The story *La Coquette et l'Abeille* (*The Coquette and the Bee*) from Jean-Pierre Claris de Florian's collection of *Fables* may have been a precursor to *The Romance of the Bee*. In the satire *The Lost Constitution* (1845), the critique of the hypocrisy of the freethinkers is close to the critique found in MOLIÈRE's *Tartuffe*. In his birthplace, in Nagyszalonta, Arany wrote some epitaphs which have survived through others' correspondence, although their authenticity is doubtful. A textual comparison with later poems proves that these poems could indeed have been written by Arany.

Keywords | ARANY János, psalm, poetic predecessors, French model, epitaphs

* Készült az *Arany János kritikai kiadás* K 128.602. számú NKFI pályázatának keretében.

„**A** zsoldárokat [...] emlékezetem meghaladó idő előtt, hallásból már elsajátítottam” – áll Arany János önéletrajzi levelében.¹ A még írni-olvasni tudás előtt megismert szövegek bibliai és népköltészeti jellegűek: zsoldár, mese, monda és népdal voltak. Az utóbbiakról számos alkalommal írt, a zsoldárokról, jellemző módon, jóval kevesebbet. (Az *elveszett alkotmány* Rák Bendéje csak két éves iskolába járás után jutott el odáig, hogy elmondhatta: „Tudtam az úri könyört, hiszek-egyvet, tudtam az első / Száz zsoldár szövegét”.²)

Irodalomtörténeti összefoglalásában Arany így fogalmazott:

A vallási költészetben nevezetes tünemény a zsoldároknak fentebb említett fordítása Molnár Albert által (1607), mely nemsokára a magyar reformátusok részéről általánosan előnn fogadva. S valóban ez énekek meg is érdemlék, hogy köztulajdonná váljanak. Egy katolikus író (Toldy) elfogulatlan ítéletét idézzük: „E zsoldárok, úgymond, költői irodalmunkban tartalmasság és mély vallásos érzés kifejezésével jeleskednek. Alaki tekintetben pedig, úgymint a *schémák* külömbféleségére (130-féle versalak), a rímre és nyelvbeli előadásra nézve: epochális munka” stb.³

1882-ben az új zsoldárszövegekről a következő véleménnyel volt: „Részemről azt hiszem, Molnárt elég lett volna egészen szokatlan archaismusaitól megszabadítani; mert az ő szövegét a nép már szinte egyenesen Szent Dávidénak tartja, s úgy tiszteli.”⁴

A *Psalterium Ungaricum* Arany számára is epochális jelentőségű volt. Ezt énekelte vasárnaponként; ezt tanulta, majd tanította az iskolában; ezt idézte értekező prózájában és leveleiben. Számára több volt, mint köztulajdon: második anyanyelve volt. Egyik alkalommal például a szintén református Szabó Károlynak a *Koszorú* „Nyílt levelezés”-ében válaszolt a 146. zsoldár 2. versszakával: „Egy emberben se bizzatok, kiben segítség nincsen.”⁵

De hogyan viszonyult Arany költészete a zsoldárokhöz?

1 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. jún. 7., in ARANY János, *Levelezése: 1852–1856*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 554–565, 555. A továbbiakban: AJÖM XVI.

2 ARANY János, *Összes költeményei*, 2 köt., kiad. SZILÁGYI Márton, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), Arany János verseit ebből idézzük ott, ahol az új kritikai kiadás még nem jelent meg.

3 ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban*, in ARANY János, *Prózai művek I.*, kiad. KERESZTURY Mária, Arany János összes művei 10 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 446–531, 484. A továbbiakban: AJÖM X.

4 ARANY János, [*Új zsoldárszövegekről*], in ARANY János, *Prózai művek 2.*, kiad. NÉMETH G. Béla, Arany János összes művei 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 555, 555. A továbbiakban: AJÖM XI.

5 Arany János Szabó Károlynak, *Koszorú*, 1864. aug. 7., in ARANY János, *Levelezése: 1862–1865*, kiad. Új Imre Attila, BARTÓK István, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, GLANT Tibor, KOROMPAY H. János és SZÖRÉNYI László, Arany János összes művei 18 (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014), 969–970. A továbbiakban: AJÖM XVIII.

Irodalmunk 16. századi múltjáról szólva megemlítette Farkas Andrást, aki „a magyar nemzet viszontagságait a zsidókéval összehasonlítván, amazt jóra inti”.⁶ Horváth János szavaival:

A két nép történetének párhuzamba állított szakaszai ezek: a zsidók kijövele Egyiptomból Kánaánba, a miénk Szkítiából Magyarországra; jó királyok után a hálátlan zsidó nép hanyatlása és küszködése a babiloni fogságig: a magyaroké Attilától, majd Szent Istvántól a török pusztításig; – haladék a megtérésre a zsidóknak, Istentől rendelt próféták és szent fia által, s ennek megöleése után még negyven esztendeig, míg végre rájuk indítá a római császárt: nekünk tanítók által, kik hirdetik az igét, hogy Krisztus a mi egyetlen üdvösségünk.⁷ [...] Az a bibliai alapú protestáns történelemszemlélet, mely már Farkas András zsidó–magyar párhuzamával megkezdődött, azóta mélyült és kizárólagosabbá lett.⁸

Az újabb történeti kutatás 38 olyan 16. századi magyar egyházi szerzőt talált, aki ehhez hozzászólt,⁹ Arany tehát olyan hagyományt folytatott, amely a reformáció korával kezdődött. Az általa írt magyar irodalomtörténeti kivonatban olvashatjuk:

Batizi András, Szegedi Gergely, Sztárai Mihály a vallási költészetben jeleskedtek. Az általok szerzett énekeket soká használta, – részben ma is használja – a reformált egyház. Így például a 43-ik dicséret [a „Jövel szent lélek Ūr Isten” kezdetű] Batizi műve. [...] *Székely István* Dávid zsoldárait fordította le (1552). A XLII. zsoldárt így kezdi: „Miképen a gím-szarvas rikolt a vizekre, akképen az én lelkem te hozzád kívánkozik, Isten!”¹⁰

Nem lehet véletlen, hogy *Az elveszett alkotmány* így kezdődik: „Férfiat énekelek, ki sokat s nagy-messze rikoltott”.

A később Auschwitzban elpusztított Pollák Miksa *Arany János és a Biblia* című, 1904-ben megjelent munkájáról Riedl Frigyes a következőket írta: „Sok találó analógiát hoz föl, de egészben véve az általa felsorolt példáknak csak fele mondható némi valószínűséggel igazi átvételnek.”¹¹ Ahhoz képest, hogy a könyv igen sok párhuzamot sorol fel, ezt a minősítést is jelentős elismerésnek tekinthetjük. Itt következő összehasonlításaink további zsoldár-hatásokra is rámutathatnak.

6 ARANY, *A magyar irodalom története...*, in AJÖM X, 478.

7 HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, in HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti munkái 2*, kiad. KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára, Osiris klasszikusok, 7–507 (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 45. A továbbiakban: HJIM II.

8 Uo., 304.

9 ŐZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon* (Budapest: Magyar Napló, 2016), 140.

10 ARANY, *A magyar irodalom története...*, in AJÖM X, 474.

11 RIEDL Frigyes, „Arany János és a Biblia: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának kiadványa. Írta dr. Pollák Miksa soproni rabbi. Budapest, 1904.”, *Budapesti Szemle* 119 (1904): 144–152, 143.

1843-ban Szilágyi István neve napjára írt köszöntésének 2. részében Arany a 109. zsoltár 14. versszakát jelszóként idézte:

Az én térdeim ellankadnak
Böjtölés miatt elszáradnak[.]

Mint ahogy a mottóként szereplő Csokonai-verset átköltötte Arany,¹² a zsoltár versszakát is módosította. Az idézetben „ellankadtak” helyett „ellankadnak”, „tántorognak” helyett „elszáradnak” került. „Valólag ez keserves rész – kommentálta a szöveg –, jaj azoknak, kik telljes életökben ezt olvasgatják.” A *Biblia* akkori kiadása így szól: „Az én térdeim tántorognak az étlenség miatt, és az én testem megszáradott; mivel nedveség nintsen bennem!”¹³ A jelszó átalakítása a Csokonai-vers által bevezetett *Ajánló versek* lezárásához illeszkedik: „Ázért tehát igyunk / Mivel hogy nem tudgyunk / Iszünk é jövődőben.”

A zsoltár humoros kontextusban való idézését megerősíti egy református ének átalakítása. Az akkor 406., ma 318. számú („Én Istenem, benned bízom” kezdetű) dicséret 6. versszakában ez áll:

Nincs orvosság halál ellen
Patikában, vagy más helyen,
Széles mezőn, drága kertben[.]¹⁴

A *bajusz* című versben pedig ez:

Nincs orvosság patikába,
Széles mezőn, drága kertben,
Vagy más helyen, [...]!¹⁵

Feltehető, hogy Arany fiatalkori, elveszett verseiben is voltak hasonló szövegmódosítások. Másrészt, költészete és a zsoltárok közötti kapcsolat öntudatlanul is születhetett. Ilyen lehetett az *Érzékeny búcsu*, amelynek „Vén kabátom, oh, miért hagysz engem el?” nem áll messze a 43. zsoltár 2. versszakának „Uram, engem miért hagyál el?” kérdésétől. S ilyen a 136. zsoltár 7. versszakának képe: „Ki nagy szép lámpásokat / Fenn az égen alkotott”, amely a *Bolond Istókban* tér vissza: „Hogy vége lett, mélyen,

12 SZILÁGYI Márton, „»Alkalmatosságra írott versek«, avagy vidám férfikompániák humora: Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány”, *Bárka* 11, 5. sz. (2003): 53–62, 57.

13 'Soltárok' Könyve CIX. 24. Hivatkozott kiadás: *Szent Biblia, az-az Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltott egész Szent Írás*, Magyar nyelvre fordítattott KÁROLY Gáspár által, és mostan a' basileai ki-adás szerint ezen formában ki-botsáttatott (Pozsony–Pest: Patzkó Ferenc József, 1803), 776. A továbbiakban: *Szent Biblia*.

14 MÁTÉ János, főszerk., *Magyar református énekeskönyv* (Budapest: Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata, 1996), 448.

15 Horváth János Voinovich Gézának, Budapest, 1952. febr. 7., vö. PAPP Vilmos, „Ismeretlen levél Arany Jánosról”, *Reformátusok Lapja* 37, febr. 28. (1993): 1, 1.

hosszan sohajtott / Felnézve a menny tűz lámpásihoz”,¹⁶ és a 65. zsoltár 8. versszaka: „Hegyek és halmok vigadoznak / Nagy bőv termésekkel”, amelyet a *Toldi szerelme* visszhangoz, mintegy rámutatva az idézetre: „Előttem is állnak nagy hegyek és halmok” (IX. 1.).

Az, hogy a már jól ismert énekelt zsoltár egyik kulcsszava kontextusával együtt hogyan tér vissza Arany költészetében, a *Szent László fűvének* egyik, Pollák Miksa könyvében nem szereplő¹⁷ példája mutatja:

Az kútfejeket az szép völgyeken	A mit elmondott, azt meg is cselekedte,
Te fölséged rendelte nagy szépen,	A szép kútfejeket mind kiűritette,
Az patakoc kic innen kiczordulnac,	A folyóvizeknek elszelé futását,
Az hegyec között zengedezve folynac. ¹⁸	Zöld méreggel vonta be a tavak hátát. ¹⁹

(104, 5.)

Ehhez hasonló a *János pap országa*, amelyet Arany nem vett föl 1856-ben megjelent *Kisebbségi költeményei* közé. Keletkezéséről keveset tudunk, utolsó versszakában foglalt kritikája azonban közel áll a 17. zsoltárhoz, amely így énekel: „Mert én álnoksággal nem járok”, „Nem járok az gonosztévővel”, „Ótalmazz ellenségeimtől”,

Ments meg kezdeddel ezektől,	Most is vannak, akik ilyen
Az kic élnec czac ez világnac,	Hizlalóba vágnak:
Es czac ő hasoknac szolgálnac,	Lomhán a gyomornak élni
Ez gondgyoc tellyes szivekből.	És élni az ágyanak;
Mert eleget adsz ő testöknek,	Kik előtt, a hashoz mérve,
Kikvel tölthetic hasokat,	A haza sem drága,
Hizlalhattyc magzattyokat,	S midőn ez küzdésre készti,
Még unokájokis eltelne. ²⁰	Felsohajtnak: jöjj el, jöjj el
(17, 7.)	János pap országa.

Az *Álom – való* egyik képe azt a 130. zsoltárt idézi, amely „siralmas mélységből” kiált;²¹ a vers pedig a „Ködös, hideg éjjel / Nehézkedik rajtam sírhalom terhével” állapotát, a „Mintha fenteregnék mély folyó medrében” rémálmát festi. A zsoltár azt kérdezi, hogy

16 ARANY János, *Elbeszélő költemények*, kiad. TÖRÖK Zsuzsa, Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 403. A továbbiakban: AJM EK.

17 Uo., 816–818.

18 SZENCI MOLNÁR Albert, *Költői művei*, kiad. STOLL Béla, Régi magyar költők tára: XVII. század 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó 1971), 240. A továbbiakban: SzMA.

19 AJM EK, 53.

20 SzMA, 49.

21 Uo., 300.

Ha Uram, bününc szerint
Minket büntetnél meg,
Uram ez világ szerint
Ki álhatna úgy meg?²²

A vers pedig azt mondja ki, hogy „Ott a bűn, ki rég eldobta az álarcot / S az igazság ellen nyiltan visel harcot.” A zoltár és a vers szereplője hasonló helyzetben van, az összetartozás kulcsszava pedig a „verraszto”:

Mint az verraszto éyjel
Az virrattát várja.²³
(130, 3.)

Hosszu az éj, hosszu; messze még a holnap
A sötétbe néző szegény virrasztónak.

Tudjuk, hogy a *Toldi*ban Miklós életének alapja és biztosítéka Istenben való hite. Pollák Miksa összevetéseinek egyik legfontosabbja a IV. ének eleje, amely a 42. zoltár (különösen néhány parafrázis) első versszakával függ össze:

Mint a hímszarvas, kit vadász sérte nyillal,
Fut sötét erdőbe sajtó fájdalommal,
Fut hideg forrásnak enyhítő vizére,
És ezerjófűvet tépni a sebére [...].

Mint az szép hives patakra
Az szarvas kívánkozik,
Lelkem úgy ohajt Uramra,
Es hozzá foházkodik.²⁴

„De hiszem az Istent, az árvát sem hagyja” – mondja Miklós Bencének ugyanebben az énekben. „Mert ő az árváknak attyoc” – teszi hozzá ehhez Pollák a 68. zoltár 3. versszakát,²⁵ amit a 26. zoltár elejével egészíthetünk ki: „Azért hiszem az Istent, / Hogy ő engemet megment / Mindennemő háborutul.”²⁶

Arany maga nevezte meg a Petőfinek 1847 februárjában küldött idézet forrását, amely szerint „Dicsérnek téged, »még a csecsszopók is« mondja a VIII-dik zoltár”.²⁷ Ez szerepel már a *Toldi* ugyanezen énekében, ahol Miklós Bencének tervezi jövőjét:

Rólam is hall még hírt, hogy mikor meghallja,
Még a csecsszopó is álmélkodik rajta:
Akkor anyám lelke repes a beszéden,
Csak meg ne szakadjon szíve örömében.”

22 Uo., 301.

23 Uo.

24 POLLÁK Miksa, *Arany János és a Biblia* (Budapest: MTA, 1904), 45; SzMA, 109.

25 POLLÁK, *Arany János...*, 45; SzMA, 160.

26 SzMA, 69.

27 POLLÁK, *Arany János...*, 46; Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. febr. 28., in ARANY János, *Levelezése: 1828-1851*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 58-60, 60. A továbbiakban: AJÖM XV.

Miklós édesanyja iránt való aggodalma nemcsak itt, hanem a VI. ének végén is jogosnak bizonyul. Izgalmánának, fájdalmának leírása a 73. zsoltár szavaival történik. Ott az éneklő afölött bosszankodik, hogy „az hitlenec / Illy nagy jo szerenczében élne”,

Azért gonosz az ő dolgoc,
Kevélség minden szándékoc,
Gonosságokkal kérkedne,
Nagy göggel főnnyen beszélne.²⁸

A *Toldi* esetében ez Miklós rosszakaró testvérbátyjára vonatkozik. Édesanyjuk a kedvesebb fiú üldözése és elvesztése feletti kínjában szenved:

Nem! ezt ő nem hallja. Eltűntén fiának
Gyöngé lábainai megtántorodának,
Lehanyatlott szépen a megvetett ágyra:
Isten tudja, meddig tart az ájúlása.

Ennek leírása ugyanennek a zsoltárnak szavaival történik:

De én czac nem félre hayléc,
Ugy megtántorodéc lábam,
Járásomban ugy megbotlam,
Hogy czaknem szörnyen ledöléc.²⁹
(73, 1.)

A VII. ének kezdeti bátorítás: „Kinek az ég alatt már senkije sincsen, / Ne féljen: felfogja ügyét a jó Isten” – a 118. zsoltár 3. versszakát visszhangozza: „Az Úr Isten vagyon énvelem, [...] Hát kitől kelljen nékem félnem?”³⁰ – Ugyanez Miklós győzelem utáni magatartásában is megnyilvánul: „Jó az Isten, jót ad” – válaszolja a királynak, a 25. zsoltárt idézve: „Jó és igaz az Úr Isten / Mindörökkön-örökké”³¹ Igen jellemző Arany szerkesztő művészetére, hogy amikor a Benczének tett korábbi jóvendülés megvalósul, és végre találkozhat anyja és fiú, szintén a zsoltár szavaival történik az ünneplés: a „terhes fölő” – „terhes fölleg” jelzős szerkezet hasonlatként való ismétlése és az „essőket” és a „zápor” megfelelése vezet erre rá:

Ki ez világ végéről
Támaszt terhes fölőket,
Az földet hinti fellyöl,
Midön boczát essőket [...].³²
(135, 4.)

Végre a nagy öröm, mely szivöket nyomta,
Mint a terhes fölleg, mérgét kiontotta,
Szemökből a zápor bőségesen hullott [...]!
(XII, 17.)

28 SzMA, 174, 175.

29 Uo., 174.

30 POLLÁK, *Arany János...*, 47.

31 Uo., 50.

32 SzMA, 307.

Ez a párhuzam nem pusztán stiláris, hanem a következő versszakból kiderül az ihlet tudatossága is:

Miklós pedig monda: „nem megjövendöltem,
Hogy előbb vagy utóbb bajnok lesz belőlem?
De nem köszönöm azt magam erejének:
Köszönöm az Isten gazdag kegyelmének. (XII, 18.)

Az idézett 135. zsolttár címe: „Intés az isteni diczéretra”; 8. versszaka szerint pedig „Szól-gainac az Isten / Megkegyelmez kegyessen.”³³

A Világos után való versek egyre személyesebbek lesznek. Arany Tisza Domokosnak 1852 nyarán írta, tanítványa verseinek bírálatában: „»Egy tölgy tetejére felakasz-tott lant« e képpel nem vagyok megelegedve. Fűzfákra aggatott hegedű használtatik a babyloni fogság óta: ez más.”³⁴ Ez a levél nemcsak kritika, hanem egyszerre utalás a *Bibliára* és saját jelenbeli költészetére is. „A' Babilonnak folyó-vize mellet (!) ott ülünk vala, és sirunk vala; mikor meg-emlékeznénk a' Sionról. A' fűz-fákra fel-függesztjük vala hegedűnket, *Babilonnak* közepette.”³⁵ A 137. számú, „Panasza az lévitáknak az babilóniai fogságban” című zsolttár első versszaka a Világos után első vers, *A lantos* egyik forrása. „A »babyloni vizek elegiája« volt ez: misem lehete jogosabb a költészetben” – írta Arany 1860-ban *Bulcsú Károly költeményeit* bírálva, „[a] közelebb lefolyt tíz év” költészetéről elmélkedve.³⁶ Ennek a versnek két részlete is megfelel a zsolttárnak:

Hogy az Babyloni vizeknél ültünc,
Ott mi nagy siralomban kesergettünc,
Az szent Sionrol megemlekezvén,
Kinél gyönyörűségéb hely ninczen.
Az nagy bünac és bánatnac miatta,
Hegedűnket függesztettünc fűzfákra.³⁷
(137, 1.)

Vagy ha más nincs, egy magános hárfá,
Ringató dalt búgni fájdalmára?
Egy rideg lant, melynek hangja mellé
Halt reményit el-elénekelné?

Függ lantja fűzfa gallyán: repedt öblén a szél
Vadul végignyargalván, örülteket beszél [...].

A *fűzfa* szó a cáfolhatatlan kapocs e között a költemény és a zsolttár között, amely a zsidó nép fogságát idézi fel. Ugyanez a kontextus magyarázza meg a „Csak a leghitványabb fűzfaverset adsza” (*Alkalmatosságra írott versek*) és a „Tűzd árva fejedre a fűzfa-babért” (*Az új magyar költő*) jelentését.

A lantos második részlete egy másik zsolttárt idéz:

33 Uo., 306, 307.

34 Arany János Tisza Domokosnak, Nagykőrös, 1852. júl. 13., in *AJÖM XVI*, 74–75, 75.

35 'Sóltárok' Könyve CXXXVII. 1-2., in *Szent Biblia...*, 792.

36 ARANY János, *Bulcsú Károly költeményei*; in *AJÖM XI*, 107–121, 107.

37 SzMA, 311.

Minden házait földre lerontották,
Kietlen pusztaságra fordították.³⁸
(79, 4.)

Most, aminek örüle, kietlen pusztaság!
Megváltozott körülé természet és világ,
[...] Keresné hajlokát, de csak romjait leli:
Alattok eltemetve tört házi isteni!

A Petőfit sirató *Emléklapra* baráti gyászja a 6. zsoltár elkeseredettségében fogalmazódik meg, amelyben Dávid saját halálától való megmentését kéri, a vers pedig az „özvegy árva nő” törekszik vigasztalni. Az első versszak „Ki miatt vagyoc búban”³⁹ sorára a költemény „Majd csak felszárad a könny... ámde a bú?” válasza felel; a második strofa „Mert vagyoc nagy faydalmas”⁴⁰ sorára a „Szendén illessed fájalmát szívének”. Az ötödik versszak „Mert ha mindnyájan meghalunc, / S-ez világbol kimulunc, / Nincz emlekezeted / Senkinél az halálban”⁴¹ panaszát a vers címe és a következő strofa visszhangozza, szóismétléssel nyomatékosítva:

Elfáradtam bánatimban,
Egész éyjel sirtomban,
Köny hullatásimmal
Nedvesitem ágyamat [...] ⁴²
(6, 6.)

Repülj utadra most... de nem, ne még,
Szárítsd föl nedvesült szárnyaidat:
Nehéz vagy a könnyhullatás miatt,
Mellyel emlékeinek áldozék.

A gyász a *Letésem a lantot* című versben folytatódik, *A dalnok búja* pedig megismétli annak címét: a költő „Tehetetlen / Lantját letészi csüggedetten”, s a 137. zsoltár utolsó versszakát visszhangozza, kifejezéseiben folytatván *A lantos* című előzményt:

Te Babylonnac leánya meghidgyed,
Hogy még végre porhamuvà kell lenned,
Bodog az ki tenéked ez dolgot
Mefizeti ez méltatlanságot,
Ki öledből gyermekidet kirántya,
Es az erös kösziklához paskollya.⁴³
(137, 5.)

– „Haj! zönghet-é a szívnek húrja,
Midőn a bánat tépi, dúlja
S nem óva nyúl felé?
Ha durva kézzel gyöngö lantod
Kemény sziklához paskolandod:
Hármonia kel-é?”

Ugyanez a versszak szerepel a *Széptani jegyzetek*ben is, a következő indokolással: „Sokszor az elégia a vége felé ódai magasságra emelkedik [...] ama szép zsoltárban »Hogy a babyloni vizeknél ültünk«, mely [...] a nemzeti siralom után ily erős átokban tört ki”.⁴⁴ Arany ezzel a műfaji minősítéssel nemcsak a zsoltárt, hanem saját versét is jellemzi.

38 Uo., 192.

39 Uo., 27.

40 Uo., 28.

41 Uo.

42 Uo.

43 SzMA, 312.

44 ARANY János, *Széptani jegyzetek*, in AJÖM X, 532–565, 558.

Arany már az előző évtized közepén, tehát pályakezdésekor egy Byron-vers fordítását, *Az új görög dalmok* című betétet küldte el Szilágyi Istvánnak, és már itt az „elegico-óda” megjelölést használta: „ez oda – vagy elegico-oda – vagy micsoda, igen szép”.⁴⁵ Horváth János írja:

Ez a sajátosság líraiság nagyon illő lehetett Arany egyéniségéhez. A hallgatag ember érzelmei nem mindig múlnak el nyomtalanul, hanem felgyülemlenek s épp a ritka megszólamlás folytán tesznek szert bizonyos belső feszültségre. [...] Innen, hogy ritka megszólamlásai nem szenvedélyes, önfeledt, röppentyűszerű kitörések, hanem gondolatélményektől táplált huzamos lobogások: gondolkozó lángolások: „elegico-ódák”. [...] Aranyak, ki – úgy látszik – a komoly, érzelmes lírában kevés kísérletet tett, az eléje kerülő „igen szép” angol költemény nemcsak műfordítási alkalom, hanem ösztön lehetett egyúttal saját alanyi megnyilatkoztatására is.⁴⁶

Mindennek alapján elmondható, hogy a zsoldárok és Arany költészete között komoly poétikai összefüggések állanak fenn.

A *lejtőn* Szegedy-Maszák Mihály által közreadott elemzése számos költeménnyel hasonlítja össze Arany versét, a 69. zsoldár hatására azonban nem tér ki:⁴⁷

Ur Isten, segíts, es tarts meg engem,
Mert á vizec szintin lelkemig érne,
Közepin vagyoc az sáros mélységne,
Kiben czac nem elsüllyed én fejem.⁴⁸

(69, 1.)

Nem magasba tör, mint másszor –
Éltem lejtős útja ez;
Mint ki éjjel vízbe gázol
S minden lépést óva tesz.

Hogy az mély viz engem el ne nyeljen,
Se pedig föllyül reám ne borúllyon,
Ne merüllyec tengeri mélységben,
Az kútnac szája engem bé ne zárjon.⁴⁹

(69, 6.)

Az epikumhoz visszatérve a szófordulatok, jelzős szerkezetek, hasonlatok, rímpárok szempontjából a *Csaba királyfi* 1853-ban írt első dolgozatának első éneke a legjellemzőbb:

45 Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. dec. 4., in AJÖM XV, 21–24, 24.

46 HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése*, in HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti munkái 4*, kiad. KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára, Osiris klasszikusok, 737–924. (Budapest: Osiris Kiadó, 2004).

47 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Az átlényegített dal (*A lejtőn*)”, in *Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, szerk. NÉMETH G. Béla, 291–358 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972).

48 SzMA, 165.

49 Uo., 166.

Te mondhatatlan hatalmoddal
Az magas hegyeket,
Környül fogod mint egy abronczal
Erősítvén őket.⁵⁰
(65, 4.)

Az vadásznak ő töörítöl
Téged megment féltedben,
Az hamis nyelvec mérgettől
Megotalmaz kegyessen.⁵¹
(91, 2.)

Ur Isten látod ezeket,
Fedd meg vakmerőségeket,
Kezed szájokra ne ereszsze
Es tőlem Uram ne légy meszsze.⁵²
(35, 11.)

„Ótalom nekünk most Etele nagy széke,
Az ő háborúi legbiztosabb béke,
Mint kemény vasabroncs, egyedüli karja
Roppant birodalmát szépen összetartja.

Jaj! de ha ez abroncs egykor széllyelpattan...
Mert nem lehetetlen, – bár megfoghatatlan,
Mert ki egy világgal kénye szerint játszik,
Az nem földi pornak – az istennek látszik.

„Áruló! ármányos! aki vén létedre
Madárfogó lépet kensz hamis nyelvedre

Úgy lehet, az idő nincs is olyan messze,
Ámbár isten dolga, hogy meddig eressze

Ez a rímpár háromszor is ismétlődik a *Toldi szerelmében*: „Gyenge öreg testét ne törje oly messze, / Hanem őt az ifju Bencével eressze (VIII, 21.); „Maga nem mehet, – de Anikót oly messze / – Egy leányt egyedül – mégis hogy’ eressze? (VIII, 24.); „Kiált Kolos, írást mutogatva messze, / Hogy király nevében atyám beeressze” (XII, 69).

A 22. zoltárt folytatja a *Csaba királyfi* harmadik részének IV. és a *Buda halálának* IX. éneke:

Az ő szájokat én réam tátván,
Mint ragadozo sivo oroszlán,
Agyarkodnac, hogy engem torkokban
Béfalhassanac.⁵³
(22, 7.)

Zoárd pedig siratja Etelét hangosan,
Mint egy sívó oroszlán, üvölt magánosan
Sívó fenevadnak idegen pusztában

A 132. zoltár visszhangzik a *Toldiban* és a *Kapisztrán* című versben:

---

50 Uo., 155.

51 Uo., 216.

52 Uo., 92.

53 Uo., 61.

Mi fölme gyünc ez szent helyre
Es te sámoly széked előtt
Meghaytyuc az mi térdünköt [...].⁵⁴
(132, 5.)

Hanem im letészem széked zsámolyához
(Toldi VIII, 11.)

Borulának buzgó szívvel
Boldogasszony zsámolyához
(Kapisztrán)

A *Buda halála* utolsó sorai is zsoldár-ihletésűek:

Házadnac szentség ő ékessége,
Kinec öröcké nem leszen vége.⁵⁵
(93, 4.)

Mind a világvépig általa kimenjen
Népünk birodalma, neve, dicsősége!...
Örökkön örökké nem lesz soha
VÉGE.

A 41. zsoldár szerint Isten megtartja az embert, „Szépen fölgyogyitya, / Beteg ágyát forditya örömré / Es jó egészségre”, a 4. versszakban viszont az ellenségeket idézi, akik szerint az éneklő „Ihon fekszic az ő kór ágyába / Már föl nem kél soha”.⁵⁶ Arany hangsúlyosan, a *Leányomhoz* című vers kezdetén, és egyedül ott, a második, ritkább szót használja:

Kórágyon ott, nagy-betegen,
Halálhoz is már tán közel [...].⁵⁷

Az a 102. zsoldár, amelyik „Mint Pellican az pusztában” sorával⁵⁸ a *Hiú sovárság* „Vagyok pelikánja kietlen mezőnek” sorát inspirálta,⁵⁹ hatodik versszaka kezdetével: „Az én időm im elmuléc, / Mint az árnyéc, elenyészéc”⁶⁰ egy másik költeményt, az *1872 május 1* címűt is megihlette: „Az én időmnek egy szaka / Van már csak: a fagyos tél”. A zsoldár következő strófája pedig tartalmazza azt a rímpárat („Jelen vagyon az az óra, / Hogy dolga fordollyon jóra”)⁶¹ amely már a 4. zsoldárban megfogalmazott kérdés: „Ki vezérli minket az jóra? / [...] Jöjjön el az áldott óra!”⁶²

Ez megadatott Bezerédj Istvánnénak, *A jóságos özvegynek*:

54 SzMA, 303.

55 Uo., 220.

56 Uo., 108.

57 ARANY János, *Kisebb költemények* 3., kiad. S. VARGA Pál, Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 142. A továbbiakban: AJM KK3.

58 Uo., 233.

59 POLLÁK, *Arany János...*, 179.

60 SzMA, 234.

61 Uo.

62 Uo., 24.

És ez az érdem még kamatozott nálad,
Birta örökségét gyenge női vállad,
Áldozni, mikép őt, nemesen, köz-jóra,
Téged is oly készen lele minden óra.⁶³

Végül a „végez” – „véghez” rímpár két helyen jelenik meg a zsoldárokból: az elsőben és az utolsók között; Arany költészetében csak egy alkalommal, de központi jelentéssel. Egyik legfőbb törekvését a 138. zsoldár 4. versszakában találjuk:

Az mit az Ur egyszer végez
Az jo véghez
Megyen mindenüt.
Jo kedved megál, Ne haddel
Söt végezzel
Kezed munkáját.⁶⁴

A zsenge gyermekkorban megtanult életbeli szabály műveiben való nem teljesülését és az emiatti lelkifurdalást Arany versben és prózában is érezteti és magyarázza: „Melleste és körülé vannak / Romjai sok törött sohajnak, / Szárnyaszegett dalok, / Szelleme gyászos töredéki” (*A dalnok búja*); s amit ez az idézet mottóként bevezet, *Összes költeményei* 1867-ben megjelent hatodik kötetének, *Elegyes költői darabjai* előszavában: „Szokatlan, hogy valamely író, ki még él s talán munkára sem képtelen, ennyi töredékkel lépjen közönség elé, mennyit e kötetben vesz az olvasó.”⁶⁵ 1879-ben a *Toldi szerelme* előszavát így fejezi be:

Időnkint néhány versszakkal tovább vittem a költeményt, bár remény nélkül, hogy valaha befejezzem; míg végre mostani kényszerített nyugalmam alatt rá vetém fejemet, hogy a munka befejezését megkíséreltem. Érdemes volt-e a fáradságra s nem jobb lett volna-e a töredéket „nagyreményű és sajnálatos” töredéknek hagynom: azt már te fogod megítélni nyájas olvasó!

Ugyanezt a dilemmát látjuk az I. zsoldár és az 1881-ben írt *Sejtelem* között:

Mert ő olyan mint az jo termőfa,
Melly az viz mellett vagyon plantálva,
Ő idejében meghozza gyümölczét,
Es el nem szokta hullatni levelét,
Ecképpen az mit ez ember végez,
Minden dolgában megyen jo véghez.⁶⁷

Ifjúkori munkát öregen ne végezz,
Ha akarod, hogy jól menjen sora véghez,
Mert a keverék-mű a fejedre támad,
Inkább töredéknek maradjon utánad.⁶⁶

(1, 2.)

63 AJM KK3, 378.

64 Uo., 314.

65 ARANY János, *Összes költeményei*, 6 köt. (Pest: Ráth Mór kiad., 1867), 6:3.

66 AJM KK3, 406.

67 SzMA, 18.

II. Csokonai nyomában

Már Voinovich Géza észrevette, hogy az *Irányok* II. részének elején Arany a „Csokonai előtt, alatt és után verselők hosszú sorát” jellemezte, amelyhez pályája elején ő maga is hozzátartozott.⁶⁸

Azon iskola volt ez – ha ugyan iskolának lehet mondani – mely egyenest a »poetica classicus« napi és heti gyakorlataiból cseperedett fel. Önteni a verset valamely feladott tárgyról, mint: „az év négy szaka” – „a reggel” – „az égő ház” – „a zivatar” – „a középszer” – „a fősvényesség” – „a hivalkodás” – stb. vagy valamely „patronus” nevenapjára örvendő, halálakor gyászéneket enyvezni össze, többnyire latinul, de olykor kivételesen magyarul is: ez volt a költészet műhelye, a költői hivatás criteriuma, hol az, ki a többi felett ügyesség, könnyűség által kitűnt, – kivált ha még azonfelül tanuló társait s a disznótorokat is tudta mulattatni furfangos vagy priapi versekkel – már az iskola falai közt megnyerte a felavató olajt; kilépvén pedig már előre némi nimbus várt rá az illető társas körökben, melyek ízlése nem kívánt jobbat.⁶⁹

Önéletrajzi levelében hasonlóképpen írt:

Valahára eljött a költészeti osztály s én halommal irtam verseimet. Sajnálom, hogy ezek közül semmi sincs meg; rectorom a tisztázatot magához vévén, fűnekfának mutogatván, s elvivén magával. Arra emlékszem, hogy mielőtt a nagyobb világ tudná, a szalontai kis világ s a környék már akkor úgy ismert, mint *afféle poétát*,⁷⁰

Arany ezt a hagyományt tanárként is folytatta. Nagykőrösön ilyen dolgozattípusokat adott: „A tengeri vész. Verses átdolgozás Csokonai után”; „A tavasz óhajta. Próza vagy vers, tetszés szerint”; „A tavaszi regg. Leírás versben vagy prózában”; „Az ősz. Leírás”; „A tavasz. Költői leírás. Folyó vagy kötött beszédben”; „A zivatar. Kötött alakú festés”; „A fősvény. Költemény”; „A tél. Festő költemény.”⁷¹ Sőt ennek a kezdetnek saját műveiben is fontos virágzása van: [*Szilágyi István nevenapjára*], *Télben, Ősszel, Téli vers, Ősz végén, Névnepre, Alkalmatosságra írott versek, Kies ősz, Ősz felé, Szép ősz, A reggel*.

„Tanítóim – szól az önéletrajzi levél –, a Debreczenben beszítt hajlamuk szerint, Csokonait tüzték elém példányul, kit igen szerettem, s Kovács Józsefet, kinek bámultam rímeit.”⁷² A *Bolond Istók* második részének 117. versszaka megfelel ennek a visszaemlékezésnek, s a „remekbe szépen” – „tesz épen” rím illusztrálja is az ifjúkori vonzalmat:

68 VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, kiad. TÖRÖK Lajos (Budapest: Universitas Könyvkiadó-MTA Könyvtár és Információs Központ, 2019), 24.

69 ARANY János, *Irányok*, in AJÖM XI, 154–170, 158.

70 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. jún. 7., in AJÖM XVI, 554–565, 556.

71 [*A magyar dolgozatok címe és tárgyköre Arany János osztályaiban*], in ARANY János, *Hivatali iratok 1.*, kiad. DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László és GERGELY Pál, Arany János összes művei 13 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 211–218. A továbbiakban: AJÖM XIII.

72 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. jún. 7., in AJÖM XVI, 554–565, 556.

Az első zsenge „Kis-Tükör” modorban
Nyolczéves gyermek dadogása volt;
Haladva, Csokonait vette sorban,
„Légy-pókcsatáról” víg eposzt dalolt;
Majd irt „Regét” is, mely az ősi korban
Egy képzelt várrom odvából huholt:
Kovács műasztalos remekbe szépen
„Rakott” riméből is tűzre tesz épen.⁷³

A *Hármas kis tükör* sokak, így Arany számára is jól ismert tankönyv volt, amit a *Naiv eposzunkban* olvasható megjegyzése igazol: „Mátyás előtti királyait, vezéreit elfeledte a magyar; s a mi keveset az »Isten ostoráról« tud, nagyrésztben, s talán egészen, Losonczi István népszerű könyvének köszöni”.⁷⁴ Első királyaink felsorolása így kezdődik:

Szent István, és Péter, kegyetlen Abával.
András, Első Béla, Salamon, Geizával,
Ez után Szent László a' Könyves Kálmánnal,
Ki kegyetlenül bánt jó Attyafiával.⁷⁵

A diákok számára – könnyebb megjegyzés céljából – versben készült visszatekintés nem áll messze a Tinódi-hagyománytól, a 12 szótagos sorokat ugyanazzal a raggal rímelve. Ez a tankönyv lehetett Arany egyik mintája arra, hogy 1843-ban a Szilágyi István neve napjára született köszöntője végén szalontai társaságának tagjait így mutassa be:

Epilogus:

Finis rei operae
Jó bűvó hely a Csere
Jó boros pince Csere
Azért él úgy, mint here
Azért van sok korhele
Evő-ivó embere,
Allgemeine kenyere
Pécsije és Zvikkele
Morgalmas Pap Emere,
És szűz Rozvány Endere,

73 AJM EK, 402.

74 ARANY János, *Naiv eposzunk*, in AJÖM X, 264–274, 264.

75 LOSONCZI István, *Hármas kis tükör* (Pozsony, 1773), 101.

Klassicus Demetere,
Rectora Correctere
Cigány eskütt embere (F. M.)
Und so weiter – cibere.⁷⁶

A *Csere* – *here* rím visszatér Arany következő költeményében is: „Hisz ha feldölsz, élé- nekli Csere, / Hogy te, mint ő, nem valál csak here” (Sz. Pálnak B. Pálhoz küldött 1-ső levele), az „und so weiter” pedig a személyesen tapasztalt pesti emlék felidézését zárja *Az elveszett alkotmányban*:

Hoztak is étlapokat fölül írva kövér: HONI ÉTLAP,
(Speis-zettel) Levesek (Suppen) Brodsuppe, und Gersten-
Suppe, und so weiter. . . vagy, uram jeminé, mi beszéd ez!

A második *Epilogus* az *Őszikék* ismert versének címeként keretezi be a pályakezdet és a közeledő vég közötti életművet.

Arany Csokonairól nem írt tanulmányt, talán azért, mert túl közel volt hozzá. Irodalmi visszatekintésében azt írta, hogy „nem volt Csokonai-iskola. Utánzója ennek annyi, mint a fűszál: hánynak ismerjük ma csak nevét is?”⁷⁷ Ő is követte a debreceni költőt, akinek jó néhány ríme megtalálható a költészetében. Néhány példa:

Rajta, nemes lelkek! álljunk ki a gátra, Már Európában tsak mi vagyunk hátra ⁷⁸ (Marosvásárhelyi gondolatok)	No, ez eddig jól van; de van egy még hátra: S már ott maga kell ám a legény a gátra. ⁷⁹ (Rózsa és Ibolya)
---	--

76 Voinovich Géza jegyzete: „A »Csere« buvóhely, erdő, Szalonta határában. – Csere József kántor volt, Pécsi Lajos fűszeres – ezért a célzás a sóra; egy szekrényében állítólag levelezését tartotta, – kiderült, hogy italokat. – Zwickel József orvos, borozó cimborá; Rozvány Endre atyja boltjában dolgozott, nagyon utána vetette magát a fehércselédeknek; Zsugovics Demeter a görög [?] város görög boltosa, rosszul, de szívesen beszélt deákul; Pap Imre üveges boltos; a »cigány esküdt« Fekete Mihály, barna. fekete ember, innen ragadt rá a tréfás elnevezés.” Vö. ARANY János, *Zsengék, töredékek, rögtönzések*, kiad. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), 206. A rímpár köz-költészeti eredetéről egy Arany által is megörökített dal kapcsán: Csörsz Rumen István, „»...melyben a dal megfoghatat«: Arany János *Dalgyűjteménye* (1874) mint ihletforrás”, in „...és palota épül a pusztá beszédből”: *Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról*, szerk. GÁBORI KOVÁCS József és MAJOR Ágnes, 163–212 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017), 201–202.

77 ARANY, *Irányok*, in AJÖM XI, 157. Néhány évvel később Arany „Csokonai-iskoláról” beszél: a Ráday Pál istenes énekei „a nyelvkezelésben, a költői technikában szembe ötlő haladást tanúsítanak, elannyira, hogy alig lehetne őket megkülönböztetni a reformátusok azon templomi énekeitől, melyek egy egész századdal később, s már a Csokonai iskolájában növelkedett versszerzők ügyessége által keletkeztek”. Ráday Gedeon, in AJÖM XI, 504–511, 506–507.

78 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Összes művei, I: Költemények*, kiad. DEBRECZENI Attila, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 430. A Csokonai-verseket ebből a kiadásból idézzük.

79 AJM EK, 21.

Akire szunnyasztó mákját bőven ejti,
Fáradtsága terhét az könnyen felejtí.
(*Az álom leírása*)

Jaj, ha szegény Rózsát új veszélybe ejti!
Farka vágását a kígyó sem felejtí.⁸⁰
(*Rózsa és Ibolya*)

Megvan az is hazánkba már,
Hogy pénzért az ökö s számár
Azzá leve, a mi nem.
(*Békaegérharc*)

Annyi érdemjellel rakva tér vissza már;
A mennyit bizony nem mindenütt visz számár.
(*Épistola Petőfihez*)

Óh, szép Katóm! nem reszket úgy
A nyárlevél,
Mint én teérted reszketek:
Hová levél?
(*Parasztdal*)

Minden dalunk friss zöld levél
Gyanánt vegyült koszorujába.
Hová lettél, hová levél
Oh lelkem ifjúsága!
(*Letésem a lantot*)

Úgy víg egy poéta és egy kántor deák,
Ha a lagenából kélnek az ideák,
(*Lengyel József senior úr neve napjára*)

De nem mint olyatén „rugott” deák
Akart ő szökni Thálja templomába;
Őt vonja íhlet, vérmes ideák,
S van bizodalma *testimoniumába*,⁸¹
(*Bolond Istók*)

Sem az önéletrajzi levél, sem a *Bolond Istók* személyes visszatekintésnek is tekinthető, idézett versszaka nem említi Fazekas Mihály nevét, pedig a *Lúdas Matyi* Arany számára nemcsak kedves olvasmány, hanem ihletforrás is volt.

Így szólott nagy nyers-nyakason Matyi.⁸²

Máskép ki áll jót, hogy e gyámságos kezek
Nyers-nyakasságodért meg nem fenyítenek!
(*A szegény jobbágy*)

Akkor megkapván Matyi túlnan két keze szárát,
Egy gúzzsal, mellyet csak azért font, öszveszorítja.⁸⁴

Megkötözé jó erősen gúzzsal,⁸³
(*Varga Mihály*)

Olly feltétel alatt, hogy az esmeretes nyavalyáknak
Cifra nevére; haszonvehető fűvekre, porokra;
Érvágó, köppöly, kristély, láncéta, borotva,
S más borbélyszerszám hasznára; sebekre való szer,

Recipe, érvágás, köppöly és fürdő-lé,
Teszi a nyavalyát még nevededővé;
Ráolvasni, kenni, párolni, füstölni,
Kilenczféle fáról kilencz ágat törni, -

80 Uo., 23.

81 Uo., 383.

82 FAZEKAS Mihály, *Lúdas Matyi*, in FAZEKAS Mihály, *Összes művei*, szerk. JULOW Viktor és KÉRY László (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 166.

83 AJM EK, 320.

84 FAZEKAS, *Összes művei*, 169.

Fördök s párgolatok készítésére, kenőcsre
Oktatná őket.⁸⁵

Aggatni nyakába százféle babonát...
Mind ez a betegnek könnyebbülést nem ad.⁸⁶
(A Jóka ördöge)

Az *Irányok* című tanulmány részletezi a Csokonai után létrejött költészetet: a „diákos középosztály [...] bámulja furfangos rímeiket: a csattogó leoninust, az egy magánhangzóval kisütött egész poemát, a csupa azonos, de különböző értelmű szavakból álló sorvégeket (,víg asztal’ = ,vígasztal’), a dísz-asztalosi technikával két-három szóból összegegyalult kadenciát s több efféle furcsaságokat”.⁸⁷ Arany – *A magyar irodalom története rövid kivonatban* – ezt mint „tévirányt” jellemzi, „mely a költészetet *külső mesterkélésben* tartotta és kereste. A leoninista Gyöngyösi János, tordai pap, szedett e téren legtöbb álbabért; s Kovács Józseffel, a rímhajhással, végződik e kinövése költészetünknek.”⁸⁸

Kettőjüknek mindazonáltal vannak olyan rímei, amelyek megtalálhatók Arany költészetében is. Kovács József verseiből (1817):

De sírnak a’ Pimpla lyányi
’S Döngetik az alföldi
Puszta mezőkön parányi
Tested’ sír dombját, F ö l d i!⁸⁹
(A’ Poéta és Mú’sa)

„Nos, jössz-e ma, szolgám, jössz-e, parányim?
Hogy’ fognak az éjjel apolni leányim!
Körtáncba’ leányim ölén ha forogsz,
Elringani, lengeni, zsongani fogsz. – – –”
(Tündérkirály)

Hajdan Hazámat és alant
Sorsú Bölcseinket a’ lant
Siratta kezem között.⁹⁰
(Válasz Szemerei Szemere Pálhoz)

Két ifiu térdel, kezökben a lant,
A kopja tövén, mintha volna feszület.
Zsibongva hadával a völgyben alant
Ali győzelem-ünnepet ület.
(Szondi két apródja)

Gyöngyössi János pedig talált egy kivételesen jó rímet:

85 Uo., 171.

86 AJM EK, 443.

87 ARANY, *Irányok*, in AJÖM XI, 159.

88 ARANY, *A magyar irodalom története*, in AJÖM X, 506.

89 KOVÁTS JÓSEF, *Versei*, kiad. FERDŐS DÁVID (Pest: 1817), 64.

90 Uo., 125.

Meg-gyúlad a' tömjén, égnek az óltárok,
Zengenek angyali hangon a' 'Sóltárok.⁹¹
(Hála-adó versek Méltóságos gróf
Torotzkó-Szent-Györgyi Torotzkai
'Sigmund úrhoz)

A mért lángolt annyi oltár,
Zengett Szíonon a zsoltár:⁹²
(Honnan és hová?)

A Csokonai-hagyomány folytatódik azokban a verses levelekben is, amelyeknek közönsége (a címzett és baráti köre) „a szalontai *kis világ*” folytatása, ezúttal a „nagyobb világ”, a nyilvánosság (azaz a kötetben megjelentetés) kizárásával.⁹³ Ezekben a költő igen gyakran az ünnepeket, a címzett vagy a feladó nevéhez kapcsolt rímet keresi: „Páalom” – „álom”, „írjál” – „vén Pál”, „János” – „álmos” (Sz. Pálnak B. Pálhoz küldött 1-ső levele); „Sándor” – „Jean d’Or”, „Lehelt” – „lehelt”; (Episztola Petőfihez); „Mentovich” – „voníccs” – „konyíccs” – „szomoríccs” (Névnapi köszöntő Mentovich Ferencnek); „hiános” – „tanácsos” – „lángos” – „János” (Lévay Józsefnek),⁹⁴ „Huba” – „oduba” – „rándevuba” – „suba”, „lúba” – „Lénárdfaluba” – „Gézuba” – „Erzsuba”, „szaruba” – „Poruba” – „tu-ba” – „Huba” (Szemere Miklósnak); „Sándor” – „vándorl”, „Kálmán” – „Álmán», „Gergel” – „nyergel” (A Csikyek); „Páalom” – „prolongáalom” (Török Pálnak). Ezekből az idézetekből kettő Csokonainál is megvan: „Igaz, hogy az egyik füle volt hiányos, / Mert mikor kergettük, hozzákapott János” (Currens de lepore [apokrif szöveg]),⁹⁵ „Mindenik közülök hadi lángot lehel, / Mint elhunyt eleik, Tuhtutum vagy Lehel” (A nemes magyarságnak felülésére).

A „diákos középosztály” ízlésének paródiája jellemzi Arany 1848 februárjában írt *Episztola Petőfihez* című költeményét. A sorok végén ilyen különböző értelmű szavak találhatók: érték – értékek, *Toldyt* – *Toldit*, vagyon – vagyon, asszony – asszony, sír – sír, ellent – ellent; valamint ilyen „összegyalult” kadenciák: leveled – le veled, ebbe szél – e beszél, per el – perel, harc ott – harcot, strich-láza – kistrichlázza, alján lom – ajánlom, éltesse – él, te sem, csók ott – csókot, a nagy had – hadd-el-hadd, langal – langgal, szélvészen – szél vészen, méssz el – mésszel, kardja – kard? Ja, összecsapnak – csapnak.

91 GyÖNGYÖSSI Jánosnak *Magyar versei* (Pest: 1802), I, 200. „Gyöngyössi János egyik kötete is megvan [Arany János] könyvei közt” – írja VOINOVICH, *Arany János életrajza*, 24. Mivel nem tudjuk ennek a kötetnek pontos címét, idézünk egy másik példát is: „Te adsz tömjént égni szívünknek oltárán, / Te vagy arany betű örömkünk' sóltárán.” GyÖNGYÖSSI János, *Felséges második Leopold' romai tsászár', apostoli magyarországi király', erdélyi nagyfejedelem' 's a' t. tiszteletére*, in GyÖNGYÖSSI János, *Magyar verseinek második darabja* (Pest: 1803), 2:12.

92 AJM KK3, 218.

93 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. jún. 7., in AJÖM XVI, 554–565, 556.

94 A *János* – *hiányos* rímpár már a mesterkedőknél is imitáció; elsőként tudomásunk szerint Amade László használta Nepomuki Szent Jánoshoz szóló himnuszában: „Oh, Szent János, / Én héjános / Bűnös, hozzád borúlok”. Vö. AMADE László, *Versei*, kiad. SCHILLER Erzsébet és AJKAY Alinka, Régi magyar költők tára: XVIII. század 7 (Budapest: Balassi Kiadó, 2004), 148. sz., 223–225.

95 Bár Arany János korában feltehetően még Csokonainak tulajdonították, de hitelességét Szilágyi Ferenc elvitatta, s ma már zámoltyi Nagy István versének tartjuk. Vö. SZILÁGYI Ferenc, „Nyomjelző szavak: Szófeldrajzi és szótörténeti szempont a szövegek kronologizálásában és hitelesítésében”, in SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai művei nyomában: Tanulmányok*, 25–34 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 28.

A versben való Toldy-Toldi megkülönböztetést előzőleg Petőfi javasolta: annak nyilatkozatását kérte Aranytól, „hogy Te nem a tudós Toldit, vagy akarom mondanı a tudóstarsasági Toldit énekelted meg”.⁹⁶ Korábbi levelében ugyanő azt írta, hogy „Leveledet kapám (és ásóm!)”⁹⁷ – talán folytatásaképpen annak, amit 1847 júniusában Arany meglátogatva ketten közösen alkottak, s amit vendéglátójuk így rögzített: „Azt gondolod, hogy most is olyan ő, mint mikor te, Szalontán, polturás gyertyád füstölgő hamvánál vele ostoba versek rögtönzésében vetélkedtél?”⁹⁸ Szintén Petőfi kérte, hogy „minél elıbb told ide (milyen szójáték! a told ide-ben benne van Toldi! ezért meggyilkolna Vahot Imre, hogy ezt nem ő találta ki) tehát hogy minél elıbb told ide imádott podfádat”.⁹⁹ Tíz évvel később Arany írta Tompának: „Járom (mily szójáték van e szóban!”¹⁰⁰

Az *Irányok* szerint a Csokonai után kialakult verselők tábora a disznótorokat is mulattatta „furfangos vagy priapi versekkel”.¹⁰¹ Hazatérte után *Bolond Istók*

Búcsúztató verset ha írogat:
Embernek gyászost, disznónak vigat.¹⁰²

Az ő alkotásai között volt „egy Priap-vers, mit csak borhoz ír”¹⁰³ (II. 118.); ez is tűzbe került. Feltehetőleg Arany korai alkotásai közé tarthatnak azok az elveszett költemények, amelyek az 1856-ban Nagykőrösön írt *Alkalmatosságra írott versek* előzményének tekinthetők. (Címe, tudjuk, Csokonai hasonló című kötetét követte.¹⁰⁴) Ez utóbbi akkor született, „midőn – Arany szavával – Szilágyi Sándor úr az ő első és utolsó malacának végső tisztességtételét nagy és fényes gyülekezet jelenlétében” tartotta. Ez a gyülekezet a tanári kar volt, amely kései leszármazottja lett a szalontai kisebb közönségnek.

A nagykőrösi tanítás több vershez kapcsolódik. A *Török Bálint* mottója történeti megbecsüléssel idézi Tinódit („Fohászokdik mostan / sok gyakor sirással / Asszonyfeleséged / az két szép fiával –”), de „A tudós tanár [...] hogyan gerjeszt érdeket a Tinódi-féle formák iránt, ha csak azon derülség által nem, mit a *vala* és *vala* rím örök ismétlődése előidéz?”¹⁰⁵ Hasonló derülséget keltett az Arany és Szász Károly által is szerzett *Névnapi köszöntő* (Mentovich Ferencnek): ezt parodizálták azonos ragrímekkel. Arany *Lévay Józsefnek* küldött levelet a már verstani tanulmányában is emlegetett Tinódi-féle *volnákkal*,¹⁰⁶ a *Szeme-*

96 Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Pest, 1848. jan. 29., in AJÖM XV, 174–175, 174.

97 Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Koltó, 1847. szept. 17., in uo., 145, 145.

98 Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. dec. 13., in uo., 157–160, 158.

99 Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Debrecen, 1848. okt. 31., in uo., 228–229, 228.

100 Arany János levele Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1858. máj. 11. [és 12.], in ARANY János, *Levelezése: 1857–1861*, kiad. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália és JANKOVITS László, Arany János összes művei 17 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 193–197, 196. A továbbiakban: AJÖM XVII,

101 *Irányok*, in AJÖM XI, 158.

102 AJM EK, 401.

103 Uo., 402.

104 Vö. SZILÁGYI, „»Alkalmatosságra írott versek...”, 57.

105 ARANY, *A magyar nemzeti vers-idomról*, in AJÖM X, 219.

106 Uo.

re Miklósnak címűben pedig a nyomtatási *hubával* is.¹⁰⁷ A *Valami az asszonánról* című tanulmány kimondja, hogy „rag ismétlésből rím nem ered; [...] így nincs egyéb választás, mint vagy Gyöngyösy Istvánnal és követőivel »ának-ának«-ozni, vagy rím helyett asszónáncot is használni”.¹⁰⁸ Ugyanezt tanítja a *Vojtina levelei öccséhez*:

Azonban itt szabály van: s te, zseni,
Nem fogsz pedant szabállyal küzdeni,
Te ugyanazon szót hangoztatod:
Igét igével, raggal a ragot.
„Hössel - könnyeddel” keblét és szivét
Rímnek nagyon jó, szépen kivivéd,
Mint a Tinódi százötven valá-ja...
(Ha ugyan jól emlékezem reája).

Arany *Tinódi redivivus (Üstökös)* című töredékében Jókai lapját bírálva írja: „Ujságíró lettél, rád rakadt a módi?” Ez a Kölcsey-kritika felidézése: „Tinódi s egykorúí nem tevének egyebet, mint az tenne, ki újságleveleket foglalna versekbe”.¹⁰⁹

1865-ben a *Költész-irodalmunk jelen állapota nyelvészeti tekintetben* című cikksorozat névtelenül jelent meg a *Pesti Napló*ban (Mészöly Gedeon által azonosított szerzője Zsoldos István jogtudós volt). II. részében a verses költészettel foglalkozott: Kováts Józsefet tartotta a legtökéletesebb rímelőnek, az asszónáncot pedig nem ismerte el. Arany – a megjelentetés szándéka nélkül – erre írta válaszul *Báró Kemény Zsigmondhoz* című versét, amelyet a szerkesztő Kemény névtelenül közölt.¹¹⁰

Ez a vers – bírálatképpen – azokkal a rímekkel is él, amelyek – mint az *Irányok* kritikájában láttuk – a sokak számára népszerű költészetben „dísz-asztalosi technikával” készültek:¹¹¹ „szemét, a” – „poéta”; „apróz, a” – „csupa próza” vagy a Csokonaitól, Petőfitől és a közköltészetből ismert „*issza már és sz....!*” Ezt a hagyományt Arany egyrészt a költők nevével, másrészt a Kováts József *Vallástétel* című versének idézésével erősíti meg és bírálja:

Vagy ha csak, mint Csokonay
(Bár Kovács, ama pátkai
Írta ezt is) zengenék:
„Mivel homlokomra Liza
Rózsakoszorút tászliza -”
Úgy is volna ebben ék.

107 Lásd Arany László jegyzetét Szemere Miklósról: „Egyszer az is megesett rajta, hogy sajtóhibáinak címét így szedték: nyomtatási hubák.” ARANY János, *Levelezése író-barátaival: Arany János hátrahagyott iratai és levelezése*, kiad. ARANY László (Budapest: Ráth Mór kiad. 1889), 4:116.

108 ARANY, *Valami az asszonánról*, in AJÖM X, 213.

109 KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok*, in KÖLCSEY Ferenc, *Összes költeményei: Nemzeti hagyományok: Parainesis*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Osiris klasszikusok, 181–206 (Budapest: Osiris Kiadó, 2008), 202–203.

110 A vers részletes jellemzését lásd AJM KK3, 636–644.

111 ARANY János, *Irányok*, in AJÖM XI, 159.

Kölcsey említése a *Vanitatum vanitas*ból vett „farag” – „kódarab” rímmel ellentmond a *Pesti Napló*ban megjelent kritikának, és az asszonác szükségességének megerősítését jelenti.¹¹² A „Tordán termett leonínus, / Alkáji rend, distikhon!” sorok Gyöngyössi Jánosra utalnak, a „hosszu ének / Hangzatából csupa é-nek” pedig Varjas Jánosra, aki „az egy magánhangzóval kisütött egész poemát” írta.¹¹³

A vers szójátékkal ér véget: „Nem ügyeltek lábra s tagra: / Ami rímel szarvas – ... / Az legyen jutalmatok!”¹¹⁴ 1879-ben Arany a *Nyelvőrben* közölt *Szójátékok* cím alatt több közköltészeti darabot: ezeknek egyikét idézzük: „*Szarvas tag* az uraknak, lencse, borsó parasztnak. (Vastag.)”¹¹⁵ Ez azt bizonyítja, hogy a *Báró Kemény Zsigmondhoz* című vers centrális jelentőségű, mert összefoglalja Arany első olvasmányait, irodalomtörténeti és rímelésre vonatkozó tanulmányait, önéletrajzi levelét, a *Bolond Istók* biográfiai vonatkozásait és élete végéig tartó érdeklődését a nyelv titkai iránt.

A „furfangos” rímeknek, a „csupa azonos, de különböző értelmű szavakból álló” sorvégeknek, valamint a „két-három szóból összegyalt” kadenciának a szójátékokkal való összefüggései több irányba vezetnek, amelyek közül kettőt emelünk ki. Az egyik inkább ismert: ez a közköltészet vaskosabb kifejezésmódja. A másik sokkal bonyolultabb: az „Óltárok” – „Sóltárok”, vagy a „Járom”, amelynek rímbeli példája: „Jaj, de nekem nincs se hazám, se párom, / A világot egyes-egyedül járom” (*A bujdosó*). Kosztolányi Arany *Tájkép* című verséből ezt a részletet emeli ki:

Nem tudja, hogy emlék minden legkisebb hely:
Hogy a Haza teste mindenütt egy sebhely...”.

Kommentárja a következő:

Nem lehet elemezni. Talán azért, mert a nyelv őstevényéből fakadt a gondolata is, meg a muzsikája is. Talán azért, mert ez a bűvös rím: „*legkisebb hely... sebhely...*” mintegy dióhéjban közli mondanivalóját, úgyhogy ezt akár egyenlet alakjában is fölvázolhatom ilyenképpen: „*legkisebb hely = sebhely*”, s a gondolat csak kísérezeneje a rímnek, s nem a rím kísérezeneje a gondolatnak, mint egyébként. Talán azért, mert a szavak tenger végtelenjében ő lelte meg először ezt a fogalmi egyezést, ezt az érzékletes összecsengést. Nem tudom.¹¹⁶

Ehhez az értékeléshez csak azt tehetjük hozzá, hogy az idézett sorok a *Ráchel siralma* rímeinek továbbfejlesztése lévén újabb, a bibliai kontextushoz – azaz első olvasmányához – érkeztek:

112 Lásd KOROMPAY H. János, „Kölcsey-reminiscenciák Arany János életművében”, *Irodalomismeret* 32, 4. sz. (2021): 4–19.

113 ARANY, *Irányok*, in AJÖM XI, 159.

114 Ezt a *Szójátékok* jegyzete idézi: AJÖM XI, 860.

115 ARANY János, *Szójátékok*, in uo., 543.

116 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Arany János*, in KOSZTOLÁNYI Dezső, *Látjátok, feleim*, kiad. Réz Pál, 137–165 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976), 145–146.

Halva vagytok, halva. Ime, itt a mély seb:
Mintha nem lett volna elegendő kisebb
Ajtó a halálnak!

III. Francia szerzők

„A franciában Telemaque és Florián után Moliere-be kaptam, a mi nagy feladat volt, – s Crebillon rém drámáival gyöttrém magamat”¹¹⁷ – írta Arany önéletrajzi levelében.

François Fénelon 1699-ben megjelent regényének címe *Les aventures de Télémaque*, amelynek 1829-ig három fordítása jelent meg magyarul. Jean-Pierre Claris de Florian 1792-ben publikálta *Fables* című mesegyűjteményét. Csak következtethetünk arra, hogy Arany Molière melyik műveit olvashatta ekkor franciául; semmilyen nyomot nem ismerünk azonban arra nézve, hogy Prosper Jolyot Sieur de Crais-Billon melyik tragédiáját ismerhette meg.

Florian könyvének XIII. meséje *La Coquette et l’Abeille* (*A kacér nő és a méh*) címet viseli, amelyet szerzőjére vonatkozó visszaemlékezése alapján olvashatott Arany, s amely *A méh románca* keletkezéséhez előzménynek is tekinthető.

CHLOÉ, jeune et jolie, et surtout fort coquette,
Tous les matins, en se levant,
Se mettoit au travail, j’entends à sa toilette;
Et là, souriant, minaudant,
Elle disoit à son cher confident
Les peines, les plaisirs, les projets de son âme.
Une abeille étourdie arrive en bourdonant.
Au secours! au secours! crie aussitôt la dame:
Venez, Lise, Marton, accourez promptement.
Chassez ce monstre ailé. Le monstre insolemment
Aux lèvres de Chloé se pose.
Chloé s’évanouit, et Marton en fureur
Saisit l’abeille et se dispose
A l’écraser. Hélas! lui dit avec douceur
L’insect malheureux, pardonnez mon erreur:
La bouche de Chloé me sembloit une rose,
Et j’ai cru... Ce seul mot à Chloé rend ses sens.
Faisons grâce, dit-elle, à son aveu sincère:
D’ailleurs sa piqûre est légère;
Depuis qu’elle te parle à peine je la sens.

Que ne fait-on passer avec un peu d’encens?¹¹⁸

117 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. jún. 7., in *AJÖM* XVI, 554–565, 560.

118 Jean-Pierre Claris de FLORIAN, *Fables de Florian* (Paris: Ant. Aug. Renouard, 1800), 50–51.

Nyersfordítása:

A kacér nő és a méh

A fiatal, csinos és igen kacér Chloé / Reggelente, minekutána fölkel, / Munkához, azaz
önmaga kicsinosításához látott; / Közben mosolyogva és tetszelegve / Beszélte el kedves
bizalmasának kínjait, örömeit és terveit. / Ekkor egy szeleburdi méh zümmögve érkezik.
/ Segítség! segítség! kiált rögtön a hölgy: / Lise és Marton, gyertek, szaladjatok sietve. /
Kergessétek el ezt a szárnyas szörnyet. A szörny szemtelenül / Chloé ajkára száll. / Chloé
elájul, és Marton dühében / Elkapja a méhet, és agyonnyomni készül. / Ó, jaj, mondja ne-
ki kedvesen / A szerencsétlen rovar, bocsássa meg tévedésem: / Úgy láttam, Chloé szája
rózsa, / És azt hittem... E szó által Chloé visszanyerte tudatát. / Irgalmazzunk, mondja,
őszinte vallomásának: / Egyébként is szúrása könnyű; / Mióta veled beszél, már alig ér-
zem. // Mi mindent nem lehet elfogadtatni egy kis hízelgéssel?

Az elveszett alkotmány VII. énekében Erély beszéde, amely a három párt közül első-
ként a Hamarfy-féle szabadelműek képmutatóságát bírálja, igen közel áll a *Tartuffe*-be-
li Cléante szavaihoz, amelyek a szenteskedése által Orgont becsapó főszereplőt leplezik
le az I. felvonás 5. jelenetében.

Aucune chose au Monde, et plus noble, et plus belle,
Que la sainte ferveur d'un véritable zèle;
Aussi ne vois-je rien qui soit plus odieux,
Que le dehors plâtré d'un zèle spécieux;
Que ces francs Charlatans, que ces Dévots de Place,
De qui la sacrilège et trompeuse grimace
Abuse impunément, et se joue à leur gré,
De ce qu'ont les Mortels de plus saint, et sacré.
Ces Gens, qui par une âme à l'intérêt soumise,
Font de Dévotion métier et marchandise,
Et veulent acheter crédit, et dignités,
À prix de faux clins d'yeux, et d'élangs affectés.
Ces Gens, dis-je, qu'on voit d'une ardeur non commune,
Par le chemin du Ciel courir à leur fortune;¹¹⁹

A francia szöveg nyersfordítását Arany szövege mellé helyezve láthatjuk az összefü-
géseket:

---

119 MOLIÈRE, *Le Tartuffe, ou l'Hyprocrite: Version de 1664*, reconstruite par Georges FORESTIER et Isabelle GRELLET (Paris: 2011), 14.

Mivel nincs semmi nemesebb és szebb a világon, mint a valódi buzgóság szent áhítata, semmilyen dolgot nem látok gyűlöletesebbnek, mint a ravasz szélhámosok képmutató látszatát, mint az igazi szélhámosokat, az utcai szenteskedőket, akiknek szentségtörése és csalóka színlelése büntetlenül visszaél, és tetszés szerint játszadozik azzal, ami a halandók számára szentséges és szent. Ők érdeküknek alávetve lelküket mesterséggé és áruvá teszik az istenfélelmet, hitelt és tisztiségeket akarva vásárolni hamis szemforgatással és színlelt lelkesedéssel, őket, mondom, rendkívüli buzgósággal látjuk az Ég útján vagyonuk után szaladni.¹²⁰

Ti *szabadelműek*, kik nyelveteken ama legszebb Szót, a „szabadságot” szólásban, gondolatokban, Testben, lélekben meritek hordozni naponként: Névvel vagytok azok. Vallástok képmutatóság; Bennetek a türelem, más értelműek iránt, nincs; Bennetek a kitűrés, tartós láng, semmi nagyért, nincs; Bennetek elszántság nincs áldozatokra: ezért már Olcsók elveitek; szavatok nyila mind eltompult, Semmi hatás nélkül pattan le az érc kebelekről. Isteni törvények nagyon emberi hírnöki vagytok, Tin tanitástoknak legcsúfosb nem-követői; Drága damaszкуси kard töredékeny rozsdahüvelyei; Nagybecsű gyémántot rejtő szemetek.
(*Az elveszett alkotmány*)

Molière-nek ezt a híres vígjátékát Arany ismerte *Az elveszett alkotmány* írásakor, amelynek évében, 1845-ben Szilágyi Istvánnak írta: „Kölcseynek igaza van midőn azt mondja: »csak az a darabban természetes, mit abban várni vagy rettegni lehet«”.¹²¹ Az idézet Kisfaludy Károly *A leányörz* című darabjának bírálatából való, amelyet Kölcsey 1827-ben jelentetett meg az *Élet és Litteraturában*.¹²² Az Aranytól kiválasztott mondat a *Tartuffe* elemzésében található: a szerencsés befejezést, Kölcsey szerint teljes joggal, a drámai előzmények nem készítik elő. (Amikor Kazinczy Gábor 1862-ben Molière fordítása ügyében levelezett Arannyal, a három darab közül a *Tartuffe*-ről ezt írta neki: „mit, részben, ismersz, s tudod, mit ér”.¹²³)

A „valódi buzgóság” – Vas István fordításában az igazi vallás – és az Arany személyes hitvallásaként kijelentett szabadelvűség („Én magam most is szabadelvű vagyok”¹²⁴) a költő két legfontosabb érték-kategóriája volt, éppúgy, mint Cléante és Erély számára, akik ezeket a „legszebb” tulajdonságokat védték „képmutató” és hazug képviselőkkel szemben. *Tartuffe* szélhámos szenteskedése szentségtörés; a Hamarfyéké isteni eredetű törvények „legcsúfosb” követése; itt is és ott is erkölcstelen és gyűlöletes látszat önző híveiről van szó.

120 Vas István fordítása: „S mert szebb és nemesebb dolog nincs a világon, / Mint ha az igazi vallás buzgalma lángol – / Elöttem épp azért semmi sem undokabb, / Mint e szenteskedő, jól színlelt áhitat, / Mint e szélhámosok, mint e piaci szentek, / Szentségtörés, csalás, amit ezek művelnek, / És mindazt, ami szent az embereknek itt, / Ők kiaknázzák és a hasznát élvezik, / És lelküknek, amely mindig érdeket hajhász, / Csak mesterség a hit és árucikk a vallás, / Mert a szemforgatás, a mohó, szemfüles / Vallásosság nekik rangot s hitelt szerez, / S bár égi úton szárnyalnak ők rajongva, / Mire vadásznak? az evilági vagyonra.” MOLIÈRE, *Tartuffe*, ford. VASS István, in MOLIÈRE, *Válogatott színművei*, szerk. SÜPEK Ottó, 97–198 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1973), 113–114.

121 Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. dec. 4., in AJÖM XV, 21–24, 23.

122 „Csak az mi előttünk valamely darabban természetes, a’ mit abban vagy várni vagy rettegni lehet”. CELSKÖVI, „A’ leányörz, vígjáték három felvonásban”, *Élet és Litteratúra* 2 (1827): 302–348, 339.

123 Kazinczy Gábor Arany Jánosnak, Bánfalva, 1862. jan. 14., in AJÖM XVIII, 19, 19.

124 Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. aug. 1., in AJÖM XV, 15–17, 17.

A képmutatás bírálata máshol is megjelenik *Az elveszett alkotmányban*. Hábor mondja Armidának: „Hagyd a képmutatást; kitanultam minden eféle / Női fogásaidat, sokszor volt látni szerencsém”. A *János pap országa* című versben pedig „a német papság” csele valósult meg abban, hogy – a Tartufféhoz hasonlóan – „Mint egyéb gazságra, jó lesz / Krisztus szent vallása”.

IV. A szalontai sírversek

Szilágyi Márton „*Mi vagyok én?*” *Arany János költészete* című könyvének *Arany és a sírversek* című fejezetében¹²⁵ alapos tájékoztatást ad ezek fennmaradásáról, a közköltészethez kötődéséről és az alkalmi költészet folyamatosságáról Arany életművében; arról, hogy ő „az ilyen jellegű szövegeket nem tekintette a költői életműbe illesztendőnek”.¹²⁶ A szerző egyik következtetése az, hogy Voinovich Géza felfogásával szemben „érdemes újragondolni a filológia érveinek belső következetességét és logikáját, s érdeemesnek tűnik ezeket a szövegeket legalább az oeuvre perifériájára visszahelyezni”.¹²⁷

A sírversek keletkezéstörténetéhez semmilyen ellenőrizhető adatunk nincsen. Idéztük az *Irányok* című tanulmányból azoknak a költőknek jellemzését, akikhez Csokonai után Arany maga is hozzátartozott: akik tudtak latin vagy magyar nyelven névpapi vagy gyászéneket „enyvezni össze”.¹²⁸ Ebben az értelemben is önéletrajzi indíttatású Bolond Istók története, aki

Búcsúztató verset ha írogat:
Embernek gyászost, disznónak vigat.¹²⁹

E mögött azok a szalontai sírversek is állhatnak, amelyek kézírata nem maradt meg. Érdemes lesz összevetni a ránk maradt szövegeket a költő által autorizált későbbiekkel.

1. [*Tisza Lajos leányának sírverse*]

Im a szülők reménye porba dült,
Egy ártatlan kisedd meghidegült.
Oda kedves reménye az anyának!
Jaj, mert az elmulás törvénye
Igy forgat bennünket szabad kénye.
Igy altatik el véle életünk.
Oh, de egy remény-szó

125 SZILÁGYI Márton, „*Mi vagyok én?*”: *Arany János költészete* (Budapest: Kalligram, 2017), 185–197.

126 Uo., 194.

127 Uo., 195.

128 ARANY, *Irányok*, in AJÖM XI, 158.

129 AJM EK, 401.

Így hangzik mennyekbül:
Nem hal meg senki örökül.

Ezt a „nem egészen hiteles szövegű” költeményt Gyöngyösy László közölte, Pápai Ferenc, egykori iskolatársa emlékezete szerint diákok énekelték egy szalontai temetésen.¹³⁰ Szókinccse megmutatkozik Arany későbbi verseiben is. Első sorához („Im a szülők reménye porba dült”) illeszkedik a *Murány ostroma*: ott Kádas Szécsi Máriának mondja: „Eljött végre Bethlen, a szép ifju bajnok, / Szüleid reménye, kedve hozzá hajlott”,¹³¹ a *Keveháza* csatájában pedig „Porba borult sok büszke arc”. Az „ártatlan kisdéd” szókapcsolat megtalálható Ráchel szavaiban: „Kértem hogy ne bántsa, mondtam, ne ölje meg, / Mert enyéim e szép ártatlan kisdeded” (*Ráchel siralma*).

A „remény-szó” folytatása *A lepke*ben jelenik meg: „De nem remény-magot vetek”; ezzel rokon a „halvány reményszint”¹³² (*Almanach 1878-ra*), s az „élet-remény” pedig a *Toldi szerelmében*: „Ha nem új életért, új élet-reményért” és a *Híd-avatásban*: „Egy fiatal életremény”.¹³³ A menny szava *A Zrinyiász népies kidolgozásában* visszhangzik hasonlóképpen: „az ki istentől fél, / Soha meg nem halhat, hanem örökkén él.”¹³⁴

Mit jelenthetnek ezek az ismétlések?

Tudjuk, hogy Arany versmemóriája rendkívül jó volt. 1867-ben Tompa Mihálynak szóló levelében számolt be arról, hogy

A mult nyáron, mikor semmit sem tudtam dolgozni, a cholera alatt, úgy fogtam ki roszt *memóriámon*, hogy magoltattam napról napra. 100 óráig fölvittem Horatiusból. Persze, nagyobb részt már megint nem tudnám, (holott a gyermek korban tanultakat most is elfúvom) de akkor mégis köszörülődött emlékezetem a naponkénti surolás által.¹³⁵

Több levelében könyv nélkül idézte költészetbeli példáit. Saját verseire azonban hogyan emlékezett? Tudomásom szerint ezzel nem foglalkozott az Arany-szakirodalom.

Az ismétlődő jellegzetes szavak, összetételek és kifejezések olyan folytonosságról tanúskodnak, amely alkotáslélektanilag is fontos: a tudatos vagy öntudatlan emlékezés egyszersemind ihletforrás lehetett a már megjelent, s még inkább az eltűnt, megsemmisített vagy nem közreadott versek esetében. S megfordítva, ebből az ismétlésből visszafelé is következtethetünk: a megjelent versek tanulmányozása szerencsés esetben jó kiindulópont lehet a feltehetőleg Aranyhoz tulajdonított versek hitelességének tisztázására.

130 SZILÁGYI, „*Mi vagyok én?*”..., 186-187. A dallamot egyelőre nem tudtuk azonosítani.

131 AJM EK, 129. II. szakasz

132 AJM KK3, 313.

133 Uo., 267.

134 AJM EK, 642.

135 Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1867. máj. 30., in ARANY János, *Levelezése: 1866-1882*, kiad. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, HÍTES Sándor és LENGYEL Réka, Arany János összes művei 19 (Budapest: Universitas Kiadó és MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015), 93-96, 94.

2. [Sírversek a szalontai temetőből]

Sötét éj van, melynek
Virradása nincs,
Csontomon nem csörög
Nehéz vasbilincs,
Mégis rabként nyugszom
Mélyen föld alatt,
Lelkem elrepült, de
Testem itt maradt.

A „Sötét éj” kezdet két ízben is előfordul Az *elveszett alkotmány*ban: „S mint a sötét éjben gátat tört hengeres árvíz”; „Megdöbbsent a sötét éj vándora, visszahanyatlott”; A *dalnok bújában* pedig olyan kezdőképpé válik, amely a sírvers koporsóba zártságát a lant némaságra késztetésének hasonlatává emeli:

Sötét éjben, rideg lakában,
Virraszta meddő bánatában
A dalnok egyedül;
Mint egy koporsó, néma lantja,
Nehéz gondban fejét lehajtja,
Bús hangszerére dül.

A temetés metaforája egyre inkább elterjedt Arany költészetében. A *Bolond Istók* második része így ér véget: „Előbbi ön-jét, úgymond, eltemette – / Csak még a fejfa hiányzik felette”; „Azzal bezárul a mult, mint koporsó”.¹³⁶ A *Dal fogytán* című versben is ez lesz a búcsúzó kép: „Függ már szögén a hárfa; – / Kapcsos könyvem bezárva / Mint egy koporsó.”¹³⁷

A „Csontomon nem csörög / Nehéz vasbilincs” sor először a *Murány ostromában* lesz az érzelmi kötődés büntetése:

És mi bizalmáért miképen fizetünk?
Lábára véletlen bilincseket vetünk,
S kit virágfüzérrel szerelem csalogat,
Rút árulást talál s nehéz rablánczokat.¹³⁸

Ezután, a *nincs–vasbilincs* rímpár ismétlésével, az *V. Lászlóban* él tovább: „Megcsörren a bilincs, / Lehull, gazdája nincs”. (Mint annyi más hasonló rímpár, ez is a 18. század mű- és közköltészetből származik.)

---

136 AJM EK, 403.

137 AJM KK3, 318.

138 AJM EK, 167.

A „Mélyen föld alatt” sor a *Kortársam R. A. halálán* kezdetén ismétlődik: „Kevés itt fenn az ismerős: / Oh, mennyivel több föld alatt!”¹³⁹ A „Lelkem elrepült, de / Testem itt maradt” verszárás visszatér a *Névnapi gondolatokban*: „Mint az elhagyott sír, lelkem oly kietlen, / Örök éjjelében csak rémeket látok”; hasonló ehhez a *Buga Péter* is: „Jaj de korán volt ide még leszállnom, / Társam öléből hideg ágyra válnom” és „Föld kidobja testem, ég kizárja lelkem” (*A hamis tanú*). Leginkább az *Iduna emléke* őrzi meg és teszi még költőibbé az ellentétet:

Egész teste fájdalom volt,
Egész lelke szeretet:
Az súlyától földre hajolt,
Ez a mennybe sietett.

A párhuzamokból látni, hogy nemcsak a szalontai sírversek és a megjelentek szókinccse között nincsen nagy különbség, hanem a másoktól kért és önmagáról írt költemények között is szerves átmenetek találhatók. Tompának küldött egyik levelében áll: „Mégis szeretném, ha csak annyi alkalom volna is kirándulásra, rusticálásra, mint Szalontán volt: de itt minden multságunk – a temető. Ennek árnyas fái s a sirok közé megyünk tavaszi fris léget – a mező édes lelkét – színi. Szép, szép, de kissé melancholicus. Talán e körülmény is okozza, hogy kedélyem ritkán derült.”¹⁴⁰ Ennek az atmoszférának a szintén Nagykőrösön született *Temetőben* című vers felel meg:

A holtak álmai felett
Szépen virúl a kegyelet
E nyugalom-hazában [...].

Elkövetkezett az idő, amikor Arany Tompának nem levelet, hanem sírverset írt, és a saját maga temette Juliskának sírkövére küldött költeményt (tudjuk, nem egyet, hanem kettőt is!); sőt nem sokkal előbb, az orvosának, Károlyi Sámuelnek sírkövére való vers után következett az *Epitafium*:

itt nyugszik
ARANY JÁNOS,
szerkesztő.
született 1817 március 2-án.
meghalt.....¹⁴¹

3. Egy két sorból álló töredék: „Álom, álom, hosszú álom, / Ébredését várom, várom”; Lovassy János szerint egy elveszett sírvers maradványa. Az 1848-ból való versek közül

139 AJM KK3, 273.

140 Arany János Szilágyi Istvánnak, Nagykőrös, 1857. dec. 3., in AJÖM XVII, 130–133, 132.

141 AJM KK3, 117.

kettő kapcsolódik hozzá: „Csak alant a sírban örökös az álom” (*A rodostói temető*), valamint „Elfordulok és a fölserkenést várom, / Míg meggyőződöm, hogy e rémkép... nem álom!” (*Álom – való*). A *Ráchel siralma* egész jelenetet formál belőle:

Puha fejér ágyam hullámos redőin
Mily szépen alusztok, én szép csecsemőim:
Édes-é az álom...?
Unszoló emlőmet elfogadni késtek;
Balgatag reménnyel várom ébredéstek –
De hiába várom.

4. [*Cigány-búcsúztató*]

E sírhalom fedi Hóvar Csoló Gyurit,
Végsőt fujt szuflája, tett azután murit.

[Ez után szerszámai siratják gazdájokat:]

Mert oda gazdájok, nem tér többé vissza,
A pálinkát tőle a föld pora issza.
Oda se hederít a feltámadásra,
A hívó angyalok nagy harsonájára.
De ha sugják neki: Itt a szalmásüveg!
Tüstént azt feleli: Köszöntse rám kelmed!

A „Végsőt fujt szuflája, tett azután murit” sor egyrészt a *Kóbor Tamással* áll kapcsolatban, amelyben a zsvány „Szajtátva még, a hogy végsőt zihált”,¹⁴² másrészt az 1882-ben írt *Elégiák* harmadik részében:

Oh rúť
Hurut!
Az ember addig hurú't, (*íge*)
Míg egyszer megmurút (*oláh szó*).¹⁴³

A „murit” jelentése 'meghalt', a „megmurút”-é pedig 'meghal'. Ez az – S. Varga Pál kritikai kiadása jegyzetében is szereplő¹⁴⁴ – rímbebeli párhuzam perdöntőnek látszik: Arany maga tanúsítja, hogy tőle való ez a több mint negyven éve írt vers. Valamennyire érthetett románul, mint Rák Bende, aki „Hajts, kocsis! ordíték az oláhnak, római nyelvén,

---

142 AJM EK, 757.

143 AJM KK3, 416.

144 Uo., 1089.

/ Melyből majd száz szót hoztam haza távol utamból”, vagy mint a Petőfinek küldött egyik levél bizonyítja: „Holnap, te Sándor, holnap! *holnap!!! cras! αύριον! morgen! to morrow! demain! domani! munye!*”¹⁴⁵

Hóvar Csoló Gyuri, mint a *Bajuszban* Szücs György vendégei, az „oláhcigányok” egyike volt, de neki volt szakmája: kovács volt a faluvégen. Rozvány György szerint Arany egykori tanuló társa, „Megyeri Ferenc nem emlékezik, csak tudja, hogy az őszes kovács műhelyi szerszámok gazdjuk vesztése felett különféle, fülsiketítő, sivítő, recsegő, ütő, nagyon ziháló hangokban adnak kifejezést”.¹⁴⁶ Balogh Imre emlékezése szerint pedig 1845-ben a diákok kérésére Arany egy, *A cigány mint báró* című darabot írt, amely nem maradt meg.¹⁴⁷

A Csokonainál is látott „vissza” – „issza” rímpár többször előfordul Arany verseiben, így az *Eldorádó*ban is:

Bort ihatik, mégsem fizet:
Sőt – aranykor tért-e vissza? –
Még fizetnek amért issza!

A „szalmás üveg” a csősz fontos kelléke a *Bolond Istókban*.¹⁴⁸ A *Nagy-idai cigányokban* Akasztóról hangzik el az, hogy „Nem volt ily kovács több, sem Nagy-, sem Kis-Idán”.¹⁴⁹ Hóvar Csoló Gyuri „Oda se hederít a feltámadásra”; a halottnak hitt Csóri vajda pedig, ehhez hasonlóan: „Ugy bizony! szörnyet halt; maga is azt hitte; / Szólitják nevéül: rá sem hederíte”.¹⁵⁰

5. [*Kenyeres János fiának halálakor*]

Sír fagyán elhervadott
A bimbó, mely fakadott.
Léte kezdetén
Koporsó éjjelén
Semmisül, hamvad el.

Reményi a szüléknek
Gyászködbe sülyedének,
Kebelét bú rázza,
Hogy gyenge virága
Semmisül, hamvad el.

145 Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. szept. 7., in AJÖM XV, 138–144, 140.

146 SÁFRÁNY Györgyi, *Arany János és Rozvány Erzsébet*, Irodalomtörténeti füzetek 31 (Budapest: Akadémiai Kiadó 1960), 135.

147 VOINOVICH, *Arany János életrajza*, 53.

148 ALMEK, 348.

149 Uo., 467.

150 Uo., 569.

Ah ne sírd e könnyeket
A halott kiseded felett.
Meghal a portetem,
Az égi szikra nem
Semmisül, hamvad el.

[Sírvers]

Szép virágom itten elhulla,
Ötödéves Kenyeres Gyula.
Kicsiny a te sírod, magzatom,
Nem fér abba tenger bánatom.

Ez a vers Csokonai, Vörösmarty és Bajza költészetének ismeretében jött létre. A bimbó, amely „Léte kezdetén / Koporsó éjjelén / Semmisül, hamvad el”, az Éj monológjához kapcsolódik:

És a' hol kezdve volt, ott vége lesz:
Sötét és semmi lesznek: én leszek,
Kietlen, csendes, lény nem lakta Éj.¹⁵¹

A második strófában a „Reményi a szüléknek / Gyászködbe sülyedének” kép Csokonai *Újlesztendei gondolatok* című versét folytatja: „Elfut a nyájas tavasz, / A bársonyos hajnalra gyászköd árad”. A Kelemen Gyula temetése alkalmából született vers egyik műfaji mintája Bajzának *Egy anya keserve* című költeménye lehetett, amelyben a „Kicsiny a te sírod, magzatom, / Nem fér abba tenger bánatom” sorok rímbeli előképe található:

Vissza hasztalan sohajt
Dúló bánatom,
Hasztalan kiáltja szóm:
Kelj fel magzatom!¹⁵²

Az elhervadt-elfagyott bimbó képe később is megjelenik Arany költészetében. Az *Én vagyok az anyám átka...* című versben ez az édesanyjától búcsúzó és az ítélkezőkhöz szóló legény beszéde:

---

151 VÖRÖSMARTY Mihály, *Csongor és Tünde*, in VÖRÖSMARTY Mihály, *Csongor és Tünde – Kincskeresők – Vénasz*, kiad. FEHÉR Géza, STAUD Géza, TAXNER-TÓTH Ernő, Vörösmarty Mihály összes művei 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 152.

152 BAJZA [József], *Összegyűjtött munkái*, kiad. TOLDY Ferencz (Pest: Heckenast, 1861), 1:107.

Törvény urak, kérem szépen,
Hallgassák meg a beszédem,
Kivirult az akasztófa,
De nem vagyok a bimbója.

Törvény urak, nem sajnálják
Ifuságom bokrétáját?
Kár annak itt elhervadni,
Szép orcámnak elsápadni.

Az *Egykori tanítványom emlékkönyvébe* a Rozvány Erzsébetet tanító költőnek „hiú ker-
tész”-ként való visszaemlékezése: „Én láttam a bimbót, én láttam azt, / Midőn, érezve a
nyájas tavaszt, / Kezdet kezdte kifejlenni”. Azóta a virág túlélte „A hervadásnak messze napja-
it”, s illata, amely ezúttal a szellemet jelenti, „élni fog”.

A *Juliskához* című versben viszont, Csokonai idézett költeményéhez ismét vissza-
nyúlva („A kinyílt jácint elasz, / A rózsaszál egy délbe is kiszárad”), a költő immár apa-
ként folytatja azt, amit névtelenségben maradt sírversben kezdett el:

Csak, ha bimbó fővel asznak
A virágok: oh, ez fáj;
Ha reménye új tavasznak,
Most születve, sírba száll

Óh, derülj hát, ifju lélek,
Légy a vidám hajdani;
Gyöngye vagy még a zord télnek
Koszorúját hordani!

Az *Őszikék* éveiből való a *Toldi szerelmének* X. éneke (a kéziratban az idézendő versz-
szak mellett 1878. április 17. a keletkezés napja). Ezúttal Rozgonyi Piroskáról van szó:

Piroska, Piroska! szép hajnali álmom!
Így kell-e tetőled végre is megválnom?
Pütkösti virág, kit e dalomnak bájul
Tűztem homlokára, így kell hogy aláhúllj ?...
Más volt az idő, hajh! más *akkor* az ég is,
Felhős, borus ámbár – de *tavasz* volt mégis:
Most fagyos őszöm, mely nem engedi nyilnod,
Arravaló csak, hogy elsöpörje szirmod’.

Kenyeres Gyula halálakor „Sír fagyán elhervadt / A bimbó, mely fakadott”, most már
a költő fagyos ősze az, amelyik elsöpri Rozgonyi Piroska életét. A „Reményi a szülék-
nek” és az „Ah ne sírd e könnyeket” sor a *Knócz József és László sírversében* tér vissza:

„Könnyetek a fiúért szűnjön omolni, szülék”; az „Az égi szikra nem / Semmisül, hamvad el” képe pedig a *Toldy sírjára* gondolva ismétlődik meg: „Mennyei szikra nehogy csapván a lelkes öreghez, / Új munkára legott keljen a hantok alól.”¹⁵³ A két záró sornak – „Kicsiny a te sírod, magzatom, / Nem fér abba tenger bánatom” – is megvan a folytatása Arany költészetében: „Ott a költő sírja, a kicsiny fehér domb” (*Czakó sírján*); „Tenger bánata közt” (*Az elveszett alkotmány*); „Mint vészmadár elem-csatába, / Merült be tenger bánatába” (*Ráchel*).

Ezek a párhuzamok nemcsak azt bizonyítják, hogy a vers szerzője jól ismerte a magyar költészetet, hanem azt is, hogy az elveszett szövegek hasonlatai, metaforái vagy rímei Arany későbbi sírverseiben és költészetének más műfajaiban is folytatódtak. Nem tekinthető tehát elhamarkodottnak az a következtetés, hogy a vizsgált korai költemények az ő életművéhez tartoznak.

---

153 AJM KK3, 385.

A „nyugati modell” és a „szép idegen” problematikája Kazinczy és a Debrecen kapcsolatában

---

GÁBORJÁNI Szabó Botond

a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár és a Debreceni Református Kollégium Múzeumának
ny. igazgatója

ORCID 0000-0001-5961-3379

The “Western model” and the “beautiful foreigner” in the relationship between Kazinczy and Debrecen

Abstract | The sharp debates of the language reform era were preceded by the Debrecen conflicts of KAZINCZY Ferenc (1759–1831), who saw the Debrecen Grammar as an attack on his literary language reform programme. His literary and stylistic efforts were aimed not only at the adoption of Western cultural models, but also at the Western modelling of the Hungarian language. Foreign phonetics became fashionable, and one of the main tools in the search for novelty. The deliberate use of foreignisms and mirror translations led the authors of the Grammatika to criticise the Hungarian language; in line with the great European linguistic turn of the time, they undertook to defend the ‘genius’ of the Hungarian language. Although the attempts to introduce grammatical gender and similarly bold solutions were accompanied by problems of linguistic aesthetics, the foreignness of ‘invented languages’ and the freedom of literary language creation sometimes served as a means of value-bearing experimentation. Although Kazinczy declared the superiority of his own views, time has proved that the ‘Debrecenicism’, based on the principle of ‘collective anticipation’, has also done its indispensable work, both in terms of the appreciation of linguistic peculiarities and of popular appropriation.

Keywords | Language reform; KAZINCZY Ferenc; Debrecen; Western models; Hungarian language

Klasszikus irodalomtörténeti elemzések szerint Kazinczy felzárkózási programja döntő szerepet játszott abban, hogy irodalmunk „szellemtörténetileg az utolsó pillanatban” többé-kevésbé szinkronba kerülhetett a fejlettebb európai országokkal.¹ Margócsy István egyenesen úgy látja, hogy a neológiának mondott kazinczyánus irányzat „aligha volt más, mint a modern nyugati irodalom iránti nosztalgia által kiváltott, irodalmi-stilisztikai átalakulást célzó újító vállalkozás.”² A magyar nyelv nyugati modellezését képviselő széphalmi mester³ az ő írói nyelvújítási programja elleni támadást látott a Debreceni Grammatika⁴ köznépre alapozó nyelvi normájában. „Privátnyelvi” koncepciója, a nyelv „egyéni uralhatóságának” tétele és az az elkövetése, amely szerint az író a nyelv korlátlan ura, a 19. század első évtizedétől komoly vitákat gerjesztett hazai értelmiségi körökben. A téma egyik legújabb alapművében külön fejezet tárgyalja a „hagyományközösségi paradigma” kiemelkedő elődeinek Kazinczyval szembeni fokozatos fellépését.⁵ Ezt megelőzően az irodalmi vezér az övétől eltérő, illetve a korábbi debreceni felvetésekkel egy tőről fakadó gondolatokat „hajlamos volt a ’debreczeniség’ megbélyegző kategóriájával elintézni, helyi devianciának, provinciálizmusnak minősítve”⁶ azokat.

A grammatikájában köznépre hivatkozó debreceni értelmiség folyamatos nyugat-európai egyetemi kapcsolatokkal rendelkezett, ugyanakkor szoros kapcsolatban élt a hagyományos hazai kultúrával. A helyi szerzők a *Grammatika* (a továbbiakban DGr) főszövegében és annak *Előljáró Beszédében* is kitüntetett figyelmet fordítottak a magyar nyelv egyedi sajátosságaira, „különös és magános tulajdonságaira”, az ún. idiómákra, „a nyelv sajátzerű és lefordíthatatlan” kifejezéskecsére. Amint ezt nyomtatott munkájukban is kifejtették, „A mi egyik nyelven ékesenn, világosan és hathatósan mondódik, ha az más nyelvre azon módonn szóról-szóra általfordítódik; merő idétlenség lesz belőle.” (XX.)⁷ Margócsy István a kor nyelvszemléleti változásairól olyan törvényszerűségeket fogalmazott meg, melyek értelmében a debreceni koncepció összhangban áll a kor egyik legjelentősebb elvi fordulatával: „e változott szemlélet számára lényegében kizárólagosként fog jelentkezni a közösségnek *saját nyelvisége*. Az új felfogás szerint „a nyelvet nem a tudós művek konstituálják, hanem a népek” azaz „a beszé-

1 CSETRI Lajos, „Számvetés Kazinczyról”, in CSETRI Lajos, *Amathus: Válogatott tanulmányok*, 2 köt., 1:73–87, (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2007), 1:85. A továbbiakban: Amathus.

2 MARGÓCSY István, „Kazinczy és Kisfaludy Sándor”, *Irodalomtörténet* 63 (1981): 753–760, 755, hozzáférés: 2022.04.15, http://real-j.mtak.hu/2842/1/IrodalomTortenet_1981.pdf.

3 „Nyelvünket kell e, szabad e, a’ Nyugoti nyelv geniusa szerint modellelni [...]” Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, Ér-Semlyén, Mart. 31d. 1805, KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 3:303, 741. sz. A továbbiakban: *KazLev*+kötetszám.

4 [BENEDEK Mihály et al.] *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság* (Bécsbenn: A’ magyar Hírmondó Íróinak Költségével, Alberti Betűivel, 1795).

5 S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 351–362.

6 Uo., 342.

7 Az *Előljáró Beszéd* római lapszámozására szöveg közben, zárójelben hivatkozom.

lő közösségnek a művek határait messze meghaladó nyelvisége” és „a nyelvet felváltja az anyanyelv kategóriája”, amely „a *nemzeti különösség* speciális jele.”⁸

E specialitásoknak a védelme készítette a DGr alkotóit a századveg műfordítói irodalmának heves bírálóira. Jóllehet, egy kritika általában a hibákat sorolja föl, és a debreceni szerzők is a kifejezetten az ártalmasnak ítélt próbálkozásokat kárhoztatták, kétség kívül megemlíthettek volna néhány sikerültebb műfordítói munkát is. (Úgy vélik, az általuk kifogásolt fordítók rossz magyarsággal, „szórol szóra lenyögik” az idegen eredetű szövegeket, lásd XXI. és XXII.) Az általános helyzetkép helyett konkrétan megnevezett művekre vonatkozó kritikával elkerülhető lett volna az irodalomtörténet-írás minden olyan későbbi szövegértelmezése, amely szerint: „Az *Előljáró beszéd* központi problémája, hogy a modern magyar irodalom a nyelvet rontja és rújtja, mert sokszor nem a nyelv természetének megfelelő szólásokat alkalmaz.”⁹ Mert a DGr célja valóban az lehetett, „hogy a veszélyeztetettnek látott, de még éppen megmenthetőnek vélt magyar nyelvi specifikumot megőrizze.”¹⁰

Az alkotók a magyar nyelv plasztikus erejének fogyatkozásán is aggodalmaskodtak: ha „Napkeleti Nyelvek természetével bíró” nyelvünk „a Napnyúgoti Nyelvek formájába öntődik, oda leszz annak minden szépsége, ereje és tisztasága.” (XX–XXI.) Bár a széphalmi mester élete során gyakran gúnyolódott a keleti jelleggel, radikális nyelvi fordulata előtt ezt a kérdést is a debreceniekhez hasonlóan tálalta. Gessner *Idylljei* fordításának előszavában például – melynek első kiadása 1788-ban jelent meg – az alábbiakat írja: „gyakori elakadásim tanítottak meg, milyen nehéz nyelvünknek a nyugotiakkal való atyafiságtalansága s készülensége miatt némely részében a poézisnek szerencsés hív fordítást nyújtani [...]”¹¹ Az utóbbi kérdéshez kapcsolódik az irodalmi vezér sokak által vitatott törekvése: rendületlenül próbálta a magyart „a nyugoti nyelvek szerint modellezni”, mert sokáig úgy vélte, csak a „sötétség erői” hirdetik, hogy a magyar keleti nyelv. Nem csupán irodalmunkat tekintette az európai kultúrkör szerves részének – ebbe a körbe szándékozva emelni azt –, hanem nyelvünket is: „a fejlett európai nyelveknek még az idiómáit is tükörfordítással ültette át, vétve a nyelv törvényei ellen.”¹²

Sokan a kortársak közül is úgy vélték, hogy a nyugati kultúrkörhöz tartozásunk aligha követelheti meg például a nyugati nyelvek szórendjének vagy grammatikai nemei-

8 MARGÓCSY István, „A Révai–Verseghy vita”, in *Emlékkönyv a Szolnokon 1987. március 27–28-án lezajlott anyanyelvheti országos megnyitó és Verseghy-tudományos ülészak anyagából*, szerk. SZURMAY Ernő, In *memoriam Verseghy Ferenc 3*, 48–59, (Szolnok: Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1988), 51, hozzáférés: 2022.04.15, http://vfek.vfmk.hu/00000056/letoltes/in_memoriam_03.pdf.

9 GYAPAY László, „Kazinczy a Debreceniségről: Kölcsey Csokonai-recenziójának háttéréhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102, 1. sz. (1998): 31–66, 42.

10 Uo. Kétséges viszont, hogy egy ismeretlen terjedelmű és tartalmú merítés 1795 előtti műfordításainkból, illetve a meg nem nevezett szövegek „vadnak” és „alkalmatlannak” bélyegzett kifejezései miatti háborgás azonosítható-e a modern magyar irodalom elítélésével.

11 KAZINCZY Ferenc, *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, vál., kiad. SAUDER Mária, Kazinczy Ferenc művei 1 (Budapest: Szépirodalmi, 1979), 146.

12 CSETRI, „Kazinczy irodalomszemléletének néhány kérdéséről”, *Amathus* 1:87–92, 91.

nek¹³ átvételét, és általában azokat az idegenszerű fordulatokat, amelyekkel tudatosan élt Kazinczy és köre, miközben bírálóit puristának minősítette. A nyelvészeti irodalom az idegen hatások ellen fellépő purizmus két fő típusát különbözteti meg: az idegen szó purizmust – melyet a DGr köre a már meghonosodott idegen kifejezések védelmében határozottan ellenzett – és a nyelvi purizmust, amely elsősorban a nyelvhelyesség, szabályszerűség, a normativitás és a sztenderdnyelv kérdéseivel foglalkozott.¹⁴ Széppalomból és Debrecen elvi ellentéte az utóbbi körbe sorolható. A feszültséget olyan nyelvi jelenségek keltették, amelyek idegenből való befogadását az egyik fél anyanyelvünk sérelmeként látta, a másik fél pedig kifejezetten a költői szépség egyik lehetséges (sőt volt idő, amikor a legfontosabb) eszközének tekintette. A vitát bizonyára élezte, hogy a mesternek az új században született műfordításaiban már sokan és bőségesen találhatunk nyelvezetiekai szempontból problematikus példákat: „s neki, ha hogy oda eljutnia lehetne, óhajtott szállást fogott volna adhatni”.¹⁵ Az irodalmi vezér azok közé tartozott, akik nyelvünk tökéletlenségei közé sorolták a nyelvtani nemek hiányát, így egy ideig ezek bevezetésével is rokonszenvezett.¹⁶ „Azt mondják azok, a kik a Debr. Grammatika Írójival egy hiten vannak – attól a hittől mentsen-meg engem az én jobb csillagzatom! – más a Napkeleti Nyelv ... más a Napnyugoti, mint a Frantzia, német, etc. etc.”¹⁷ Érvelése szerint az ifjú szobrászt Rómába kell küldeni, nem a Don mellé.¹⁸ Ez az okfejtés valószínűleg eltérő dimenziók közötti határátlépés, össze nem tartozó dolgok szemléletének elegyítése. Ráadásul ez a nézet (a nyugati orientáció) ekkoriban – az „extra Hungariam non est vita” elvének potenciális képviselői kivételével¹⁹ – általánosan elfogadott lehetett. Még Fazekas *Lúdas Matyija* is ezt az evidenciát képviselte talján ácsmester képében – „Róma felé kell/ Forgani, hogy pompás Fedelet láthasson az ember” –, mint ahogy a magyar nyelvi sajtóságokat védelmező város sem kelet felé, hanem ekkoriban főként az angolszász perszonálunióban virágzó hannoveri Göttingába küldte peregrinusait. Kis Jánost – Kazinczy barátját – a könnyekig megnevettették a kor legmodernebb

13 „A' Beszélleti-Nemzettségből még most a' Hímiséget, Dologiságot elhagyván, tsupán Nyösténíttessel – azzal is gyérem éltem”, karikírozza a *Mondolat* a kor divatos törekvését. [SOMOGYI Gedeon], *Mondolat*, (Dicshalom: 1813), két hasonmással, kiad. BALASSA József, Régi magyar könyvtár 10 (Budapest: Franklin Társulat, [1898]), 45, hozzáférés: 2022.04.15, <https://mek.oszk.hu/07000/07075/07075.pdf>.

14 NYIRI Péter, „»A magyar szó, ha rossz is, jobb mint az idegen«: A német nyelvi purizmus és a magyar nyelvújítás”, in *Ragyogni és munkálkodni: kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila és GÖNCZY Monika, 32–41 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010), 32.

15 Christoph Martin WIELAND, *A' Szalamandrine és a' Képszobor*; eredeti kiadását lásd KAZINCZY Ferenc, *munkáji, szép literatúra: A' Szalamandrin[e] és Egmont* (Pesten: Trattner János Tamásnál, 1816), 4, hozzáférés: 2022. 03. 20, http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_szcsp_20_k.

16 CSETRI, „A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól”, *Amathus* 1:9–57, 38.

17 *KazLev*, 3:309, 743. sz. Kazinczy Budai Ézsaiásnak, Ér-Semlyén, d. 31. Mart. 1805.

18 Uo., 310. „...azt az Ifjat, a' ki Architecturát és Statuariát akar tanulni, nem a' Dón vize felé igazítják, hanem a' Tiberis és Szejne' partjai felé”; vö. BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés* (Budapest: Argumentum, 2010), 393.

19 Ezt a szólást utólag és tévesen azonosították a nemzeti bezárkózás elvével; eredetileg a nagy műveltségű, nem magyar anyanyelvű „hungarus” patrióták identitásának kifejeződése volt a 17–18. században. Lásd TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...: Egy szállóige történetéhez*, *Modern Filológiai Füzetek* 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 107, hozzáférés: 2022. 04. 13, <http://mek.niif.hu/05400/05453/05453.htm>.

egyetemén éppen akkoriban tanuló debreceni „diákszínjátások”, akik – Teleki József látogatásakor – kollégiumi tanáraikat fergetegesen parodizálva adták elő a peregrinuskok „kibocsátását” megelőző professzori vizsgálat rituális szertartását.²⁰ Amiből természetesen az is kiviláglik, hogy bőven volt mit karikírozniuk. Budai Ézsaiás maga is Göttinga neveltje volt. Amikor a modern európai nyelvek hatásától még érintetlen ifjú Csokonai diákkori költészetét – véleményem szerint kifejezetten Kazinczy bosszantására – éppen ezen érintetlenségre hivatkozva minősítette jobbnak a költő érettebb műveinél, akkor újabb nyelvelméleti tendenciák hatására és az irodalmi vezér koncepciójának vélhető ismeretében követett el provokációt.²¹

Tény ugyanakkor, hogy az univerzális nyelvnek és az európai népek nyelvközöségének vagy nyelvsvövetségének (a Sprachbundnak) Nyugat-Európában is voltak képviselői, akik szerint a közös (görög–latin és keresztyén gyökerű) civilizáció minden létező különbség ellenére egymáshoz közelíti Európa népeit és nyelveit.²² Azt aligha vitatta bárki is, hogy a magyarság az európai irodalmi családjában találhatja meg lelki otthonát, és ez a létező civilizációs kapcsolat *a maga dimenziójában* többet ér, mint a nyelvrokonság. Sokféle szempontból érvényes lehet a vezér Széchenyihez írott üzenete – amely szerint „Muftit és jancsárt illet az a gondolkodás, hogy nekünk nem hasonlítani kell másokhoz, hanem másoktól különbözni,”²³ – ez azonban (legalábbis nyelvünk egyéni sajátosságai szempontjából) *mégis fatális* tévedés. A „Faragás’ és Festés’ Múzaji” kedvüket lelhatték a széphalmi mester kedvenc „gipsz abgusz”-áinak másolatásában,²⁴ de sem lelki, sem pedig nyelvrokonságot nem idéz elő a nyelvmásolás, a tudatosan és bántóan idegenszerű műfordítás. Az idegen minták alkalmazásának értelmét – csak úgy mint a fenntebb stílus érvényesítését – elsősorban esztétikai indítékok adhatják. Ezen a téren befolyásolhatták irodalmunk vezérét a külhoni retorikai irodalom azon művelői is, akik szerint

valamely nyelvi alkotás [...] energiája, ereje, képei és szépségei egyedül a nyelvten törvényeinek megsértésétől függenek [...] a nyelvi esztétikum e szerint az elgondolás szerint a nyelv szabályainak megszegése, a nyelv ’megeőszakolása’ árán (és által) jön létre.²⁵

20 BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 45.

21 *KazLev*, 3:284, 732. sz. Budai Ézsaiás Kazinczynak, Debreczenbenn, 10. Mart. 1805. (Nemcsak fontos külhoni tudományos folyóiratok, de a német nyelvelméleti irodalom egyes ismert szerzői is jelen voltak Budai Ézsaiás debreceni könyvtári katalógusaiban. Például Johann Christoph GOTTSCHED, Joachim Heinrich CAMPE, Johann Joachim ESCHENBURG és munkái, vagy a témával korábban foglalkozók közül Leibnitz, Thomasius és társai. TtREK (Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára) Kéziratára R 71/9 I-VI.k. 1797).

22 BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*, Csokonai Könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 51 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 230.

23 *KazLev*, 21:316, 5176. sz. Kazinczy Gr. Széchenyi Istvánnak, Széphalom Jún. 23d. 1830.

24 *KazLev*, 3:304, 741. sz. Kazinczy Cserey Farkasnak. Ér-Semlyén, Mart. 31d. 1805.

25 Beauzée (az *Enciklopédia* trópus szócikkének szerzője) a Du Marsais és Fontanier között időben alkotott. Idézi KEMÉNY Gábor, „A nyelvi kép, mint »rendellenesség«, *Magyar Nyelvőr* 123 (1999): 292–302, 294.

Kazinczy a húszas években sem szakított a kartézianus gyökerekig vezethető nyelvszemlélettel. Önmagában tekintve méltányolandó célkitűzései elhomályosították előtte a nyelv közösségi összefüggéseit, így Herderből is többnyire azt olvasta ki, amire éppen szüksége volt.²⁶ Mivel Széchenyit a hazai lófajták nemesítése miatt is érthették volna vádak, a szobrászat után a mester egy másik inadekvát területtel, a lótenyésztéssel is párhuzamot vont, noha – a nyelvi idegenszerűségek parázs fogadtatásával ellentétben – a lovak fajtaátalakító keresztezésének következményei a legcsekélyebb kommunikációs zavarokkal sem jártak. „Kancáid közzé angol mént eresztesz, / S a szép magyar fajt, a csonstost, szügyest, / Cangár szünyoggá korcsosítod el”, idézi Széchenyi szerepét, öszszeszevetve saját működésével: „[...] Külföld szerelme vétkes útra szédít. / Én a magyart németté tenni igyekszem, / És franciává, rómaiává, göröggé, / És rontom a szép nyelvet, szabdalom / Szavainknak farkokat, teremtem a szót [...]”.²⁷ Csetri Lajos szerint azonban Kazinczy elveinek („az utókor nyelvtudománya által igazolt tudományosság”-hoz viszonyított „tudományellenes” álláspontjának) mégis jelentős haszna lehetett felzárkózási törekvéseink szempontjából, lemaradásunk behozatalában, nyelv és irodalomfejlődést fellendítő hatásával.²⁸ Talán ennek a szempontnak tulajdonítható a mester konoksága. Mert nála már annak beismerése is nagy visszavonulásnak számított, hogy az ellenvéleményben „is” van némi igazság...²⁹ Más kérdés, hogy egyes erőszakos beavatkozásoknak, így a nyelvtani nemek, elsősorban a nőnemű főnevek bevezetésének – az „Adieu Szépném” vagy „köszívű szűzném” jellegű „nyősténítések”-nek – nem sok esélyük volt a magyar nyelvben.

A témával kapcsolatos szakirodalmi félreértés *az idegen kultúráktól való elzárkózás feltételezése* is, melynek értelmében a külföldi könyvpiacokról gyarapított remek magánkönyvtárakkal és irigyelt közkönyvtárral rendelkező, saját nyomdát működtető, külföldi egyetemeken képzett, fordítóként, tankönyvek, szakkönyvek és egyházi irodalom kiadójaként is tevékeny debreceni értelmiségi kör „általában is támadta a fordításokat és a könyvek írását”.³⁰ (Valójában a kirívó új fordításokat nehezményezték, illetve a vármegyei hivatalos nyelvhasználatot külön megemlítve, az utóbbit is hatalmába

26 BÍRÓ, A *legnagyobb pannaháború...*, 386.

27 *Gróf Széchenyi Istvánhoz, Törédék c. versét* lásd KAZINCZY Ferenc, *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, vál., kiad. SZAUDER Mária, Kazinczy Ferenc összes művei 1 (Budapest: Szépirodalmi, 1979), 65–66, hozzáférés: 2022.04.12. <http://mek-oszk.uz.ua/07000/07016/html/#57>.

28 CSETRI, „Számvetés Kazinczyról”, *Amathus*, 1:82–83.

29 BÍRÓ, A *legnagyobb pannaháború...*, 389; Kazinczy egyik legrészletesebb összegzése Debrecenhez viszonyulásáról és ezzel kapcsolatban a nyugati modellezésről: *KazLev*, 3:301–305, 741. sz. Ér-Semlyén, Mart. 31d. 1805.

30 BÍRÓ, A *legnagyobb pannaháború...*, 203. Valójában a helyi értelmiség könyvtáraiban domináltak a külföldi szakkönyvek. A Kollégium Könyvtárába a század második felében bekerülő könyvek között 10% alatti magyar nyelvűek aránya és a művek közel 60%-át németalföldi, német és svájci nyomdák állították elő. Vö. BARCZA József, szerk., *A Debreceni Református Kollégium története* (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988), 432. A debreceni magánkönyvtárakról lásd még GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium: Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteményének sorsa – fejezet a historia litteraria magyarországi történetéből* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2014), 12–16 és 232–238. lapjait.

kerítő divat irritáló megoldásait kritizálták.) A fordítások támadásával kapcsolatban idézett hipotézis alapján következtet arra a szerző, hogy a debreceniek – mivel az idegen nyelvektől szeparáltan élő köznép magyarságát tekintették mintaszerűnek – megakarták szakítani a kapcsolatot más nyelvekkel és irodalmakkal.³¹

A *Tövisek és Virágok* egyik legutóbbi, Debreczeni Attila általi elemzése szerint Kazinczy (a már említettek mellett) azért fordulhatott szembe a cívisvárossal, mert annak képviselői mind a nyelvhasználat, mind az öltözködés terén kisajátító (magyar-nem magyar) identitáskonstrukciót határoztak meg,³² és ez a kirekesztő értelmezés a DGr állítására vezethető vissza: a tiszta magyarság azé a köznépé, amely a legkevésbé volt kitéve idegen nyelvi hatásoknak. „A magyarság megőrzése mint az identitásképzés ideologikus alapértéke így belépett az aetheticai térbe, minősítő kritériumként funkcionált, s az átvett, vagyis idegen szépségeket mint nem-szépet eleve kizárta a poétikai-nyelvi lehetőségek közül.”³³ Azonban a „magyarság megőrzése” – tehát a nyelv karakterének, sajátosságainak oltalmazása (legalábbis a *Grammatika* szövege alapján) – tisztán nyelvelméleti kérdés, amelynek túlzás volna ideológiai funkciót tulajdonítani. Ráadásul a nyelv megóvására törekvés a kezdetektől elválaszthatatlan volt az esztétikai tértől, ugyanis a DGr által az idegenszerűségekre felhozott („rútnak” minősített) példák és elitélő jelzők eleve nyelvesztétikai indíttatásból sorakoznak.

A jelek szerint az egyik fél a leghatározottabban ékesítésnek képzelte, ha eltávolodik attól az értéktől, amelyet az értelmiség jelentős része a „nyelv géniuszának” tekintett, miközben a másik fél fülsértő esztétikai vétségként értelmezte ugyanezt.

A *Grammatika* születése táján talán még a széphalmi vezér sem tekintette volna „eleve szépnek” saját hasonló mondatait: „Kétségen kívül e’ torony az hol teljesítve fogom meglátni kívánságaimat.”³⁴ Bár a rendszeres és tudományos bírálattal mindenki mást megelőzőtt Debrecen, később minden irányból záporozott a kritika. Mint Vidovics plébános Kazinczy Egmont fordításáról megjegyzi, a „Te nem egészen szabadnak látszasz [...], olyan, mintha a preceptor azt mondaná: »Te nem jól ma a leckédet tudod.«”³⁵ Az idegen hangzás a keresett újszerűség egyik legáltalánosabb eszközévé vált. Vörösmarty barátja kazinczyánus hatásként írta a költő *Tündérvölgyéről*: „Nagyon szeretem [...] ezt a soloecizmust is: »Kicsoda engemet felkeltett álmomból?»”³⁶

A hasonló törekvésekkel szemben és az olyan típusú latinus formulák helyett, mint az „írják visszavertnek lenni” vagy „mondják győzöttnek lenni” a DGr konkrét javaslata így szól: „mondják, hogy győzött”. Természetesen a *Grammatika* nem a börtönbe zárt mesterrel vitatkozott – erre 1795-ben még semmi oka nem volt –, hanem a

31 BÍRÓ, *A legnagyobb pannaháború...*, 204.

32 Kazinczy interpretációja szerint „Nem magyar a’ nyelv már, nem az a’ ruha! Németes izlés / Lepte-meg ezt és azt, ’s korszosodásra jutunk! / Így kesereg Fürmender Uram”. Idézi DEBRECZENI Attila, „A *Tövisek és Virágok* kötetkompozíciója és szöveghálója”, *Studia Litteraria* 58, 3–4. sz. (2019): 73–102, 90.

33 Uo., 91.

34 WIELAND, *A’ Szalamandrine...*, 4.

35 VIDOVICS Ágoston, *A Magyar Neologia Rostálgottatása* (Pesten: Petrőzai Trattner Mátyás’ betűjével, 1826), 119.

36 MARGÓCSY István, „Kazinczy Osszian-fordítása, posztmodern szemmel”, in DEBRECZENI és GÖNCZI, *Ragogni és munkálkodni...*, 99–112, 107.

kor nyelvhasználatával, melynek könnyen és bárki által utánozható divatja széles körben elharapózott. A DGr szerzői úgy vélekedtek, hogy „A’ ki ritkán befezél Magyarúl, azomba’ Német’s latin ’s a’ t. könyveket olvas [...] ezeket [az idegen sajtóságokat] talán ékeseknek tarthatja, de azért azok nem szűnnek-meg visszatetszeni és sérteni a’ Magyar fülét.”³⁷ Egy tanulmány e visszatetsző megoldások között említi azt a mondatot, amely magyarul úgy szólna, hogy „[m]a korán keltem”, azonban Kazinczy Lessing fordításának folyamatosan javított több kéziratcsomójában a „Korán csinálék napot”-tükröfordítás³⁸ és ehhez megszólalásig hasonló négy-öt változat szerepel. Ezeket a próbálkozásokat (külföldi irodalmak igényes olvasói között) ismert színművészek is helytelenítették.³⁹ A mester kortárs ellenfelei és későbbi ellenzői szorgosan idéztek kétes értékű megoldásokat, kultuszának éltetői viszont sem a tudatos vagy véletlenszerű félresiklásokat, sem a nyelvi telitalálatokat nem méltatták kellő figyelmükre, hiszen itt semmi nem szorult bizonyításra: a gyönyörűséges magyar irodalmi nyelvet mégiscsak a mester főműveként szokás tisztelni. E két álláspont között üdítő kivétel, amikor egy tanulmány a költői stílus megújítását szolgáló „kitalált nyelv” megoldásainak konkrét méltatására vállalkozik, annak szemléltetésére, hogy az idegenszerűség olykor érték-hordozó esztétikai kísérletek eszközeként is szolgálhat. „Az írói nyelvteremtés szélsőséges szabadságának” tehát valóban lehet létjogosultsága,⁴⁰ *amennyiben ezt műalkotások is igazolni képesek.*

Újabb irodalomtörténeti értékelés szerint a széphalmi mester egyik fő művének (*Tövisek és virágok*) alapfogalma a szép – azaz poétai, új és idegen –, melynek esküdt ellenségeként lép színre a hétköznapi, szokványosnak és magyarságában durvának minősített debreceniség. Kazinczy Berzsenyi episztolájának szonettjében Xenidion ’s Magyarcsa, aki szép külföldi énekével tudott „szemérmes édest selypeni” így érvel Széphalom mellett: „Csak a’ butát rettentí az a’ mi még új / Külföld termése volt a’ rózsa is; / A’mívelés belföldivé tev. Ez volna a debreceni Grammatika által megképzett idegen–magyar ellentét felülírása az idegenszerűség honosodásának képzetével”.⁴¹ A probléma sűrűjéhez és egyben megoldásához érkezhetünk annak felismerésével, hogy Kazinczy és a DGr egyaránt azt állítja, hogy az idegen nyelvi elemek meghonosíthatóak. A Grammatika szerint ugyanis

37 [BENEDEK Mihály et al.] *Magyar Grammatika...*, 204.

38 Más változatokban „Korán csináltam napot.” Németül: „Ich habe zu früh Tag gemacht.” Lásd CZIBULA Katalin, „Megjegyzések Kazinczy Emilia Galeotti fordításához: Ami a kritikai kiadásból kimaradt, Lessing fordítások az életműben”, in DEBRECZENI és GÖNCZI, *Ragyogni és munkálkodni...*, 87; Vö. VIDOVICS, *A Magyar Neológia...*, 109, 95–96. mely szerint a korabeli olvasó nem mindig találta poétikusnak a *rekent napot* a rekkenő helyett, és a *helyének látta* alkalmazását a helyesnek látta helyett!

39 Kazinczy erdélyi útja során Kolozsváron a nemzet a nagy színészeként köszöntötte Jancsó Pált – egy intrikus szerepekben is otthonos, magának való személyiséget – aki állítólag így válaszolt: „Az úr-e az a Kazinczy, ki könyvében azt írta: »Hány a harang? Magos idő!« Az úr bolond...” Lásd CZIBULA, „Megjegyzések Kazinczy...”, 88.

40 MARGÓCSY, „Kazinczy Osszián-fordítása...”, 103, 106.

41 DEBRECZENI, „A Tövisek és virágok...”, 95–96.

[s]oha nem is tehetjük Nyelvünket olyaná, hogy abban idegen szók ne maradjanak: mivel sok afféle dolgoknak neveit, a mellyek régi Eleink idejébenn vagy meg nem voltak, vagy előttök nem voltak esméretesek, óhatatlan volt (ezután is a léssen) idegen nyelvekből nem venni. De mivel már régtől fogva élnek azokkal a Magyarok, eszünkbe sem veszszük, hogy nem igazi Magyar szók. (XVI–XVII)

A nagy különbség az, hogy Széphalmon az idegen elemeket a „mívelés” honosítja – Kazinczy jóváhagyásával vagy erre hivatott felkentek által –, Debrecenben viszont a spontán köznyelvi hagyomány gyökerezteteti meg. Amennyiben ez a hagyományozás nem sikerül, a külföldi plánta „üvegházi növény” marad. („Nép, melynek érzi keble, zengi szája / A költő énekét, – addig terül, / Ott éri végét a *költő hazája*; / Azontúl maga jövevény, / Dala *üvegházi növény*, / Legszebb illatja, színe kárba megy.”⁴²) A spontán köznyelvi hagyományozás azonban megtörtént, így népdalaink „Édes rózsánkról” és angyalunkról, nem pedig „Angyalnéknkről” dallanak.⁴³

Összegzésképpen elmondható, hogy mind a nyelvi sajátosságok megbecsülése, mind a népi iránnyétel vonatkozásában igazolta az idő, hogy a nyelvújítás terén nem csupán az önmagát győztesnek kikiáltó csoport tevékenysége volt hatékony és eredményes, hanem a „kollektív megelőzöttség” elvén alapuló „debreczeniség”, az idővel ortológusnak bélyegzett kör is elvégezte a maga nélkülözhetetlen munkáját.⁴⁴ Amikor a DGr figyelembe vette és értékelte a *köznép* nyelvét, nem csupán a *népiség* pozitív herderi értelmezésével került összhangba, de azzal a korszakos változással is, amelyben az addig uralkodó *magas-alacsony* társadalmi/kulturális ellentét helyett (melynek alacsony párját a széphalmi mester által respektált európai klasszicizmus eleve rangon alulinak tekintette) a *saját-idegen ellentét* kezdett meghatározóvá válni. Ez lehetett az európai társadalmak modern kori nemzetté válásának egyik kulcsmozgata. A debreceniek érdeme, hogy (legalábbis elvi következetességgel) *elsőként* és nagy hatóerővel érvényesítették ezt a változást – miközben Kazinczy megtette az európai magas kultúrához való felzárkózás *utolsó* lépéseit. A debreczeniség szociokulturális közege viszont melegágyává lett a népnyelv (a köznép nyelve) mint romlatlan *saját* nyelv kitüntetésének és ebből következően a honosítatlan *idegenszerűsége* elutasításának. Ezzel egy időben a nyelvi és kulturális egységesülés, az etno-kulturális nemzetfogalom létrejöttének szintén fontos láncszemévé lehetett a megvetett köznéphez forduló nyelvszemlélet, amely jóval megelőzte a parasztság, a jobbágyság politikai emancipációját.

42 ARANY János, „A költő hazája”, in ARANY János, *Kisebb költemények*, kiad. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 137, hozzáférés: 2022.03.22, <https://szovegtar.iti.mta.hu/hu/muvek/kisebb-k%C3%B6ltem%C3%A9nyek/>.

43 Egy nyelvújítás korával kapcsolatos munkámat több esetben segítette észrevételeivel S. Varga Pál, akinek a spontán köznyelvi hagyományozással kapcsolatos leveléért külön köszönettel tartozom!

44 „[A] debreceni Új Énekes Könyvből a múlt nyáron két ívnyi neologizmust írtam össze, pedig még félig sem olvastam vala el.” KÖLCSEY Ferenc, *Levelezése*, szerk., kiad. SZAUDER Józsefné és SZAUDER József, Kölcsey Ferenc összes művei 3 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960), 68, hozzáférés: 2022.03.22, <https://mek.oszk.hu/06300/06367/html/03.htm#95>; Döbrentei Gáborhoz, Álmosd, május 3-án 1815.

Egy Petőfinek tulajdonított vers igazi szerzősége

SZILÁGYI Márton

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi tanár
ORCID 0000-0002-3042-3800

The true author of a poem attributed to Petőfi

Abstract | In 1994, SIMOR András published an attention-grabbing article in a literary magazine, according to which he had found a previously unknown Petőfi poem in the 1875 edition of *Riadó*, never included in the poet's collected editions. The discovery has sparked a debate about whether it is indeed an unpublished poem by Petőfi Sándor (1823–1849), the best-known poet of the 19th century. No consensus was reached on the question. The study proves that the poem attributed to Petőfi is in fact a poem by LÉVAY József (1825–1918), which the author published in 1848 in the newspaper *Nép Barátja* (Friend of the People) – although he did not include it in his later volumes. In other words, the poem is neither Petőfi's nor a conscious forgery, but merely a false attribution. Moreover, the text published in 1875 was produced by slightly shortening the original Lévyay poem and adding a stanza, which can best be explained by the common use of the poem in public poetry, i.e. the person who sent the poem to the newspaper was probably unaware that the text attributed to Petőfi was the work of another contemporary poet. The paper also reviews the literature on the subject and the relevance of the Rákóczi theme to the history of the subject in 1848 (since the poem is based on the 18th century Hungarian historical figure RÁKÓCZI Ferenc II), and raises the question of why Lévyay tried to hide this poem from posterity, and didn't even react when his own work was published under Petőfi's name in 1874.

Keywords | Petőfi Sándor; Lévyay József; *Nép Barátja*; *Riadó*; attribution

* Köszönöm Porkoláb Tibor segítségét, amelyet a tanulmány elkészítéséhez nyújtott.

1994-ben a költő és irodalomtörténész Simor András saját lapjában, az *Ezredvég*-ben publikált egy tanulmányt, amelyben – állítása szerint – egy ismeretlen (pontosabban: egy első publikálása óta teljesen elfelejtett) Petőfi-verset adott közre.¹ Simor ugyanis arra figyelte föl, hogy a *Riadó* című lap 1875-ös évfolyama között egy ismeretlen verset Petőfi neve alatt. Színi Károly lapjának a publikációja Petőfi verseinek az 1874-es összkiadásához kapcsolódott, amikor a gyűjteményben nem szereplő vagy szöveghibával kiadott költeményeket sorban tették közre a helyesbítés szándékával (ennek a legfőbb helye Závodszy Géza lapja, az *Otthon* volt, de a *Riadó* is bekapcsolódott ebbe a tevékenységbe, olykor magát az *Otthon*-t is korrigálva), s ezek során nem Petőfitől származó szövegeket is tulajdonítottak a költőnek.²

Színi korábban több olyan verset is közzétett, amelyek nem voltak megtalálhatók az 1874-es Petőfi-összkiadásban, vagy éppen az *Otthon* azóta kiadott publikációjában javítani való volt. Ezt a következő módon indokolta:

A főntebbi költemények kihagyattak Petőfi legújabb „teljes”-nek nevezett kiadásából is. Azóta az „Otthon” című füzet közölte, de sok hibával, miért is mi kötelességünknek tartottuk kiigazítva hibátlan közölni.

Az első ilyen közlemény öt verset tartalmazott: az *Akasszátok föl a királyokat*, az *Itt a nyíl, mibe löjem?*, az *Ausztria*, az *Újév napján, 1849*, [az első publikáció alapján a helyes címe: *Új esztendő napján*] és a *Készülj, hazám!* címűeket.³ A hibátlanságra való törekvés persze nem sikerült, legfőképpen abban az értelemben, hogy a szerkesztő nyilván a hozzá eljutott kéziratokhoz igyekezett hű lenni, ám ezek – a közlés szövegállapota alapján – bizonytalan eredetű, romlott szövegű másolatok voltak. Színi közzé is tett egy felhívást, amelyben ismeretlen (azaz az összkiadásban nem szereplő) Petőfi-versek beküldésére biztatta az olvasókat, s figyelemre méltó, hogy konkrétan meg is nevezte, mely kéziratokra vagy éppen másolatokra lenne különösen kíváncsi:

A ki még netalán Petőfinek ismeretlen vagy kiadatlan forradalmi s más költeményei birtokában volna (például a mely így kezdődik: „Azt adok mit vajmi ritkán kaptok, Ti királyok, hű őszinte szót”) vagy azt a gondolom Sárosi Gyula-féle verset egészen birná: „Jaj be búsan süt az őszi nap sugára Az aradi vártömlöcznek ablakára” – legyen szives nekem közlés végett megküldeni.⁴

1 A verset újralfelfedezte és az első megjelenés körülményeit kommentálta: SIMOR András, „Petőfi-versek sorsa 1874–75-ben”, *Ezredvég* 4, 2. sz. (1994): 32–35.

2 A kiadás háttéréről lásd T. SZABÓ Levente, „A megszelídített Petőfi?: Az 1874-es Petőfi-díszkiadás körüli vita és a korabeli Petőfi-filológia egyidejű egyidejűtlenségei”, in „*Szirt a habok közt*”: *Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika és S. VARGA Pál, 158–171 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014).

3 *Riadó* 1, 20. sz., okt. 18. (1874): [1–2].

4 Uo., [2]. Megjegyzendő, hogy az itt említett, az aradi vértanúkról szóló vers nem Sárosi műve, hanem Lévay József *Aradi nap* című költeménye, amely ponyvanyomtatványok révén vált közzismertté, s amelyet dallammal ellátva énekeltek is. Vö. SÁNDOR István, „Az aradi vértanúk nótájáról”, *Ethnographia*

A felszólításnak nyilván volt hatása, hiszen az egyik, a kezdősorával – pontatlanul – megidézett Petőfi-verset, *A királyokhoz* címűt a következő szám már közölte is, két másik Petőfi-vers kíséretében (*Élet vagy halál; Föl a szent háborúra!*).⁵ Az év végén Színi kiadta Petőfi *A királyok ellen* című versét is.⁶ Ez előtt azonban Petőfi Sándor neve alatt megjelent itt egy *Vészharang. Őszelő 22. 1848* című vers is, amely magának a szerkesztőnek is gyanús lehetett, mert egy lábjegyzetben igyekezett elhatárolódni tőle:

E költeményt Kálniczky János urtól⁷ Kecskemétről a költő neve nélkül kaptuk, azóta más megbízható oldalról némely csekély igazításokkal együtt azt a biztosítást vettük, hogy e költemény Petőfié és kiadatlan. Mi nem ismerjük s nem dönthetjük el. Fenntartással közöljük Petőfi neve alatt. A kik többet tudnak róla, szóljanak hozzá.⁸

A következő szám is közölt egy verset Petőfi neve alatt (*Párbeszéd Istennek*), s itt már a szerkesztő maga mondta ki, hogy az bizony aligha Petőfi műve (kérdés persze, hogy akkor miért közölte ily módon):

E költeményt Szeményi Péter urtól Petőfi Sándor neve alatt kaptam, azonban kételkedem magam is, hogy Petőfi írta, mert a vers a forradalom után készültnek látszik. Magam is jól emlékszem rá azon időből. Együtt forgott az vidékünkön, Szabolcsban, azzal a másik verssel, hogy „Megint panasz és ismét csak panasz”. S mindkettő alatt Tompa Mihály neve volt. A „Megint panasz” azonban csakugyan Petőfié, meg is jelent most költeményei új kiadásában.⁹ Így a „Párbeszéd” is lehet az övé. Másfelől azt hallottam, hogy Bajzáé.¹⁰

Az elhallgatott, elfeledett 1848-as, 1849-es versek kiadására való törekvés kiterjedt amúgy egyéb szerzők egykorú műveire is, így a lap közzétette Sárosi Gyula (*Az Ujépületben Pesten. 1852–54.*;¹¹ *Farsangi dal 1850.*),¹² Czuczor Gergely (*Riadó*)¹³ és Lévay József

---

78 (1967): 507–521. Vö. még TARI Lujza, *A szabadságharc népzenei emlékei*, <https://48asdalok.btk.mta.hu/peldatar/az-aradiak-notaja> (hozzáférés: 2022. 07. 29).

5 *Riadó* 1, 21. sz., okt. 25. (1874): [1–2].

6 *Riadó* 1, 28. sz., dec. 27. (1874): [1].

7 A beküldő alighanem az a Kálniczky János (1826–1892) lehetett, aki hadnagyként szolgált a 62. honvédszázalokban, a feldunai hadtestben, s előbb Losoncon, majd Kecskeméten lett gimnáziumi tanár. Róla lásd BONA Gábor, *Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/hadnagyok-es-fohadnagyok-az-184849-evi-szabadsagharcban-2/k-D7B/kalniczky-janos-DC2/> (hozzáférés: 2022. 07. 31).

8 *Riadó* 1, 24. sz., nov. 22. (1874): [1].

9 Ez a *Legenda* című vers, vö. PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1844. szeptember – 1845. július): Kritikai kiadás*, kiad. KISS József et al., szerk. KERÉNYI Ferenc, Petőfi Sándor összes művei 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997), 25–26. A versnek, amely Petőfi életében nem jelent meg, valóban több egykorú másolata ismert, felsorolásukat lásd *uo.*, 257–259.

10 *Riadó* 1, 25. sz., nov. 29. (1874): [1].

11 *Riadó* 1, 22. sz., nov. 1. (1874): [1–2].

12 *Riadó* 2, 3. sz., jan. 17. (1875): [1].

13 *Riadó* 1, 26. sz., dec. 6. (1874): [1].

verseit is (1849. *Aprilis 14-ikén; A nádori palotában; A fejedelem*).¹⁴ Sárosi Arany trombitáját is közölte a lap folytatásokban.¹⁵

Ilyen előzmények után jelent meg Színi lapjában *Még egy kiadatlan vers Petőfitől* főcímmel a *Rákóczi* című vers.¹⁶ A költeményhez mindössze annyi szerkesztői jegyzet kapcsolódott, hogy „[e]z sem jelent meg a legújabb teljes kiadásban sem”. Az esetleges beküldő személyéről és a kézirat provenienciájáról azonban nem voltak információk (pedig láttuk, korábban ilyeneket is feltüntettek a versekhez kapcsolódó jegyzetekben).

Érdekes körülmény, hogy – miként ezt a legutóbbi időszak sajtótörténeti kutatásai-
ból tudjuk – az öt első Petőfi-vers kapcsán a miniszterelnökség fölvetette, nem lenne-
szükséges a *Riadó* című lap főszerkesztője ellen felségsértés címén sajtópert indítani.
Ezt az ötletet a királyi főügyész, Kozma Sándor fölöslegesnek ítélte, mert szerinte egy-
részt Színi Károlyt az esküdtszék úgysis fölmentené, másrészt pedig nem lehetne kizá-
rólág a *Riadóra* korlátozható a felelősségre vonás, hanem akkor ki kellene terjeszteni
azt az összes olyan orgánusra, amelyek ezeket a Petőfi-verseket publikálták.¹⁷ Így az
ügyből nem lett sem vizsgálat, sem per, de még ebben a formájában is jól dokumentálja,
hogy Petőfi ezen verscsoportja még az 1870-es években is rendelkezhetett a királyi szem-
élyét sértő s ilyenformán akár törvényileg szankcionálható tartalommal.

Simor András az újrafelfedezést bejelentő cikkét kérdésekkel és bizonytalansága
megvallásával zárja:

A Színi Károly által Petőfi-versként közölt *Rákóczi* nem szerepel Petőfi kritikai kiadás ál-
tal is hitelesített versei között, és a kétes hitelű szövegek között sem találjuk. Nem tud-
ni hát, miről van szó: Petőfi ismeretlen verse került-e elő egy mindmáig nem kutatott
anyagból, egy másik, egyelőre még nem azonosított kortárs költőé, vagy irodalmi játékkal,
mesteri módon készült utánzattal van dolgunk, hiszen a Színi lapjában közölt *Rákó-
czi* illeszkedik Petőfi eszmerendszeréhez, költői hangjához, sorai és szakaszai már-már
utalásszerűen idéznek Petőfi-verseket (például: „Ott lesz börtönéből kiszabadult lelkem”),
illetve ritkán használt Petőfi-szót (például: „életszín”). A versben *Törökföldön*-ként sze-
replő Törökország Petőfinél éppen a Rákócziról szóló följegyzésben fordul elő.¹⁸

A cikk figyelmet keltett, több napilap is foglalkozott vele, s nemcsak magyarországiak,
hanem határon túliak is – ezek a Simor mondandóját ismertető, de azt semmivel nem

14 *Riadó* 1, 27. sz., dec. 20. (1874): [1]. A közlés alapja a következő antológia volt, amelyben ugyan nem szerepelt Lévay József neve, de az őt jelölő, különböző betűjegyeket a *Riadó* szerkesztője azonosította Lévayval: [KERTBENY Károly és VASFI-EISLER Mór, kiad.,] *Hangok a' multból: A' magyar nemzet' nagy napjainak emlékéül* (Lipscse: Keil Ernő és társa, 1851).

15 A közlés első darabja: *Riadó* 2, 1. sz., jan. 3. (1875): [1–2]. Sárosi művének kritikai kiadása: SÁROSI Gyula, *Ponyvára került Arany Trombita, Az örök igazság parancsolatjára mondvacsinálta Sárosi Gyula*, kiad. BISZTRAY Gyula (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951).

16 *Riadó* 2, 5. sz., jan. 31. (1875): [1].

17 DEÁK Ágnes és TAMÁS Ágnes, *Sziszifuszok küzdelme: Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon 1860–1875* (Pécs: Kronosz, 2021), 506.

18 SIMOR, „Petőfi-versek sorsa...”, 34.

gazdagító közlemények azonban korrekt módon rendre érzékeltették azt, hogy a Petőfi-
nek tulajdonítás nem mentes a kételyektől, s a kérdés még nincs lezárva.¹⁹ Simor a fel-
fedezését egy sajtóbemutató keretében is prezentálta: 1994 márciusában ugyanis az *Ez-
redvég* folyóirat sajtótájékoztatót tartott a Petőfi Irodalmi Múzeumban, és Simor ekkor
mutatta be a verset a nagyközönségnek. Az alkalomra szakértőket is meghívott, hogy
nyilatkozzanak a kérdésben (Fekete Sándor és Szepes Erika bizonyosan ott volt, mert az
eseményt beharangozó, illetve az eseményről beszámoló cikkek őket nevesítették,²⁰ egy
utólagos megjegyzésből pedig azt is tudhatjuk, hogy Ratzky Rita is jelen volt, s hozzá-
szólt a kérdéshez).²¹ Az irodalomtörténeti hitelesítés fontos fázisa volt, hogy Simornak
ezt az előadását a Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata, az ekkor Kovács Sán-
dor Iván szerkesztette *Irodalomismeret* is lehozta.²² Nem is önmagában, hanem Szepes
Erika tanulmányával együtt, amely a sajtótájékoztatón hangzott el (ott nyilván rövidí-
tett formában), s amely verstani szempontból kísérelte meg megközelíteni a *Rákóczi*-t,
hogy vajon a metrika oldaláról vannak-e érvek Petőfi szerzőségére. Nos, ő talált ilyenet,
sőt még tovább is ment, tanulmányát ugyanis így fejezte be:

A verstani elemzés és eszme-futtatás is csupán egy oldalról közelíti meg a *Rákóczi*-vers
szerzőségének kérdését. De erről az oldalról a dolog elég egyértelműnek látszik: ilyen tí-
pusú tizenketteseket a korban csak Petőfi írt. Ha a *Rákóczi* epigon műve, az epigonnak
több szempontból kellett volna zseniálisnak lennie (verstan, szóhasználat, gondolatiság
– kitalálnia, hogy Petőfi foglalkozott egy Rákóczi-eposz gondolatával stb.). S vajon miért
könnyebb két zseni egyidejű létezését feltételezni, mint egyét? Ezzel a *Rákóczi*-verssel –
úgy tünik fel –, létrehoztuk a magyar irodalom Homérosz-kérdését.²³

Simor András aztán a saját dolgozatát – kis mértékben átírva, de a lényegen nem mó-
dosítva – fölvette néhány évvel későbbi tanulmánykötetében is. Itt a szerző a következ-
képpen zárta a dolgozatát:

19 CSALA Károly, „Ismeretlen Petőfi-vers?: Az *Ezredvég* szenzációja”, *Népszabadság* 52, 1994. febr. 3., 9. A cik-
ket átvette: *Romániai Magyar Szó* 1270–1271. sz. (1994): [5]. Valamint összefoglalta: (BÉEM), „Petőfi ismer-
etlen verse?: Még további kutatást igényel”, *Kárpáti Igaz Szó*, 1994. márc. 15., IV.

20 *Népszava* 122, 1994. márc. 23., 12; *Magyar Hírlap* 27, 1994. márc. 24., 18; BERNÁTH László, „Petőfi-krimi”,
Zalai Hírlap 50, 1994. máj. 7., 4.

21 „Simor András 1994-ben talált még egy Rákóczi címen, Petőfi neve alatt leköszölt verset a Riadó, »Poli-
titkos gúnyos hetilap« 1875. január 31-i számában, a címlapon. [...] A közlemény után vita is volt Petőfi
szerzőségét illetően a Petőfi Irodalmi Múzeumban több szakember részvételével. Akkor kifejttem a
véleményemet arról, hogy a szóban forgó publikáció nem Petőfié, de nem írtam le, ahogyan tudomásom
szerint más sem. Most, a tanulmány írásakor újra kézbe vettem az ominózus költeményt, a véleményem
nem változott azóta sem. Viszonylag ügyes hamisítvány, időnként visszhangoz Petőfi-sorokat, vannak
benne képzavarok, ilyen kifejezést, hogy »kutya voltál osztrák« Petőfi soha nem használt, mindig né-
meteknek nevezte a szomszédokat stb. A bizonyítás külön cikket igényel.” RATZKY Rita, „Petőfi közéleti
beszédmódjának szövegei”, *Kisebbségkutatás* 9, 1. sz. (2000): 102–110, 106.

22 SIMOR András, „Ismeretlen Petőfi-vers?”, *Irodalomismeret* 5, 1. sz. (1994): 17–21. Ezekről a tényekről maga
Simor számolt be egy újabb cikkében: SIMOR András, „Ismeretlen Petőfi-vers”, *Magyar Hírlap* 36, 2003.
jún. 28., 21–22.

23 SZEPES Erika, „Verstani hozzászólás a »Rákóczi«-vers vitájához”, *Irodalomismeret* 5, 1. sz. (1994): 22–30, 30.

Félek, hogy az új Petőfi kritikai kiadás megjelenését a kultúra sanyarú helyzete olyan időközönként odázza el, hogy nem lesz módomban látni a Rákóczi-verset az öt megillető helyen, a kétes hitelű versek között, hiszen végleges hitelességét bizonyító kézirat előkerülésére nem számíthatunk, sem fenti észrevételeimet kiegészítve, netán cáfolva a jegyzetanyagban. Életkörülményeim a kutatás folytatását nem teszik lehetővé, és korántsem nyugtat meg, hogy öt évvel ezelőtti elemzésemhez mind ez ideig senki sem tett hozzá semmit.²⁴

Simor sejtése a kritikai kiadás késése kapcsán persze igaznak bizonyult, bár ezt – kivételesen – nem közvetlenül a kultúra sanyarú helyzete magyarázza, hanem egyéb körülmények (erről még a későbbiekben lesz szó). A szakmai hitelesítés azonban nem maradt el: Kerényi Ferenc ugyanis a tőle gondozott, népszerű Petőfi-kiadásba fölvette a verset a „kétes hitelűek” közé, s ez nyilván Simor 1994-es cikkeinek volt köszönhető.²⁵ A visszhangnak ezt a mivoltát azonban Simor András még így is kevésnek vagy elégtelennek ítélhette, hiszen 2003-ban, azaz majdnem tíz évvel az első cikke után újra megírta az egész felfedezést egy napilap kulturális rovatában, összefoglalva azt is, ami az első publikáció óta történt. Ekkorra kissé magabiztosabb lett: a címből már eltűnt a kérdőjel, amely 1994-ben még ott volt, s így maradt egy határozott állítás („Ismeretlen Petőfi-vers”). Ezt persze némileg finomította a cikk szövege, amely továbbra is hangsúlyozta, hogy a végső szót majd a további kutatásoknak kell kimondani. Igaz, egy, a versben felbukkanó kifejezés kapcsán a „perdöntőnek látszó bizonyítékról” beszélt, merthogy ez szerinte oly mértékben Petőfire vall, hogy az bizonyosan nem véletlen (ez egyébként olyan állítás, amely nem volt része korábbi publikációinak).²⁶

A Simortól sürgetett „újabb kutatások” jegyében²⁷ vegyük hát sorra mindazokat az érveket és körülményeket, amelyek segíthetnek tisztázni a kérdést. Ezt az is indokolja, hogy jelenleg is tart az a munka, amely a Kerényi Ferenc 2008-as váratlan halála miatt csonkán maradt kritikai kiadás (a nevezetes, az 1848–1849-es versanyagot tartalmazó 6. kötet) teljessé tétele érdekében szükséges. Ezt a munkát a Magyar Tudományos Akadémiai Textológiai Bizottsága – Fried István előzetes lektori véleményének javaslata alapján – rám bízta, s a közelgő Petőfi-évforduló ösztönzése kellett ahhoz, hogy végre komolyan hozzáfogjak a nehéz, sőt némileg reménytelennek látszó munkához (az egyik legkiválóbb filológus, egykori tanárom kéziratának minden egyes soráról döntést kell hoznom, hogy vajon véglegesnek gondolta-e, vagy kiegészítendőnek, s ha még dolgozott volna rajta, milyen szakirodalom és érvek alapján tette volna ezt meg...). Ennek a feladatnak a keretében kellett szembenéznem a *Rákóczi* című verssel és Simor Andrásnak a Petőfi szerzősége mellett felhozott érveivel, annál is inkább, mert Keré-

24 SIMOR András, *Az ismeretlen XIX. század, avagy Petőfi holdudvara* (Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 1999), 32–40, 38.

25 PETŐFI Sándor, *Összes versei*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), 1126–1128. Az utószóban a kétes hitelű versekről Kerényi a következőt mondta: „ezekről véleményt formálni a kritikai kiadás feladata”. Uo., 1134.

26 SIMOR, „Ismeretlen Petőfi-vers” (2003).

27 Simor így fejezte be 2003-as cikkét: „Ilyesmi azóta [könyve 1999-es publikálása óta – Sz. M.] tudomásom szerint nem történt.” Uo., 22.

nyi Ferenc a verset felvette ugyan a „kétes hitelűek” közé, de jegyzeteket már nem írt hozzá, azaz ez a feladat teljes egészében rá maradt. Még a *Rákóczi* című versre utaló, egyetlen tölem ismert megjegyzése sem segített nekem sokat, mert ott is éppen csak a feladat elvégzendő voltára utalt: „A következő kötetek munkálatai során elemzésre (és besorolásra vagy elhárításra) vár az először 1875-ben közölt és 1994-ben újralfedezett kétés hitelességű, »Borulj le, én lelke, Rákóczi sírjára...« kezdősorú vers; több hasonlóan bizonytalan státusú társával egyetemben.”²⁸

1848 tavaszán-nyarán II. Rákóczi Ferenc alakja és ennek felidézése aktuális írói feladatnak tűnt. A jelenség persze nem volt előzmény nélkül való: a fejedelem alakja a 18–19. században a közköltészet népszerű tárgya volt,²⁹ s ekkori felbukkanása inkább azért érdekes, mert egészen más történeti-politikai kontextusban történt: a függetlenség és a nemzeti önállóság eredetének a fölmutatása értékelte föl az utolsó választott erdélyi fejedelem alakját. Különböző műnemekben többen is megkísérelték Rákóczi megidézését: ekkor keletkezett Arany János két verse (*A rodostói temető; Rákócziné*), Szigligeti Ede drámája (*II. Rákóczi Ferenc fogsága*),³⁰ Jósika Miklós is ekkor írta *II. Rákóczi Ferenc* című regényét, bár még 1847-ben kezdett el dolgozni rajta,³¹ s befejezésére csak jóval később, 1852-ben került sor.³² Császár Ferenc pedig egy szövegkiadásban³³ idézte föl a fejedelem alakját.³⁴ Érdemes megemlíteni két, ekkortájt keletkezett és folyóiratban megjelent verset is a jelenség illusztrálására. Lisznyai Kálmán *Rákóczi és Brankovics* című verse egy olyan személyt rendelt hozzá Rákóczi alakjához, aki nem volt a fejedelem kortársa, s tette mindezt a magyar és a szerb nép remélt (de rövidesen illúzióknak bizonyuló) történelmi megbékélése nevében.³⁵ Gyulai Pál pedig szintén Rákóczinak szentelt egy külön verset (*Munkácsi téren*).³⁶ Ehhez a szövegcsoporthoz és ehhez az időkörhöz tartozik Petőfi verse is (*Rákóczi [Hazánk szentje...]*), amelyet a költő egykorúan publikált is az

28 KERÉNYI Ferenc, „Korszerű Petőfi-életrajz vagy legendárium?”, *Magyar Napló* 10, 6. sz. (1998): 9–13, 13.

29 Erről lásd Csörsz Rumen István, „Történelmi hősök helyzetdaltai a 18–19. századi magyar közköltészetben”, in *Folklór és történelem*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, *Folklór a magyar művelődéstörténetben* 3, 123–138 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007), különösen 123–131.

30 KERÉNYI Ferenc, „»Kuruc« drámák a régi magyar színpadon”, in KERÉNYI Ferenc, *Színek, terek, emberek: Irodalom és színház a 18–19. században*, Ligatura, 69–78 (Budapest: Ráció Kiadó, 2010).

31 Erről lásd Toldy Ferenchez intézett levelét (Szurdok, 1847. nov. 21.), vö. WEBER Arthur, „Báró Jósika Miklós 1838 és 1847 közt folytatott levelezéséből”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 21 (1911): 83.

32 Ennek körülményeire lásd DÉZSI Lajos, *Báró Jósika Miklós (1794–1865)* (Budapest: Athenaeum, 1916), 288–289.

33 *Rákóczy discursusai avagy II. Rákóczy Ferenc fejedelemnek a' magyar nemzet örökösítését tárgyazó gondolatai*, [kiad. Császár Ferenc] (Budapest: Kilián, 1848).

34 A műcsoportról, Arany művei kapcsán: SZILÁGYI Márton, „Mi vagyok én?": *Arany János költészete* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2017), 198–204.

35 Lisznyai verséről lásd FÜLÖP Dorottya, „Lisznyai Kálmán kolozsvári látogatása: Egy anekdota keletkezésének nyomában”, *Irodalomismeret* 33, 1. sz. (2022): 13–21, különösen 14–15. Lisznyairól általában: SZILÁGYI Márton, *Az íróvá válás mikrotörténete a 19. század első felében: Lisznyai Kálmán és az „irodalmi gépezet”*, *Vitae* 3 (Budapest: Reciti, 2021).

36 GYULAI Pál, „Munkácsi téren”, *Életképek* 6, 2/14. sz., 1848. okt. 1., 426–428.

Életképek 1848. május 14-ei számában.³⁷ Vagyis nem lenne meglepő, ha Petőfi 1848 nyári hónapjaiban még egy ilyen tematikájú verset írt volna.

Csak hogy a szöveg Petőfi életművébe való beiktatásának komoly akadályja az, hogy nem található meg Petőfi ez évi versgyűjtő füzetében, még áthúzott, kitörölt formában sem. A költő ugyanis a verseit tisztázati formában feljegyezte és megőrizte, s így gyakorolt ellenőrzést életműve fölött. A *Petőfi Sándor költeményei 1848.* című kéziratos versgyűjtő füzetet az Emich Gusztávval 1847. június 26-án kötött és 1848. január 1-jén módosított szerződése alapján másolta egybe.³⁸ Ennek legfőbb célja az életmű áttekinthetősége volt egy összkiadás esetén, hiszen Petőfi nagyon pontosan felmérte, hogy a versei iránti kereslet pénzben kifejezhető értékkel is rendelkezik, fontos volt tehát számára a költemények teljes körű, pontos számontartása. Ez a típusú magatartás amúgy páratlanul mondható a 19. századi magyar irodalomban, s hozzátartozik Petőfi új típusú, a piaci szempontokat is figyelembe vevő alkotói magatartásához.³⁹ A kézirategyüttes leírása a következő:

Negyedrét alakú (21 × 26,2 cm) 66 fólió terjedelmű, nyilvánvalóan bekötésre készült kézirat. A 33 összefüggő fólió-pár közül időközben néhány már kettészakadt; az egymásba tett lapok nincsenek összefűzve. Az első négy és az utolsó két lap számozatlan, az 5–130. lapokat Petőfi számozta be. A 2., 4., 131. és 132. lapok üresek, különben írás a levelek mindkét oldalán. Autográf. Minden vers új lapon kezdődik. A címetek a költő aláhúzta, és a költemények után, zárójelben, közölte a versek keletkezési helyét is. A helynevek alatt rövid vízszintes vonalak láthatók.⁴⁰

Arra pedig a költő mindig ügyelt, hogy ugyanazzal a címmel kétszer ne írjon verset: ez is arra enged következtetni, hogy Petőfi az egyes versei megírásakor is mindig az életműve egésze kontextusában gondolkozott. Az ugyancsak szokatlan (mi több, szinte páratlan) lenne, ha egy ilyen terjedelmes lírai szövegét nem másolta volna be egyáltalán a versgyűjtő füzetébe.⁴¹

37 A vers keletkezését a Kerényi Ferenc halálával félbemaradt kritikai kiadás, amelyet jelenleg e sorok írója igyekszik kiegészíteni és lezárni, 1848. április 21-re datálja.

38 Kiss József, kiad., *Petőfi-adattár III.: Petőfi-okmányok, Függelék (családi adatok), Pótlások az I. és II. kötethez*, A magyar irodalomtörténetírás forrásai 15 (Budapest, Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, 1992), 81–83.

39 Ehhez támpontként lásd MARGÓCSY István, „Petőfi és az irodalmi gépezet: Petőfi mint modern polgári író”, in MARGÓCSY István, *Petőfi-kisérletek: Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Margócsy István válogatott munkái, 52–79 (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2011).

40 PETŐFI Sándor, *Levelezése: Függelék (Vegyes feljegyzések, szerkesztői jegyzetek, dedikációk, másolatok, rajzok)* – Pótlás a kiadás korábban megjelent kötetéhez, kiad. Kiss József és V. NYILASSY Vilma, függelék H. TÖRŐ Györgyi, pótlás Kiss József, Petőfi Sándor összes művei [régii sorozat] 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 603. A továbbiakban: PSÖM VII. A kézirategyüttes történetére lásd MEZŐSI Károly, „A Karaffa-dramatörredék”, in MEZŐSI Károly, *Közelebb Petőfihez*, 357–371 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1972), 366–367. Mai jelzete: OSZK Kt Fond VII/8

41 Erre én csak egyetlen példát ismerek, az *Új esztendő napján* című verset, amelynek ilyenformán nincs is fönmaradt kézirata, így csak az első, Petőfi életében megjelent s teljes névvel ellátott publikációt lehet

Ha Petőfinek a korábbi időszakát fogjuk gyanúba, akkor annyi bizonyosan megállapítható: Rákóczi Petőfi egyik legtöbbet és visszatérően emlegetett történelmi hőse volt. 1846. szeptember 6-án Nagykárolyban Telegdi Kovách László az erdélyi útra indult költő poggyászában látta a fejedelmi francia nyelvű emlékiratait.⁴² Egy későbbi visszaemlékezés szerint Petőfi érkezése napján össze is szólalkozott a tőle (is) árulónak tartott Károlyi Sándor dédunokáját éltető kortesekkel.⁴³ 1847. januárjában *Szent sír* címen írt egy Rákóczi-verset,⁴⁴ 1847. február 23-ai levelében pedig Aranynak a népi eposz egyik lehetséges hőseként említette: „Nekem illy epos már régi eszmém, hőseim Trencsényi Csák és Rákóczy.”⁴⁵ (Ez a megjegyzése azért érdekes, mert ennél a két történelmi alaknál, úgy látszik, nem érvényesítette azt a generális arisztokrata-ellenességét, amelyet több egykorú megnyilatkozásában megfogalmazott.) Idevonható még Petőfi 1847. május 30-ai, említett verse, *A májtényi síkon* is.⁴⁶ Tehát egy 1847-es, ilyen című vers elképzelhető lenne, s akkor hasonló lenne a helyzet, mint az 1848 című versnél, ahol a törlés miatt felszabadult verscímet Petőfi újra felhasználta 1848. októberében–novemberében, s újra 1848 címen írt verset, a következő kezdősorral: „Ezernyolczszáznegyvennyolcz, te csillag...” (A két verset ezért az összkiadások a cím mellett a kezdősoruk megadásával szokták besorolni az életműbe.)

Csakhogy ez esetben is ugyanahhoz a nyilvánvaló ellenérvhez jutunk, mint az 1848-as keletkezés feltételezése esetén: a vers az 1847-es versgyűjtő füzetből is hiányzik.⁴⁷ S nehezen lenne logikusan magyarázható, hogy miért ne másolta volna be Petőfi ide, ha a szöveg tényleg ekkor készült, s tényleg az ő verse.

A vers azonban biztonsággal, egyszer s mindenkorra kizárható a Petőfi-életműből. Szerencsére ugyanis ez azon ritka tudományos problémák egyike, ahol egyértelműen el lehet dönteni a kérdést: Lévay József verséről van ugyanis szó, amely 1848-ban meg is jelent.⁴⁸ Ráadásul egy olyan orgánumban, amelynek a társszerkesztője Arany János volt, s ahol Petőfi is publikált: a *Nép Barátjában*. A lapról az egyik legalaposabb cikket író történész, Urbán Aladár meg is említette a *Rákóczit*, felhívván arra is a figyelmet: „[é]rdekes, hogy az utolsó öt számból háromban Lévay József verseit találjuk”; de ő láthatólag nem volt tudatában annak, hogy ezt a verset mint Petőfinek tulajdonított szöveget adták ki 1875-ben.⁴⁹ Pontosabban ennek a költeménynek egy, a közköltészeti variálódás jegyeit mutató változata volt olvasható aztán a *Riadóban*: a Lévay-vers

---

alapul venni a készülő kritikai kiadásban: *Alföldi Hirlap*, 1849. jan. 14., 1. Mindazonáltal a versgyűjtő füzetbe való bemásolás elmaradása jól értelmezhető Petőfi ekkori zaklatott élethelyzete alapján.

42 TELEGDI [KOVÁCH] László, „Petőfiről és az 1848 előtti irodalmi tényezőkről”, *Koszorú*, 1884. szept. 28., 618.

43 Lásd erről részletesebben *A májtényi síkon* című vers jegyzeteit: PETŐFI Sándor *összes költeményei (1847): Kritikai kiadás*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Petőfi Sándor összes művei 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008), 412–415. A továbbiakban: PSÖM 5.

44 Vö. uo., 19–21.

45 Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Pest, 1847. febr. 23., PSÖM VII, 48.

46 PSÖM 5, 72–73.

47 A kéziratgyűttes leírását lásd az *Egy barátom az ifjuság...* c. vers jegyzeteiben: uo., 297.

48 LÉVAY [!] József, „Rákóczi”, *Nép Barátja* 1, 1848. dec. 24., 471–474.

49 URBÁN Aladár, „A pesti Középponti Választmány lapja: a *Nép Barátja* 1848-ban”, *Aetas* 18, 3–4. sz. (2003): 155–188, 180.

ugyanis hosszabb, mint a Petőfinek tulajdonított változat. Léway szövege 26 strófa, jelen változat pedig csupán 21 versszak. Ráadásul az utolsó strófa már nem is Léway verséből származik, nem tudni, ezt ki toldotta hozzá; ez a versszak olyan nyílt és aktuális politikai tartalmat kölcsönöz a szövegnek, amely nem volt része Léway eredeti kompozíciójának:

Kutya voltál, osztrák! az maradsz örökre
Óh hogy minden átok szálljon a fejedre!
Ha csak a magyarért büntet is meg az ég,
Számodra a pokol kínja sem lesz elég.

Ez azt sejteti, hogy amikor a verset valaki beküldte a *Riadó* című lapnak, akkor egy olyan kéziratot lehetett a birtokában, amelyben egyszerre kurtították meg és írták tovább Léway versét, alighanem úgy, hogy az eredeti szerző neve nem szerepelt a kéziratban (vagy esetleg már eleve Petőfi nevét társították hozzá, az eredeti szerző kilétének elhomályosulása után). Tehát aligha lehet rosszhiszeműséget feltételezni Színi Károlyról a Léway-vers Petőfi neve alatt történő publikálása miatt. Egyszerűen ő is ki volt szolgáltatva a kéziratokkal való bánásmód 1849 után megfigyelhető, sajátos technikájának, amely a nyilvánosságból kiszoruló, akkor nem publikálható szövegeket a kéziratban nyilvánosság⁵⁰ közegében erősen átértelmezhetette. Vagy úgy, hogy a szerzőséget tulajdonította másnak, vagy úgy, hogy a szövegen módosított – esetleg mindkettőt végrehajtotta, mint éppen jelen esetben látható. A szöveggel való bánásmódnak ez a jellegzetessége más költői művek esetében is megfigyelhető az 1849 után kéziratban másolatok esetén. Csak néhány példát idéznék. Vörösmarty – akkor még publikálatlan – Görgei-ellenes versét [*Görgeinek híják a silány gazembert...*] 1884-ben valaki névtelenül beküldte a *Függetlenség* című lapnak, s a verset, amely az eredeti szövegnek nem volt teljesen pontos másolata, a szerkesztő közölte ugyan, de a hozzá fűzött jegyzetben úgy vélte, az nyilván nem Vörösmarty műve, hanem sokkal inkább Sárosi Gyuláé.⁵¹ Tóth Kálmán *Görgei Athurnak* című – amúgy szintén ellenséges – versét, amelyet Tóth életében nem jelentetett meg, jóval halála után, 1902-ben szintén Sárosi műveként publikálták, mi több, innen a szöveg még Sárosi verseinek 1954-es kritikai kiadásába is bekevert.⁵² Szász Károly Görgei mellett állást foglaló versét (*Görgei Artur*) egy másolat pedig

50 A kéziratban nyilvánosság fogalmáról lásd Tóth Zsombor, „A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratban irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználataiban”, *Irodalomtörténeti füzetek* 178 (Budapest: reciti, 2017), 13–50.

51 SZILÁGYI Márton, „Miért én életem, az már dúlva van”: *Vörösmarty-tanulmányok* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2021), 278–279.

52 Erről lásd SZILÁGYI Márton, „Görgei Artúr megítélése a magyar költészetben a 19. század második felében”, in *Az ismeretlen Görgei: Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban [katalógus]*, főszerk. HERMANN Róbert, szerk. RADNÓTI Klára és BERTÓK Krisztina, 355–372 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2019), 361–362.

úgy rövidítette meg, hogy elhagyta az egész IV. egységet, így a műből csak a Görgei-elenes részek maradtak meg, azaz a vers éppen ellenkező értelmet nyert.⁵³

Érdekesebb kérdés azonban (s erre jelenleg nincs is biztos válaszom), hogy maga Lévay József miért nem szólalt meg a nyilvánosság előtt akkor, amikor saját verse Petőfi neve alatt látott napvilágot 1875-ban. Én legalábbis semmi nyomát nem találtam a korabeli sajtóanyagban, hogy Lévay akár ekkor, akár később reagált volna erre a gesztusra.⁵⁴

Pedig a *Rákóczi* című vers megjelent 1849 után is, Lévay József névaláírással, igaz, nem szerzői kötetben, hanem egy antológiában: benne volt egy 1868-as válogatásban, amely egyébként több Lévay-verset is közölt.⁵⁵ S persze Lévay élete végén 1848–1849-es verseinek egy részét mégiscsak beiktatta összes versei közé, *A múzsa búcsúja* című kötete mellékleteként.⁵⁶ Ezek között azonban a *Rákóczi* nem található. Ebben az eljárásban nyilván szerepet játszott az is, hogy Lévay miképpen vélekedett ekkor életének arról a periódusáról, amikor ezek a versek születtek. Porkoláb Tibor ezt a következőképpen jellemezte: „ő maga többnyire ironikus kontextusban idézi fel forradalmi és szabadságharcos szerepvállalását”, és „politikai eszményképét – Kossuthnal szemben – Deákban megtalálható, kiegyezéspárti (nyugalmazott) vármegyei főtisztviselőként évtizedeken át igyekszik oponálni azt a függetlenségi és negyvennyolcas politikát, amelyet »fálnak menő honfűi vakbuzgóságnak« tart, »impertinenskedőnek« és »lázítónak« nevez.”⁵⁷

Összegezvén az eddigi mondottakat: a *Rákóczi* című vers biztosan nem Petőfi műve, viszont számon tartandó mint II. Rákóczi Ferenc 1848-as kultuszának fontos dokumentuma (és mint Lévay József egykorú irodalmi reakciója erre a kultuszra). Nincs szó arról, hogy ez a költemény lenne a magyar költészet „Homérosz-kérdése” (ahogyan ezt Szepes Erika vélte), de arról sincs szó, hogy „hamisítvánnyal” állnánk szemben (ahogyan Ratzky Rita gondolta). Az egész ügy egy kései, téves attribúcióból jött létre, de maga a vers valóban 1848-as keletkezésű. (Az eset utólag, a megfejtés felől nézve azt is tanulságosan példázza, milyen keveset tudunk akár csak egy nem túl távoli, 19. század közepi irodalmi korszak költői „köznyelvéről”, s milyen könnyen futunk bele megalapozatlan és nagyhangú kijelentésekbe egyes költőkre jellemzőnek vélt, senki másától nem használt poétikai eszközöket vélelmezve.) Az egyébként önmagában is komoly

53 Az esetet lásd OLOSZ Katalin, „Irodalom – folklór – közköltészet határán”, in OLOSZ Katalin, „*Mikor mennek vala a nagy rengetegben*”: *Balladák, gyűjtők, gyűjtemények nyomában*, 691–697 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2022). Szász Károly versének teljes szövege újraközölve: SZILÁGYI, „Görgei Artúr megítélése...”, 369–371.

54 Ebben a benyomásomban megerősített Porkoláb Tibor, aki hozzám intézett magánlevelében hangsúlyozta, külön végig kellene gondolni, hogyan viszonyult utólag Lévay életművének ehhez a szakaszához, mert ezt a munkát a szakirodalom még nem végezte el.

55 LÉVAY József, „Rákóczy”, in LÉCZFALVI B. László, szerk., *A Riadó: Költemények az 1848–49-ki magyar szabadságharc idejéből*, 119–123 (Kolozsvár: Stein János, 1868), [26 négyesoros strófa]. Ez az antológia egyébként több Lévay-költeményt is közöl, köztük *A fejdelem (1848. Novemb. 30.)* címűt (172–173) és – névaláírás nélkül, anonim szöveggként – Lévay „aradi” költeményét: *Az aradi vértanuk (Október 6-án 1849.)* 278–280. [12 négyesoros strófa]

56 LÉVAY József, *A múzsa búcsúja: Költemények* (Budapest: Kisfaludy Társaság, 1909), 279–317.

57 Erről lásd PORKOLÁB Tibor, *Kultusz és felejtés?: Lévay József irodalmi és társadalmi státusza*, Ligatura (Budapest: Ráció, 2017), 55.

érdekességgel rendelkezik, s a szöveg hagyományozódásába később s tévesen belekevert Petőfitől függetlenül is érdemes a végiggondolásra, hogy mivel Lévay költői életművének egyetlen, mindmáig eleven darabja, a *Mikes* szintén a Rákóczi-hagyományból kinövő költemény,⁵⁸ ez ilyenformán – genezisétek tekintve – alighanem összekapcsolható a Rákóczi irodalmi megőrkítését különösen ösztönző, 1848-as eseményekkel is. S az a tanulság sem érdektelen, hogy Lévay utólag ezeket az 1848-as vagy kifejezetten 1849-es szellemiségű verseit sokáig egyszerűen mellőzte az életművéből: sem a *Rákóczi*, sem a többi, ekkor írt verse⁵⁹ nincs benne 1881-es összkiadásában⁶⁰ (noha Arany a majdnem ugyanebben az évben, 1882-ben kiadott kötetébe már fölvette a korábban művei közül kihagyott forradalmi darabokat). S meglehet, éppen ez a tudatos kirekesztés a magyarázata annak is, miért nem szólalt föl Lévay a vers újraközlésekor, hogy a költemény az ő műve.⁶¹ Ennek a versanyagnak a homályban hagyása pedig olyan jól sikerült, hogy a későbbi irodalomtörténeti hagyomány is elfeledkezett róla. A régi, ma már nem használatos, de egyébként színvonalas egyetemi szöveggyűjtemény, amely két kötetben igen gazdag összefoglalását nyújtotta az 1848-ban és 1849-ben keletkezett irodalmi műveknek, szerzői közé föl se vette Lévay Józsefet.⁶² A helyzeten pedig az sem változtatott jelentősen, hogy ezen versek némelyikét Lévay 1909-es gyűjteményes kötetébe azért beiktatta, még ha csak függelékként is (megjegyzem, a költő ekkor 84 éves volt). Pedig Lévay költészete korai szakaszának is jelentősen más lenne – ha nem is a jelentősége vagy a színvonala, hanem – a súlypontja, ha ezek az 1848-as versek a korszak egyéb irodalmi jelenségeinek a közegében kerülhetnének a saját helyükre.

58 A Rákóczi- és Mikes-hagyomány 19. századi összekapcsolódását röviden és vázlatosan érinti: HOPP Lajos, „Utószó”, in MIKES Kelemen, *Művei*, kiad. HOPP Lajos, Magyar remekírók, 705–842 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1984), 841–842.

59 Ezt a forradalom időszakának költői termését reprezentáló, külföldön megjelent antológia tartalmazza, ahol Lévay négy verssel van képviselve (a *Rákóczi* nincs köztük), s amelyből 1874-ben a *Riadó* is közölt hármat: [KERTBENYI és VASFI-EISLER, kiad.] *Hangok a' multból*. Ezek között ott van *A' nádori palotában* című vers is, amely Lévai Pál névvel jelent meg először: *Életképek* 6, 1848. dec. 10., 755–756. Ezért a *Hangok a' multból* antológiában is L. P. monogrammal közölték. Némileg tehát kérdéses, valóban Lévay József verse-e (az utólagos hagyomány egyértelműen így kezelte), de ez még további kutatást igényel; megjegyzendő, hogy a vers publikálásakor az *Életképek* költői részét még éppen Petőfi szerkesztette. A *Hangok a' multból* közölt még egy Lévay-verset, amelyet nem vett át a *Riadó*, a *Bocskay* címűt, vö. [KERTBENYI és VASFI-EISLER, kiad.] *Hangok a' multból*, 263–264. Ez a *múzsza búcsújába* felvett *Bocskai* második részének korábbi változata.

60 LÉVAY József, *Összes költeményei*, 2 köt. (Budapest: Franklin-Társulat, 1881).

61 Persze fölvethető az is, hogy nem került a kezébe a *Riadó* adott száma, ám az mindenképpen furcsa lenne, ha nem tűnt volna föl neki az a lap, amely az ő egyéb 1848-as verseit is újraközölte nem sokkal korábban, ráadásul a nevével együtt...

62 KERÉNYI Ferenc és TAMÁS Anna, szerk., *Szöveggyűjtemény a forradalom és szabadságharc korának irodalmából*, 2 köt. (Budapest: Tankönyvkiadó, 1980). A Lévay pályáját először áttekintő kismonográfia is szinte átsiklott a költőnek ezen a periódusán, cím szerint ugyan megemlítette a *Ha én király volnék és A fejedelem* című verseket (a *Rákóczit* még így sem), de a Petőfi-hatás meglétén kívül semmit nem mondott róluk. Vö. ZSIGMOND Ferencz, *Lévay József élete és költészete* (Budapest: Grill Károly, 1906), 32–39.

A fenntartható táv – táj, természet, mozgás Mészöly Miklós *Az atléta halála* című regényében

---

VISY Beatrix

BTK ITI Modern Magyar Irodalmi Osztály, tudományos munkatárs
ORCID 0000-0001-9250-3593

The Sustainable Distance – Landscape, Nature and Movement in Miklós Mészöly's Novel: Death of an Athlete

Abstract | The exact descriptions of the landscape, forms of space and locations have a vital meaning – the power to construct – in the novel *Death of an Athlete*, and their representation, as well as other elements and motifs, provides an opportunity to read the work metaphorically. Breaking up the chronology and coherent narration, the space and landscape are also mosaic in structure. The association-based network of these spaces and places lead to the site of the protagonist's Bálint's death, Vlegyasza. And the interplay of the locations and motifs apparently exposes the causal connections and antecedents of the man's death, but all of this is also related to the narrator Hildi's investigative and meaningful efforts, so the cause of death remains a mystery all along.

The spatial forms are frequently geometric in the novel, for instance the ovals of sports fields and stadiums are sketched in the landscape. Sport itself has figurative meaning, and the sport metaphors can be transferred to other areas of Bálint's life where he struggles. Bálint's frustration with competitive sports and their official policies are also related to the fact that the function of sport in life has moved far away from the ideal that still existed in antiquity. For the Greeks, sport transformed the competition, which is life itself, into a game. This ideal notion endows the activity with an existential meaning, along with this idea, which is represented by the protagonist himself; he cannot meet those expectations. A man dissatisfied with his performance of self tries to surpass his own achievements, not to mention himself, at various points in his life, and his final trial is a record attempt in nature, a record of an existence that is nothing but death itself.

Keywords | sports metaphor, spatial poetics, Mészöly Miklós, *The Death of an Athlete*, landscape.

„nehéz nem arra gondolnom,
hogy a halál mindent összefüg-
gésbe hoz.”¹

Az *atléta halálának* időkezeléséről sok szó esett már. A több idősíkra bontott, fragmentált elbeszélés a főszereplő életének egy-egy kiemelt időszakához, pontosabban egy-egy kulcsjelenetéhez kapcsolódik. A különböző időpontok eseményei más-más helyen, helyszínen játszódnak. Ezeknek az ábrázolása szintén nagyon koncentrált, mindegyik helyszín egy-egy sportpályára, küzdőtérre fókuszál, ami lehet akár a patika padlása vagy a pesti lakás légópincéje is. A szabályos geometrikus formák által és pontos méretadatokkal ismertetett terek Őze Bálint életének meghatározó részei, a futópálya salakjának anyaga, minősége, rugalmassága, a pálya mérete, a futótávok hossza és a kamaszkori álló helyzetű küzdelem ringjeinek pontos leírása a főszereplő életének és általában az emberi létnek a korlátait, behatároltságát, mennyiségben, számokban megadható kereteit is jelzik, hiszen ezeknek a kereteknek a felszámolása, leküzdése, meghaladása, az ezek ellen való lázadás konkrétan és áttételesen is a szereplő külső-belső küzdelmének, hajszájának lényegét adja.

A szakirodalom Mészöly e regényével kapcsolatban jobbra a regényforma, az elbeszélés mód átalakulását konstatálja;² *Az atléta halála* poétikai elmozdulásai, így a lineáris vezetésű, egységes történet felszámolása, az elbeszélői kompetencia megkérdőjelezése, az elbeszélő szerepének megnövekedése a prózafordulatot előlegezik. Ugyanígy a mű átmenetiségének jele, hogy a példázatos-allegorikus jelleget metaforikus, asszociatív jelentésteremtő és jelentéssűrítő motívumok sokasága váltja fel, a metonimikus, lekerekített narratív formákat, időrendet felbontó, tereket, helyeket elválasztó mozaikos megoldások az emberi lét és a történetmondás lehetőségeinek töredezettségét, részlegességét reprezentálják. A regény térkezelése, térábrázolása is ebben a kontextusban helyezhető el: a tárgyias leírások és a figurativitás kettőségében, átmenetiségében, a regény térkezelése, a helyrajzok, helyszínek megjelenítésének precizitása és hangsúlyossága, a váltások és áttűnések módja és szerepe meglátásom szerint szintén erős jelentésképző funkcióval bír. „A térkomponens jelentéstani megterheltsége lényeges mértékben nő, amint a regény olyan világteremtő elemekké avatja a tereket és a spaciális konnotációkat, amelyek jelentésmezejét nem a szociológiai, hanem az ontológiai mozzanatok alakítják.”³ Mészöly egész életművében jelentős szerepe van a térnek és a tájnak, ezek időről időre változó ábrázolásmódjáról, egyes művekben betöltött szerepéről, jelentéseiről számos értelmezés született már, s *Az atléta haláláról* szóló írások

-
- 1 Az oldalszámok az alábbi kiadásra vonatkoznak: Mészöly Miklós, *Az atléta halála* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), 82.
  - 2 Vö. THOMKA Beáta, *Mészöly Miklós* (Pozsony: Kalligram, 1995), 90, 96; SZOLLÁTH Dávid, *Mészöly Miklós* (Budapest: Jelenkor, 2020), 21–25, 148.
  - 3 FARAGÓ Kornélia, *Térirányok, távolságok: Térdinamizmus a regényben* (Újvidék: Forum, 2001), 43.

szempontjai közt is megtalálható.⁴ Mészöly megnyilatkozásaiból is az derül ki, hogy a táj ábrázolása, a tér „körbejárása”, meghatározása kítüntetett jelentőséggel bír alkotásaiban, s írói indíttatását is a tájhoz kapcsolja: „Tény mindenesetre, hogy elsősorban a természet, a táj szuggerációja volt az, ami rávetett az írásra, és nem az a társadalmi közeg, amelyben éltem. S biztos, hogy ez valamelyest meg is határozta írói világom alakulásának menetrendjét.”⁵ S az író tájjal kapcsolatban személyes élményét akár még hősére is kivetíthetnénk: „Mintha a génjeimmel (vagy legalábbis az egyik énemmel) rimelt volna, ahogy a táj, a természet »dolgozik«.”⁶

A tájra és a térre vonatkozó Mészöly-idéztek, szakirodalmi példák természetesen még szaporíthatók, de ebből az óriási témából jelen írás „mindössze” elsősorban Őze Bálint halálának helyszínére, Vlegyászára koncentrálok. Mind a halál ténye, mind Vlegyásza már a mű első bekezdésében elhangzik;⁷ az elbeszélő intenciója épp a halálhoz vezető előzmények, okok feltárása, elmondása, s ennek során bomlik ki, lépésenként, mi is Vlegyásza és az Égettkő-völgy. Ez a helyszín vagy az erre tett utalások a regény számos pontján jelen vannak, folyamatos átfedésben, korrelációban más helyszínekkel, más eseményekkel, a regény látszólag másfajta aspektusaival. A művet átszövő metaforaháló finom szövése, mozgatása, az események folyamatos összevetése, asszociációs áttűnései nemcsak a helyszíneket, idősíkokat kapcsolják össze, hanem ezáltal mintegy ok-okozati viszonyokat is igyekeznek teremteni, sejtetni a sportoló halálával kapcsolatban. A motívumok, átvitt jelentésű utalások, egymásra montírozások azonban az elbeszélés módja, az elbeszélő kételyei, elbizonytalanodásai miatt megmaradnak a sejtetés szintjén, Őze Bálint halálának okai jórészt fedve maradnak, leginkább az interpretáció által kaphatnak magyarázatokat, szigorúan többes számban.

A regény olvasásakor úgy tűnik, mintha Bálint életének korábbi helyszínei, eseményei a motívumok által egytől egyig Vlegyászához lennének csomózva, s mintha minden elmondott korábbi esemény a halálhoz vezető út előzménye, jelentős állomása lenne, ám nem árt emlékeztetni magunkat olykor arra, hogy mindez az elbeszélő, Bálint élettársának utólagos rekonstrukciója, magyarázatkeresése, értelmezéskísérlete, amelynek kudarcát, sikertelenségét Hildi is felismeri és belátja.

Bálint múltjának helyszínei, terei valamilyen módon kapcsolódnak sportolóvá válásához, a futáshoz, versenyzéshez való viszonyához. A sport maga, a futás szintén beleillik a regény kettős, egyszerre metonimikus és metaforikus értelmezési keretébe.

4 N. TÓTH Anikó, „Helyszín: Tér-kép, topográfia, testtáj”, in N. TÓTH Anikó, *Szövegábrák: Közvetítések Mészöly Miklós prózájához*, 98–114 (Pozsony: Kalligram, 2006); ALBERT Pál, „Európa országútján: Miklós Mészöly: *Mort d'un athlète*: Paris, 1965.”, in ALBERT Pál, *Alkalmak*, 76–83 (Budapest: Kortárs Kiadó, 1997).

5 Mészöly Miklós, „Félbemaradt interjú, kérdések nélkül”, in Mészöly Miklós, *Érintések*, 247–263 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 248.

6 Uo.

7 „Lassan nyolcadik hete, hogy megtaláltuk a holttestét a vlegyásza Égettkő völgyében. Üszkös fenyő-rönkök között bukott arca, s kora délelőttől késő estig tűzte a nap a tarkóját. A nagy, hegyi vöröshangyák füzérben telepedtek be a trikója alá, mint valami titokzatos tetoválás varratsíkjai. Ugyanaz a fekete-vörös futócipő volt rajta akkor is, mint a nyár végi prágai versenyen. Ezek tények. De tudom, hogy ettől a papír még nem lesz engedelmesebb. Sőt, mintha még ellenállóbb lenne és gyanakvóbb.” Mészöly, *Az atléta halála...*, 7.

A sport életre, létezésre vonatkoztatható átvitt jelentéssíkjáról közismerten Mészöly is ír *A létezés rekordja* című esszéjében:

Egy mai regényhős, aki sportoló, s egy mai történet, amelyik javarészt sportkörnyezetben játszódik, már-már olyan keret, ami érdemén felül alkalmas rá, hogy túlmutasson önmagán. S még arra sincs szükség, hogy az író különösebben törekedjék szimbolikus vagy allegorikus áthallásra. Mintha ebben a vonatkozásban (kissé) mindkettő értelmét vesztette volna. Amiről lényegében szó van, a létezés rekordjának vágya minden területen és formában.⁸

A sportmetafora átvihető mind a főhős és az elbeszélő küzdelmes szerelmi viszonyára, a korabeli társadalom működésére, de kiterjeszthető az emberi létezés egészére, a belső küzdelemre, az addigi önmagunkat felülmúlni vágyó célokra, az abszolútum elérésére, a soha meg nem elégedés újabb köreire, a futásra mint a menekülés formájára, de akár az alkotás folyamatára, a művészlétre is, és a jelentések még tovább bővíthetők.

Az *atléta halálában* a sportmetaforák és általában a metaforikusság a tájra is rávetülnek. Ezek közül a legjelentősebb a Vlegyásza, Bálint halálának helyszíne. Ez a civilizációtól elzárt hegység azonban nem érthető, értelmezhető önmagában, hiszen, ahogy már szó esett róla, az ott található Égettkő-völgyével összefüggésbe hozott korábbi helyszínek, események, jelképek itt érnek össze, kulminálnak, sok szempontból itt érkezünk a komplex motívumháló által mozgatott jelentések vég- és tetőpontjához. Már csak azért is, mert ez lesz a sportoló váratlan halálának helyszíne. A befogadás során az egészen „természetessé” válik, hogy a futópályák, a regénybeli mérkőzések kamaszok által kreált ringjei, sőt az ezeket megidéző, megjelenítő emlékező jelenetek is a négyzet, a kör és az ovális szabályos geometriai formái által kapnak megjelenítést; formájuknak, méretüknek, hosszuknak mindig kiemelt szerepe van az ott történő események szempontjából, s Bálint „emlékezetgyakorlatai”, tehát a múltban történtek felidézése is a mániákus precizitást mutatnak. A konstruált, kimért terek, területek és alakjaik azonban a táj szabálytalan formáira is igyekeznek rávetülni. Vlegyásza előképe ebből a szempontból a prágai verseny alkalmából tett karlsteini kirándulás. A turistakatalógus giccses képe alapján ígéretesnek tűnő „lombalagútba vezető sétány” kör vagy ovális alakú völgybe torkollik, ám a természeti és a szabályos, ember által absztrahált formák egymásra vetítése itt inkább játék, képtelenség, mellesleg a kirándulás is kudarcba fullad, a völgy formája nem tárul fel. „Próbáltam kivenni, hogy a fák milyen völgyet takarnak, oválisat-e vagy kör alakút, »stadiont«-e vagy »cirkuszt« – játékból így osztályozgattuk egyszer otthon a Bakony völgyeit –, de nem sikerült. A monoton zöld mindent összesomosott.”⁹ Az ókori küzdőterek és amfiteátrumok ovális formája Ré-

8 Mészöly Miklós, „A létezés rekordja”, in Mészöly Miklós, *A tágasság iskolája, 197–199* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), 197.

9 Mészöly, *Az atléta halála...*, 83.

ka bábszínházával kapcsolatban is említésre kerül,¹⁰ s ennek szintén jelentősége van a műegész értelmezésében, az önmagába zárt körforma mindkét esetben összefüggésbe hozható a külvilág működésétől, értékrendjétől eltávolodott, kívülálló, önmagába záruló személyiség autonómiájával, saját életpályájával. A párhuzamot mindenképpen megerősítheti, hogy a Bálintot kereső öregek és Hildi gyaloglása, valamint a bábszínházba való érkezés jelenete szintén egymás mellé rendelődik, az asszociáció alapját a bakhátas utak jellemzése és a Pädurica által „egész bábéledásra való állat” elősorolása képezi.

Az Égettő-völgy Vlegyásán azonban a maga természetes mivoltában kelt amfitéatrum-képzetet, s a hasonlat Bálint „végső” futópályájáról már a regény első felében elhangzik:

Olyan volt ez az ovális völgy, mint egy görög vagy még annál is régiebb, őskori stadion: lent a pálya helyén kiégett fenyőrönkök elszórva, lehetek volna kőoszlopok maradványai is. A völgy oldala csupasz és kötörmelékeny – üres tribünsorok.¹¹

A halott férfi megtalálásakor, a regény zárójelenetében szintén több helyen említést kap a völgyfenék hibátlan oválisa és a sziklaszirtről mint a stadionok lelátósoráról feltáruuló látvány.¹² A mű első felében és végén tett Vlegyásza-leírások között azonban számos stadion, futópálya, küzdőtér, és számos, Hildi által lelátóról szemlélt küzdelem, verseny kap megjelenítést, tehát a táj és az ember építette környezet egymásra vetítése egészen „természetesen” hat a mű zárlatában, Bálint halálának leírásakor. Az Égettő ugyanis nemcsak Réka bábszínházával, hanem Tardossal és az ottani uszodajelenettel is fedésbe kerül. Ezáltal a fiatal futótehetség felfedezésének időpontja és a futóteljesítményével elégedetlen, abszolútumot kereső sportoló halál előtti napjai mint kezdet és vég kapcsolódnak össze. De hasonló módon fonódik össze Vlegyásza Batakolossal is, ahol Bálint a versenyek világából kilépve bemutató futást tart a falu szoboravató ünnepe során. A tét nélküli szereplés vállalása egy nappal az országos bajnokság előtt értelmetlen a férfi környezete számára. Az elbeszélő szerint a batakolosi futás fordulat volt Bálint életében, és Hildi a havasokba való elvonulás előzményeként tünteti fel.

Egyáltalán mit keresett a havasokban, amit még Batakoloson se talált? Mit remélt ettől a *barbáruul komplett világtól*, ami nemcsak ellentmondó volt a mi eddigi életstílusunkkal, a stadionok légkörével, de valahogy megszégyenítő is.¹³

10 „Ahol megálltunk utoljára a gyerekekkel, onnét már látni lehetett a kék gömblámpát a ködben; de előbb még egy ovális térségen kellett átvágnunk. Itt csak egy lámpa égett, középpütt, különben kihalt volt a tér, körben üresek voltak a padok.” Uo., 103.

11 Uo., 42.

12 „Olyan volt, mint egy óriási kráterperem. A stadionok legfelső ülésora rajzol ki ilyen formát – a prágai meg a helsinki vagy a Melbourne-i, ami még el sem készült.” MÉSZÖLY, *Az atléta halála...*, 208.

13 Uo., 217. (Kiemelés V. B.)

A helyszínek, jelenetek ilyenfajta összekötése jelzi egyfelől, hogy Bálint önkínzásának, menekülésének okai életeseményeinek sorával, belső jellemfejlődésének egészével állnak kapcsolatban, másfelől, hogy önnön hajszája és elégedetlensége nemcsak az időeredményekkel és saját teljesítményével, illetve egzisztenciális szorongásával, bűntudatával függ össze, hanem azzal a hivatalos sportközeggel is, amely meghatározott távok, keretek és versenyszámok közé szorítja az atlétákat, akik szereplésükkel az adott politikai rendszert szolgálják. A keretek ellen való lázadás a hivatalos távokkal szemben előnyben részesített yardokban is megmutatkozik. „Ilyenkor szeretnék kirohanni a világból. Ilyenkor gyűlölöm legjobban azokat az elcsépett, szalonképes távokat – egyikünk se tud szabadulni tőlük. Nyolcszáz meg ezeröttszáz meg... skatulyák! skatulyák! Érted?”¹⁴ Belső lázadása már a háború alatt megmutatkozik, egyéni, nem hivatalos rekordkísérlete is ezer yardra irányul. Ez az eset szintén felidézésre kerül Vlegyászán, Bálint „úgy emlékezett vissza erre az első igazi kísérletére, hogy a hitelesítés minden reménye nélkül próbálja meg a legtöbbet, amire pillanatnyilag képes.”¹⁵ Ám az elégedetlenség leküzdésének lehetetlenségét jelzi, hogy a yarddal mint másfajta és elavult mértékegységgel szemben is megszületik a kétely a regény végére. Ahogy Réka „ellenzéki”, kiválasztottaknak szóló művészete, kivonulása is kritikát kap: „már akkor mennyire idegen volt neki Réka öncélú művészkedése és minden hóbort – talán már a saját yardjai is.”¹⁶

Mindez egyfelől értelmezhető a sport fogalma, emberi életben betöltött funkciója felől, amely az idők folyamán folyamatosan távolodott az antikvitásban még meglévő eszménytől. Mészöly ismert esszéje, *A sport zsákutcája* elég egyértelműen fejt ki ezt a gondolatot: a jelen beteges, silány, meghamisított sportgyakorlatával szemben a görögöknél a sport „játékká lényegit[ette] át azt a vetélkedést, ami az élet maga; [náluk] az élet kíméletlen dinamizmusának, a felülkerekedés ősi ösztönének szublimált formája volt. Következésképp a lélek iskolája is.”¹⁷ A sportnak ez a fajta eszményi elgondolása egzisztenciális tétellel ruhazza fel ezt a tevékenységet, amelyben Mészöly szerint nem a személy teljesítményét kell ünnepelni, hanem az egyetemes emberét, általában. Esszéjében kiemeli, hogy *Az atléta halálában* a sportnak ez az archaikus értelme és jelentése vonzotta.

Ugyanakkor a mű végkifejlete azt mutatja, hogy a 20. század történelmi kataklizmái közt és regnáló társadalmi-ideológiai rendszereiben a sport mint az emberi létezés egészére vonatkoztatható küzdelem és önkiteljesedés reménytelen, kudarcra van ítélve. A társadalom megkövetelte formáktól, keretektől való elszakadás, a természetbe való kivonulás csakis önként vállalt áldozat, az eszményeit feladni képtelen, laici-

14 Uo., 61. Továbbá: „És csak akkor állt elő vele, hogy délután, ha nem esik, megpróbálja megjavítani az ezer yardos tavaszi rekordját. Ezt persze megint nem értettem minden vonatkozásában, főképp azt nem, hogy ez az ezer yard mért olyan nevetséges »hobby«, amire nemcsak a trénernek legyintenek, de a drukkernek is.” MÉSZÖLY, *Az atléta halála...*, 50–51.

15 Uo., 79.

16 Uo., 172.

17 MÉSZÖLY Miklós, „A sport zsákutcája”, in MÉSZÖLY Miklós, *A pille magánya*, 221–222 (Pécs: Jelenkor, 2006), 221.

zált *Athleta Christinek*, a Hit Bajnokának halála lehet.¹⁸ Vlegyásza értelmezésében metafizikai pálya, a létezés rekordjának beteljesítése. A kezdet és a vég összefonódása, a kör bezárulása.¹⁹ S bár Bálint eddigre rendezi el magában és a külvilágban múltjának gyötrő darabjait, hogy immár eredményesen menekülhessen lelkiismerete elől, itt tud túllépni azon a sportolói attitűdön, amit kamaszkorának eseményei és a rendszer sportpolitikája kényszerített rá, ám ön maga leküzdése, meghaladása (távolról Madách gondolatát idéző módon: „a cél halál, az élet küzdelem”) maga a halál.

Őze Bálint halála ugyanúgy megmagyarázhatatlan, mint a sziszüphoszi vágy, ami folytonosan ön maga meghaladására irányul. Az erdélyi havasokban bekövetkező halálnak számos előképe, motívuma van a regényben. Ilyenek a leszorított karral vívott, a gúzsba kötött ember pozícióját idéző furcsa, kamaszkori küzdelmek, melyeknek pontos felidézése, rekonstruálása végigkíséri a művet, s ez majd a román asszony szavai által válik kimondottan is rossz előjellé.²⁰ A Bálinton és Păduricán eluralkodó félelmet – az elbeszélő számára – szintén értelmezhetetlen éjszaka teljesíti ki és avatja a halál előjelévé, amit a pár Rogozsel faluban tölt bolyongva a férfi halála előtti napon. A váratlan elhívás, az üzenettel érkező, majd nyomtalanul eltűnő fiú, a falu minden portájára bekopogó pár, amelyik sosem tudja meg elszólításának okát. Nem magyarázható az sem, hogy a „Várják magukat” felszólításra Bálint miért érezhette úgy, hogy azonnal és gondolkodás nélkül engedelmeskednie kell. Az elhívás formája és Bálint azonnali engedése szakrális, míg a fiú kommunikációja, eltűnése és a kérdés hiábavalósága abszurd színezetet ad az esetnek. A rejtélyes éjszaka egésze egyszerre tűnhet az (egy) angyali üdvözlés inverzének és a beckett-i egzisztenciális reménytelenség nyomasztó bolyongásának. A harmadik, szintén értelmezhetetlennek tűnő motívum pedig az a szörbolyhos lepke, amely két alkalommal tűnik fel a műben. Az első felbukkanása Tardoson, a futó kamaszkorában történik; egy ezer yardos időmérő futáson Bálintnak csapódik a hatalmas szőrös rovar, amelytől futás közben nem tud megszabadulni, az utolsó négyszáz yardon küzd vele, ám mire a célvonalhoz ér, a lepke eltűnik róla. Ekkor még, tanúk hiányában, a lepke – nagysága, szőrössége – akár Bálint felfokozott képzeletének játéka is lehet. Mindezt Bálint a bátkalosi futás kapcsán eleveníti fel, ahol az utolsó körben a homlokára kötött verejtékfelfogó zsebkendő csúszik minduntalan a szemébe. Mindkét eset kiköknést, a harmonikus mozgás szétesését eredményezi, amit a beavatott külső szemlélők, az első esetben Öreg Pepita, a másodikban Hildi konstatálnak.

Mikor a célegyenesbe kanyarodott, már olyan szaporák voltak a kapdosó mozdulatai, mint aki penitenciából kersztet is vet közben. Csak az utolsó húsz-harminc méternél

18 „Alázat és macacsság, talán ez a kettő marad végül, amibe kapaszkodni lehet. Vagy az az egy, ami ez a kettő – a hit.” MÉSZÖLY, *Az atléta halála...*, 45.

19 A táj és a térforma metafizikai jelentését ismét Mészöly vallomása erősítheti meg: „Egy táj mindig némán közli, amit akar, egyszerűen és közvetlenül a dolgok ontológiájára hivatkozik. És inkább csak eltűri a történet, a történelmet, amelynek színpadot ad.” MÉSZÖLY, *Érintések*, 248.

20 „Az asszony mondta is utólag – mikor bevittük Bálintot a kabanába –, hogy ő már akkor, a birkózásunkkor megérezte a rosszat – és lám. »A rosszat lehet hívni, a rosszat lehet küldeni« – mormogta sopánkodva.” MÉSZÖLY, *Az atléta halála...*, 101.

hagyta abba, nem nyúlt többé a zsebkendőhöz. Féélmés volt így: mintha bekötött szemmel száguldott volna a célszalag felé és felém.²¹

A futó férfi baljóslatú látványát, küzdelmét, áldozatszerepét a szakrális utalás („penitenciából keresztet vet”) is kiemeli. A lepke második alkalommal, élettelenül, kiszáradva a halott férfi kezéből pereg elő. A motívum kétszeri, ám elég hangsúlyos felbukkanása szintén a kezdeteket köti össze a véggel, a halállal, s mindkét esetben futás közben támad rá a maga idejét mérő férfira. Vlegyászán ugyan a rovar valóságos, ám látványa, létezése zavart kelt, ismeretlen, irracionális elem. Ez fejeződik ki a hegyekben élő öreg házaspár hitetlenkedésében, akik még sosem láttak ilyen állatot odafönt. A románnal elhangzó párbeszéd a leghosszabb román nyelvű rész a regényben, ez esetben a teljes elidegenítés, érthetlenség és értelmetlenség jelzése. A lepke és a pillangó közismerten a lélek, halhatatlanság, a halál után a testből távozó lélek jelképe az antik és a keresztény szimbolikában is, ám ebben a szőrös, fenyegető formájában inkább a hozzá kapcsolódó negatív jelentések érvényesíthetők. A lepke ugyanis a mulandóság, rövid élet jele is, a féktelen önhajszolás, önpusztítás is hozzá köthető.

Annak ellenére, hogy ezek a halált anticipáló motívumok összekötnek bizonyos idősíkokat és cselekményelemeket, és megmutatják a szöveg jelképekben, metaforákban, egymásra vetülő mozzanatokban létesülő összefüggéseit, az atléta halálára továbbra sem adnak egyértelmű magyarázatot. Az ok-okozatilag nem levezethető, rejtélyes és váratlan halál, a szerző által elhelyezett és működtetett motívumok jellege, a helyszíneknek, geometriai és természeti formáknak, a civilizáció, társadalom tereinek és a tájnak a fedésbe hozása a mű egzisztencialista és metafizikai olvasatát látszanak erősíteni, ebben az értelmezési keretben a létezés rekordja a mozdulatlanság, azaz a halál,²² amelyet az élet sosem tud megdönteni.

---

21 Uo., 181.

22 „A nosztalgia megvan bennünk, hogy az abszolútra törjünk, a maximális teljesítményre, a létezés rekordjára, a birtokló azonosulás élményére – s amit a technika ajánl, a sebesség, csakugyan csábító; sőt, a legtúlzóbb érték, amit megteremthet. *S amivel egyenértékű csak egy lehet még: a mozdulatlanság.*” (Kiemelés: V. B.) MÉSZÖLY Miklós, „A tágasság iskolája”, in MÉSZÖLY, *A tágasság iskolája...*, 5–25, 14.

Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben

Szerkesztette Bajáki Rita és Báthory Orsolya

Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 26

Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport–Eötvös Loránd Kutatási

Hálózat, 2020, 210 l.

MÁTYUS Norbert

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK Klasszikus és Újlatin Nyelvek Intézete Olasz Tanszék,
tanszékvezető docens

ORCID 0000-0001-6015-9847

Ha a 16–18. századi magyar irodalom- és művelődéstörténet itáliai kapcsolatainak kutatástörténetét vizsgáljuk, alapvetően három területen látjuk koncentrálni a szakirodalmi eredményeket: azt látjuk, hogy a kutatás egyfelől a korabeli magyar szépirodalom egyik jelentős viszonyítási pontjaként azonosítja az olasz és európai petrarkista és árkádikus lírát, valamint – főként Zrínyi esetében – az olasz lovageposz-költészetet. Másrészt a magyarországi latin és magyar nyelvű prédikáció-irodalom egyik legfőbb forrásvidékét Itáliában találja. Harmadrészt a római Collegium Germanicum et Hungaricum szellemiségének nem múló hatását hangsúlyozza. E hatás természetesen azon magyar egyházi vezetők – és kulturális-diplomáciai tevékenységüket – érinti, akik hosszabb-rövidebb ideig növendékei az intézménynek.

A barokk kori művelődés olasz–magyar kapcsolattörténet-kutatásának ezen alappilléreit nem kérdőjelezi meg az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport közelmúltban megjelent kötete. Ha azokat a tanulmányokat veszem sorra, amelyek alátámasztják az itáliai inspirációforrások fent leírt sémáját, akkor elsőként Sárközy Péter nagyívű, az általános problémákkal indító, majd részletekre fókuszáló tanulmányát kell megemlítenem. Az írás először általában Róma, majd specifikusan a Collegium Germanicum et Hungaricum kultúrateremtő és kultúráközvetítő szerepét látta, hogy aztán a magyar prédikáció- és lelkiségi irodalom itáliai inspirációs forrására Faludi Ferenc prózafordításain keresztül mutasson rá.

Hasonlóan erősíti eddigi kapcsolattörténet-értelmezési keretünket Maczák Ibolya írása, amely Illyés András erdélyi püspök vasárnapi és ünnepnapi, latin és magyar szentbeszéd-gyűjteményeit (1691–1696) elemzi, majd Giuseppe Mansi és Pietro Rota olasz és latin prédikációgyűjteményeiben találja meg forrásukat. Vagyis kapunk egy újabb itáliai forrásazonosítást: Illyés egy olasz szerző olasz és latin szövegeit használta a saját magyar és latin nyelvű prédikációgyűjteményeinek összeállításakor. A módszer és séma ismert, legfeljebb a szereplők újak. Sőt, valószínűleg azok sem: Maczák Ibolya előző könyvéből pontosan ismertük már az Illyés és Rota közötti kapcsolatot.¹ Itt most újabb szövegeket elemez a kutató, és az intertextuális-kompilatív összefüggések új kapcsolódási pontokkal erősödnek.

---

1 MACZÁK Ibolya, *Kölcsönzés és kompozíció: Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban* (Budapest: MTA–PPKE BILK, 2019).

Ha tehát az eddigi értelmezési keretet nem teszik vita tárgyává, és a tudományos diskurzus fő irányait sem kérdőjelezi meg a kötet tanulmányai, sőt néhol még az eredmények is nagyon hasonlóak a már feltártakhoz, akkor mindenképp jogosan merül fel az olvasóban, hogy mi a tétje és hozzádeka a kötetnek?

A válaszadáskor mindenekelőtt le kell szögezni, hogy e kötet nem összegző, nem kutatást lezáró munka, hanem egy jól működő kutatócsoport normál üzemi működésének a dokumentuma. Az üzemszerű működés ez esetben annyit jelent, hogy a barokk irodalmat és lelkiséget vizsgáló kutatócsoport és tágabb holdudvara az adott kor és tematika mentén folyamatosan térképezi fel a kutatásra érdemes területeket: egy-egy rész kérdésben mérlegre teszi az eddigi eredményeket, új források segítségével végez mélyfúrásokat, néha pedig egészen új vidékekre is elkalandozik. Így bátor kísérletezéseknek és előre megjósolható eredményre jutó munkáknak egyaránt tanúi lehetünk a kötetben.

Az új utakat és témákat kereső tudományos kísérletek egyik csoportját azon tanulmányok képviselik, amelyek egy-egy új, vagy „csak” új fénybe állított forrás azonosításával és elemzésével nyitnak meg távlatokat.

Ilyen a nyitótanulmány, Báthory Orsolya munkája is, amely Cortonai Szent Margit magyarországi tiszteletének nyomait tárja fel. A főként toszkán területen tisztelt szent legendája több olasz nyelvű változatban látott napvilágot; ezek egyikét, Anton Francesco Giovagnoli 1751-es szentéletrajzát fordítja magyarra Esterházy László Pál pálos tartományfőnök, és jelenteti majd meg először 1757-ben. A fordítás további két kiadása, valamint azok a képzőművészeti alkotások, melyek Margit alakjának állítanak emléket, jelzik az olasz szent viszonylag szélesebb körű tiszteletét Magyarországon is.

Bitkey István és Tóth Orsolya több mint két évszázaddal korábbra kalauzolja az olvasót: a jelentős olasz humanista, Celio Calcagnini 1518-ban Egerben elmondott, az Oltáriszentségnek szentelt homíliáját közli latinul és magyar fordításban. A forrásközlés bevezetése vázolja a beszéd születésének körülményeit, valamint teológia- és művelődéstörténeti jelentőségét: a Ferrarából Estei Hippolit kíséretében Egerbe érkező Calcagnini hitszónoklata, melyet minden bizonnyal az egri katedrálisban tartott, jelzi a magyarországi humanizmus Mátyás utáni kontinuitását, másrészt „a tomista krisztológiát korszerű, humanista terminológiával” előadó szónoklat az „Eucharisztia humanista szellemű reprezentatív előadásának” (36) is kiváló példája.

A forrásazonosítások és -elemzések sorát Domokos György tanulmánya folytatja, amely az első magyarországi piarista ház alapításának olasz nyelvű forrásdokumentumát mutatja be. A podolini rendház létrejöttének előzményeit, majd magát az alapítást tárgyaló, az első szerzeteseket felsoroló, és az 1642 és 1644 között zajló eseményekről színes képet rajzoló szöveg valószínűleg annak köszönheti olasznyelvűségét, hogy lejegyzője, a római születésű Giovanni Domenico Franco atya talán nem tudott olyan jól latinul, hogy a *historia domus* megírására vállalkozni mert volna.

Száraz Orsolya lelkiség- és művelődéstörténetileg egyaránt fontos tanulmányának bemutatásával zárom a korabeli magyarországi, de Itáliához kapcsolódó forrásokat elemző tanulmányok felsorolását. Alessandro Diotallevi olasz jezsuita 1716-ban adta ki *L'idea d'un vero penitente* című, több olasz, latin, sőt német és szlovák kiadást megért, tehát jelentős népszerűsége szert tett devóciós művét, melyet a szintén jezsuita Molnár János fordított magyarra *Az igaz penitenzia-tartó bűnösnek eleven példája* címmel. Valójában egy lelkigyakorlatos könyvről van szó, amely az 50. zsoltárhoz fűzött elmélkedések segítségével vezeti végig olvasóját a bűnbánat folyamatán. Száraz Orsolya tartalmilag ismerteti a szöveget, és elhelyezi a korabeli lelkiségi diskurzusban is.

Az imént felsorolt négy tanulmány közös módszertani sémára épül: azonosítanak egy ismeretlen vagy a tudományos diskurzus perifériájára szorult olasz–magyar kapcsolattörténeti forrást, majd kiadják, bemutatják és elemzik. Közös jellemző továbbá ezen elemzések szükségszerű lezáratlansága, továbbgondolásra, jövőbeli kutatásra ösztönző jellege, hiszen az írások elolvasása után sorjáznak az olvasóban a kérdések. Sőt maguk a szerzők is megfogalmazzák ezeket: mi ösztönöz egy pálos szerzetest, hogy egy helyi toszkán szent asszony legendáját magyarra ültesse? Milyen hatást vált ki Egerben egy elsővonalas olasz humanista – olvasva is nehezen követhető, inkább retorikai kompozíciónak, mint teológiai expozénak tekinthető – előadása? Ha a podolini rendház születésének dokumentuma olaszul került lejegyzésre, jogos a kérdés: milyen szerepet töltött be az olasz nyelv a dokumentált többnemzetiségű alapító közösség életében? Amikor a jezsuita Molnár János 1763-ban kiad magyarul egy lelkigyakorlatos könyvet, akkor vajon megfordul-e a fejében, hogy a szöveget eredeti céljának megfelelően lelkigyakorlatok vezetésére is használja?

A további kutatásra való nyitottság még inkább jellemzi azon tanulmányokat, amelyek egy tágabb kutatási téma horizontjából tekintenek tárgyukra. Tusor Péter három egyházi vezető és Collegium Germanicum et Hungaricum-növendék – Lósy Imre, Lippay György, Szelepcsényi György – munkásságát és törekvéseit elemezve mutatja be a magyar–szentszéki kapcsolatokat és a magyar katolicizmus törekvéseit a 17. század derekán. Bár a tanulmány kapcsolattörténeti számvetésként önmagában is új eredményeket közöl, horizontját mégis a barokk katolicizmus magyarországi sajátosságainak általános kérdéskörei képezik. Tusor arra mutat rá, hogy a három főpap tevékenysége miként járult hozzá annak a „sajátos kettőségnek” a kialakulásához, amely a korabeli magyar–szentszéki kapcsolatokat meghatározta, és amelyben a „feltétlen Róma-hűség” és „magyar egyház régi szokásainak” képviselője egyszerre volt jelen (197).

Dóbék Ágnes is egy folyamatban lévő kutatás eredményeit közli. A 18. századi Magyarországon egyházi környezetben, olasz nyelven előadott színdarabokat veszi sorra, valamint azokat az alkalmi – leginkább enkomiasztikus – költeményeket, amelyek olaszul íródtak, és magyar egyházi környezetben lettek előadva. Ami a színdarabokat illeti, Dóbék Ágnes a szakirodalom alapján térképezi fel a terepet, és adatgyűjtése a becsülettel elvégzett munka miatt érdemel tiszteletet: az eredmény nem kiált kutatócsoportok felállításáért. Ellenben nagyon is gyümölcsözőnek ígérkezik az alkalmi költemények bemutatása, ahol a saját kutatások és újonnan feltárt források meglepő és nagyon érdekes fejleményekhez vezetnek: noha ilyen költeményből sincs sok, ezek esztétikai színvonala és megszövegezésük körülményei mindenképp a feltárás folytatására és az eredmények akár nemzetközi szintű közlésére is kell, hogy sarkallják a diszciplína művelőit.

Különleges tematikai zárványt képez a kötetben két tanulmány: Szovák Márton és Kovács Zsuzsa munkáiban az inspirációs forrás nem Itália, és a hatás helye nem a magyar régiség, hanem fordítva. Szovák Márton tanulmánya egy olasz prédikátor moralizáló gyűjteményéről szól, amely a mohácsi csata eseményeinek bemutatását használja erkölcsi tanítása kiindulópontjául. Benedetto Chiarelli a szerző, a magyar kutatás számára eddig ismeretlen mű címe pedig *Riflessi morali sopra tragici avvenimenti* [Erkölcsei elmékedések tragikus eseményekről]. A 10 elmékedésből álló gyűjtemény egyike II. (Jagelló) Lajos elképzelt monológja a mohácsi csatavesztés után. A cikk ad egy általános képet Chiarelli munkásságáról, a *Riflessi morali*ről általában, majd részletesen elemzi a monológ forrásait és retorizáltságát. A tanulmány magának a bemutatott elmékedésnek a fordításával zárul.

Kovács Zsuzsa egy 14. századi magyar szent, bizonyos Gergely püspök itáliai tiszteletét mutatja be. A tanulmány pontosan végigköveti a Riminiben, zárándoklata közben meghalt magyar vagy magyarországi püspök legendájának születését, szövegahagyományát, a szent relikviáinak sorsát, és megpróbálkozik Gergely püspök személyének azonosításával is. A nagyon alaposan dokumentált munkát a szent legendájának legrégebbi forrásán alapuló szöveggözlés, valamint annak magyar fordítása zárja.

Talán e gyors és némileg leegyszerűsítő lajstrom is képes láttatni, hogy az alapvető diszciplináris egységesség ellenére tematikailag nagyon széttartó a kötet, és bár az ismertetésben megpróbáltam tematikai és módszertani csoportosítások segítségével haladni, egyáltalán nem csodálkozom a szerkesztők azon döntésén, hogy a szerzők ábécé-sorrendjében közlik a tanulmányokat. Így azonban a recenzensnek is nehéz megtalálni azt a nézőpontot, ahonnan a kötetben olvasható, felvetéseikben széttartó tanulmányok mégis legitimálják az egységes kötetbeni közlést.

E legitimáció persze érkezik abból az egyszerű tényből is, hogy a kötet egy konferencia anyagát közli. De a konferencia és a kiadvány címe közötti apró diszkrepancia talán a vállalkozás jelentős tudományos hozadékát is segít megvilágítani. A kötet ugyanis a 2020-ban *Olasz hatás a magyarországi lelkiségre* címmel rendezett konferencia anyagát adja közre, de mire kötet lett a tanácskozás előadásaiából, az „olasz hatás” „itáliai hatásokra” módosult. A tanulmányokat olvasva teljesen érthető a váltás. A konferencia szervezőinek – a mostani szerkesztőknek – nyilván volt egy feltételezésük: a 16–18. századi magyarországi lelkiségre alapvető inspirációs erőként hat az olasz irodalom és kultúra. Egy ilyen feltételezés – a recenzió elején vázolt kutatástörténeti alapsémát ismerve – jogos és megalapozott. Csakhogy a feltételezés nem, vagy nem teljesen állta ki az elvégzett kutatások és a megírt tanulmányok igazoló próbáját. Az elvégzett kutatások nem egyértelműen erősítették meg, hogy valóban beszélhetünk olasz hatásról. Sárközy Péter tanulmánya például hosszasan elemzi Faludi Ferenc olaszból készített fordításait, csakhogy a fordított művek nem olasz szerzők munkái, és ennek megfelelően eredetileg nem is olaszul íródtak. Vagyis itt az „olasz hatás” abban nyilvánul meg, hogy Faludi relé (közvetítő) nyelvnek használja az olaszt. A Bitskey István és Tóth Orsolya szerzőpáros által bemutatott Eucharisztia-szermő természetesen latinul van, ahogy a Maczák Ibolya tanulmányában tetten ért Illyés–Rota kapcsolatnak is a latin a fő közvetítő nyelve. A sort hosszasan lehetne folytatni. Azt látjuk, hogy a „latin” és az „olasz”, hatás szétbonthatatlan egységként érkezik a magyar régiségbe.

A különböző hatások e szétbonthatatlan és talán kibogozhatatlan összeolvadására és összekuszálódására talán a legjobb példa a kötet eddig egyetlen nem említett tanulmánya, Armando Nuzzo munkája. A dolgozat egy petrarkista olasz költői antológiát vizsgál. A Dionigi Atanagi szerkesztésében megjelent *De le rime di diversi nobili poeti toscani* című gyűjteményről van szó, amelynek magyar szempontból az a legfőbb érdekessége, hogy a korábbi kutatás szerint az egyik példányát akár Balassi is forgathatta. E szakirodalmi intuíciót próbálja Nuzzo igazolni az antológia 56 vallásos, „áhitati” költeményének elemzésével, és felemás eredményre jut. Konkrét, szövegszerű intertextust nem talál, ám motivikus és tematikai egyezéseket nagyon is. Jogosan jut tehát arra a némileg mehökkentő következtetésre, hogy „anélkül is imitálhatta Balassi Petrarcat, hogy olvasta volna” (118).

Ha az *Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben* című kötet tudományos újszerűségéről és szakmai hozadékaról mindössze egy mondatot mondhatnánk, akkor Armando Nuzzóhoz nyúlnék vissza, és ezt mondanám: a kötet világosan igazolja, hogy a régi magyar lelkiségben az itáliai hatás az olasz nyelvűség domináns szerepe nélkül is egyértelműen érvényesül.

A dialógus formái a magyar régiségben

Szerkesztette FARMATI Anna és GÁBOR Csilla

Egyetemi Füzetek

Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2021, 506 l.

MACZÁK Ibolya

ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs

ORCID 0000-0002-8635-7478

A dialógus formái a magyar régiségben című kötet Gábor Csilla és Farmati Anna szerkesztésében jelent meg a hasonló elnevezésű, 2018-as konferencia előadásai alapján. (A rendezvényt a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Irodalomtudományi Intézete – ennek keretében a Res Litteraria Transylvaniae Vetus Irodalom- és Művelődéstörténeti Műhely szervezte, a hagyományoknak megfelelően a társszervező pedig a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya volt, együttműködve az egyetemek régi magyar irodalom tanszékeivel és a RefoRC nemzetközi konzorciummal.) A kötet háromszáz év (1450–1750) dialogicitással kapcsolatos jelenségeinek bemutatását vállalja fel. Ezek mibenléte, sajátosságai és jelentősége – amint az Kecskeméti Gábor bevezető tanulmányából is kiderül – számos jellemző vonáson keresztül ível át az évszázadokon, újra és újra reneszánszát élve. A dialogikusság sajátosságaira tehát jószerivel Platóntól kezdve Bahtyin munkásságán át Kulcsár Szabó Ernőig hivatkozhatunk – és a sor természetesen folytatódik tovább.

A dialogicitás természetszerűen nem volt része a sokkal korábbi korok szókinésének, de a dialógusokról számos írás született, és ezek több vonatkozását érthetjük a dialogicitásra is. Kecskeméti Gábor már hivatkozott tanulmányában a következőképpen írt erről: „dialogicitás régiségben való működésének megértésében természetesen már azzal is sokat léphetünk előre, ha a dialógus alkalmazási területeit tanulmányozzuk” (13). Igaz ez például a különbözőségről szóló meglátásokra – azaz arra, hogy a dialógusok (és az ezekkel rokon műfajok) különbözőséget és ebből adódóan távolságot feltételeznek. A *Hasznos Mulatságok* egyik, 1818-ban publikált írásában a következők olvashatók erről: „A’ Szólók külömbb-féle tulajdonságúak legyenek, ’s mind elméjük minéműségére, mind vágyódásaikra nézve külömbözzenek.”¹ A *Közhasznú esméretek tára* (1832) szerint dialogikus műfajok létrehozásához fontos „1) a’ tárgy természete, mert csak a’ legalább is két oldalról tekinthető tárgy alkalmas illy előadásra, és 2) a’ beszélgetők véleményének ellenkezése, kik a’ fenforgó egyenetlenséget kölcsönösen eligazítani törekednek.”² Vagyis

---

1 „Beszélgetés (Dialogus)”, *Hasznos Mulatságok* 2, 2. félév, 10. sz. (1818): 73–80, 74.

2 *Közhasznú esméretek tára, A’ Conversations-Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva*, 12 köt. (Pest: Wigand Ottó, 1832), 4:77.

a dialógusok esetében egyaránt szükség van a különb(öz)őségre és a szándékra, hogy az ebből adódó ellentét feloldására törekedjenek a résztvevő felek.

Ezek ismeretében különösen izgalmas *A dialógus formái a magyar régiségben* című kiadvány – annál is inkább, mert sajátos felépítésével a szerkesztők eleve fontos értelmezési lehetőségeket kínálnak. A kötet ugyanis hét fejezetből áll, ám ezek lényegében két nagy, már-már mértani pontossággal szerkesztett, de rejtett egységet alkotnak. Az első fejezetei (*A hitvita mint dialógus-forma; Marginália, hermeneutika, szöveghasználat; Az imádság és kegyességgyakorlás dialógusai*) a hittel, vallásossággal (lényegében lelkiégtörténettel) kapcsolatos írásokat foglalnak magukba. A másodikban (*Politikai gondolatcsere és környéke; Dialógus a távoból: levél, a követjárás tapasztalatai; Dialógus és oktatás; Költészet és dialógus*) a dialogicitás világi aspektusai kapnak helyet. E szerkezet jelentőségének méltatása előtt azonban célszerű megvizsgálni az egyes fejezeteket a már említett szempont, a *különbözőség* tekintetében.

Az első egységben szereplő írások a dialogikus legismertebb műfajcsoportjával, a hitvitákkal és rokontermészetű művekkel foglalkoznak. A dialógus alapját itt nyilvánvalóan a hitbéli távolság, és az ebből adódó ellentétek képezik. Gábor Csilla a figyelemről (illetve annak hiányáról), valamint az argumentálásról tesz fontos megállapításokat, Lázár István Dávid Marcus Pitačić és Beregszászi Péter feltételezett vitáját tárgyalja. Majd „Pázmány-blokk” következik: Hargittay Emil, Ajkay Alinka és Báthory Orsolya mutat be egy-egy fontos részkitatást a jezsuita szerző műveinek kritikai kiadása alapján. Szelestei N. László az 1620-as évek pozsonyi prédikálási gyakorlatról közöl fontos adatokat a dialogicitás vonatkozásában.

A tanulmánykötet következő fejezete ugyancsak az egyházi műfajoké: Imre Mihály a bibliafordításokra, Förföldi Gábor Enyedi György *Explicationese* révén néhány loci communes-re irányítja a figyelmet. Balla Lóránt, Bóné Éva és Székely Gábor írásai nyomán a prédikációk kerülnek fókuszba – de a fejezet kulcsát mégis a margináliák kutatása adja. Ebben az esetben az időben-térben egymástól messze élők sajátos párbeszédére vonatkozik a dialogicitás, ahol a felek közti különbséget a távolság képezi meg.

A harmadik részben ismét egyházi műfajok kapnak központi szerepet a lelki tükrök, imádságok és elmélkedések dialogikus értelmezése által. Itt természetesen az isteni és az emberi közötti számos különbség kerül előtérbe – és ezekből adódóan talán e műfajokról tételeznénk fel a lehető legkevesebb dialogikuságot a régiségben. Farmati Anna, Bajági Rita, Székely Örs és Balázs Aletta tanulmányai azonban ennek ellenkezőjéről győznek meg, tárgyalva a kérdéskör sokrétű, számos szempontból vizsgálható jellegzetességeit.

A történeti-politikai szövegekben az ismeretekből adódó különbségeké a főszerep (több esetben műfajukat tekintve is dialógusokban; Johannes Herold, illetve Medgyesi Pál munkáiban), ám a tanulmányokban számos egyéb műfaji és stílári kérdés is felmerül, így a *Fejedelmek serkentő órája* révén, Kasza Péter, Fazekas Sándor és Petróczi Éva munkájának köszönhetően.

A következő rész középpontjában egy klasszikusan dialogikusként értelmezett műfaj, a levél kérdései állnak, kiegészülve a követjelentésekre koncentráló vizsgálatokkal. Bácsi Enikő, Kovács Eszter, Gyulai Éva és Domokos Zsófia új kutatási szempontokat érvényesítő tanulmányaiban az információ birtoklásából vagy éppenséggel annak hiányából adódó különbségek képezik a dialogikus alapját.

A következőkben továbbra is a tudásbeli különbségek kapnak hangsúlyt, hiszen a tanulmányok szerzői, azaz Bartók István, Szabó András, Dukkon Ágnes és Egyed Emese a dialógusnak

mint szöveg- és oktatási formának szentelik tanulmányaikat (szóba kerül a katekétikus módszer, illetőleg az oktató dialógus, a disputáció), sőt, kiderül, hogy fordítói habitusnak is lehetnek ilyen aspektusai.

A szerkesztők koncepcióalkotó figyelme – amint ezt az előszóban is kifejtették – „főként a prózai szövegek dialogikus vonásaira irányult”, ehhez képest – ugyancsak az előszóban megfogalmazottak szerint – „jótékony ráadás, hogy egy egész csokornyi előadó javasolt a költészethez kapcsolódó szimbólumokat, érzelmreprezentációkat vagy éppen az alkalom szülte dialogikus vershelyzeteket értelmező témákat” (10). A fejezet Majorossy Imre, Maróthy Szilvia, Laczházi Gyula, Koltai Kornélia és Juhász Szandra invencióját dicséri. Itt nemcsak a verses forma, hanem az egyéni invenció is fontos szerepet kap, hiszen a lírában sokkal kevésbé érvényesül a használati szempont, mint a felsorolt prózai anyagokban.

A fentiek nyomán joggal állapítható meg, hogy *A dialógus formái a magyar régiségben* című kötet rendkívül jól szerkesztett: bár Farmati Anna és Gábor Csilla következetesen ragaszkodott bizonyos elvekhez (ebből adódóan előtérbe kerültek a prózai, illetve lelkeségi műfajok), mégsem törték alfejezetekre a kötetet: így a szerkezet íve megmaradt, ám nem alakult ki túlzóan aprólékos, „skolasztikus” forma. Ez egyben azt is jelenti (ha matematikai hasonlatokkal élünk), hogy a hierarchikus fatopológia helyett az egymás mellé rendelt elemek csillagtopológiája került előtérbe – vagyis egy egyszerűen áttekinthető szerkezet, ami a tárgyalt téma (a dialogicitás) sokféleségét helyezi előtérbe, árnyaltan érzékeltetve a téma sokrétű jellegét is. E tekintetben külön örvendetes, hogy az egyes tanulmányok egymás közötti dialógusa is megvalósult. (Akár még olyan különleges témaköröket illetően is, mint az önmegszólítás dialogikussága.)

Mindez azt eredményezi, hogy a „távolság” egyben „közelséget” is jelent – egyfajta paradoxon ez: megengedő ellentét, hiszen a különbségek összessége hasonlóságot eredményez. Mindez pedig (Pilinszky János rokon témájú állítását idézve) az az ideál, az az „elíziumi mező”, amely „kifogyhatatlan kapcsolódást és boldogságot” jelent. *A dialógus formái a magyar régiségben* című kötet ismeretében joggal állíthatjuk: nem csak a téma kutatói számára.

Critica: Források az irodalom- és kultúratudományi szakkritika történetéhez 1986–2020 – Sources for the History of Criticism of Literary and Cultural Studies 1986–2020

Válogatta, szerkesztette Tüskés Gábor, sajtó alá rendezte Tüskés Anna
Budapest: Reciti, 2020, 470 l.

KECSKEMÉTI Gábor

BTK Irodalomtudományi Intézet, kutatóprofesszor, igazgató
ORCID 0000-0003-2473-2946

Az Irodalomtudományi Intézet Reciti Kiadójának 2020. évi kiadványáéval megegyező, kemény táblás kötésben, azonos, elegáns szürke színben, ugyanannak a 16. századi manierista rézmet-szőnek egy másik illusztrációjával a borítóján jelent meg 2013-ban a jelen kötet előzménye, körülbelül feleekkora terjedelemben. Szerves közöttük az összefüggés. A korábbi kiadványban azok az ismertetések, kritikák, bírálatok, recenziók olvashatók, amelyeket Tüskés Gábor készített az elmúlt 30–35 év során.¹ A most bemutatandó kötet a párdarabja annak: ebben vannak azok a bírálatok, amelyeket viszont Tüskés kapott a saját munkáira, könyvkiadványaira.

Recenziót, kritikát, bírálatot kapni nem járulékos eleme az irodalomtudomány vagy a bölcsészettudományok művelésének – egyáltalán a humán tudományok bármelyikének –, hanem a közege. Természetes, magától értetődő közege a visszajelzéseknek, a kollaboráció formája. Olyan műfaj, amelyet azért biztosít számunkra a hagyomány, hogy együtt lélegezhessünk a befogadott művel, visszajelzést adhassunk rá a saját ismereteink, adataink látószögéből, az összefüggések belátására megnyílt perspektíváinkkal hozzátehetünk valamit, továbbfejlesztjük azt, amit olvastunk. Ez az alkotó továbbgondolás akkor a legjobb, ha a lehetőségek határai között több annál, mint pusztán a kiadvány statikus befogadása, ismeretése, hanem újabb kombinációkba hozása mindannak, ami az adott kötetben olvasható volt.

Ha így tekintünk erre a műfajra, akkor azonnal kitűnik, hogy legalább három különböző perspektívában nyitható meg mindkét gyűjtemény értelmezése. Egyrészt nyilvánvalóan a 20. századi magyar kritikátörténet forrásainak a közzétételére került sor bennük. Ha valaki egyszer majd kíváncsi lesz a 20–21. század kritikai gondolkodására, akkor valami olyasmit fog tenni, mint amit az Irodalomtudományi Intézet az 1970-es évek óta művel: a kritikátörténeti számbavétel, az irodalomról való gondolkodás, az irodalmat illető teoretikus belátások szintetizáló összegzésének igényével fog közelíteni az anyaghoz. Hálás lesz érte, hogy ezek a kötetek eligazítják vagy legalább orientálják majd őt azokban a kérdésekben, hogy mi volt az értelmezésnek,

---

1 Tüskés Gábor, *Hagyomány és kritika: Könyvek, könyvbírálatok a kora újkori európai irodalom és művelődés történetéhez* (Budapest: MTA BTK, 2013).

az értékelésnek, a normaképzésnek a legitim eljárásrendje, milyen szemléleti belátások mentén, milyen módszerek, eljárások alkalmazásával vitték azt végbe, ennek során melyek voltak, melyek lehettek az érvényes, sőt értékesnek minősülő megszólalás szakmai normái, normarendszerei. Hallatlanul fontos dolog, egy egész szellemi közeg koordinátáit megrajzoló belátások rendszere áll össze ezekből a kérdésekből.

A második perspektíva szerint ezek az írások nyilvánvalóan tudománytörténeti források is. Az adott esetben elsősorban a kora újkori irodalmiság és eszmetörténet kontextualizálását, beágyazását elvégző kötetkiadványok fogadtatása egyben az illető korszakra vonatkozó, mind irodalmi, mind eszmetörténeti belátások egymásra épülésének, mértékének, rendszerezhetőségének, fókuszpontjainak követhetőségét teremti meg, tehát tudománytörténeti érdeklődés kielégítésére is szolgál.

Harmadrészt, s nem utolsósorban ezek egyben intézménytörténeti források. A két kötet az Irodalomtudományi Intézet XVIII. Századi Osztálya működésének dokumentumait közli, amelyek a kutatóközösség nehézkedési pontjaira, a hazai tudomány művelésének terepén elfoglalt pozíciójára, látókörének szélességére vonatkozó belátásokat engednek meg.

A második kötet rövid szerkesztői előszavából megtudjuk, hogy nagyjából százhetven kritika közül kerültek kiválogatásra a kötetben közzétettek, a válogatott gyűjtemény mintegy száz-húsz kritikai írást közül, amelyek 48 könyvkiadványról készültek. Ez utóbbi lélegzetelállító adat: 30–35 év alatt nem kevesebb, mint 48 kötetkiadvány fűződik egészében vagy részleteiben Tüskés Gábor nevéhez. Benne vannak a számban a szerzői monográfiák, a tanulmánykötetek, a társszerzővel készített tanulmánykötetek, az olyan sokszerzős tanulmánykötetek, amelyeknek szerkesztője vagy társszerkesztője volt, a szövegkiadások, a bibliográfiák, a repertóriumok, a kiállítás-katalógusok; egészen tág, egészen szórt az a műfaji mező, amelyről tanúságot tesznek a kötetbe válogatott kritikák. Rendkívül vonzó és nagyon nehezen túlhaladható vonása a kötetnek, a kötetbe foglalt válogatásnak, hogy egyáltalán nem csak a magyarországi mezőny visszajelzéseit tartalmazzák az írások erre a 48 kötetre. Maguknak a köteteknek is jelentős része külföldön vagy idegen nyelven megjelent kiadvány, amelyeket angol, francia, német, olasz, spanyol, orosz és cseh nyelvű kritikai visszhang is kísért.

A kötetbe foglalt írások csoportosítása tematikus, hét nagy csoportra, plusz egy nyolcadikra, a vegyes tartalmú tanulmánykötetekre oszlik. Az alábbiakban csupán megemlíteni lesz mód ezt a hét alapvető tematikai egységet, s a harmadikként említett, intézménytörténeti szempont jegyében mindegyik kategóriánál legalább azoknak a kollégáknak a nevét kijegyezni, akik az illető csoportba fölvetett, recenzeált kiadványok esetében társszerzők vagy közreműködők voltak. Ebből válik nyomban érzékelhetővé, hogy a kötet anyaga nem egyszemélyben Tüskés Gábor munkásságáról szóló kritikai visszhang, hanem az általa irányított kutatói közösség együttes egészére vonatkozó visszajelzéseket tartalmaz; némely esetben egészen kiterjedt szerkesztői-közreműködői névsort kell megemlíteni. Az egyszerűség kedvéért csak magyarországi kutatókat említünk, holott közel ugyanennyi azoknak a külföldi kollégáknak a száma is, akik bekapcsolódtak a kötetek elkészítésébe. A magyarországi szerzők közül sokan nemcsak szerzőtársak, hanem egyben az Irodalomtudományi Intézet XVIII. Századi Osztályának munkatársai is voltak mindezen évtizedek alatt, vagy már Tüskés Gábor vezetésével, vagy az őt megelőző időszakban az előző osztályvezető irányításával. A recepciótörténet önmagában is arról tanúsodik, hogy a törekvések tudománytörténeti értelemben is kontinuos pozíciót vettek fel, a kuta-

tási osztály a még korábbi évtizedekben véghez vitt kutatásainak egyfajta kiteljesítésén, folytatásán, szintetizálásán dolgozott tovább.

Az első tematikus egység olyan bírálatokat közöl, amelyek a *Vallási kifejezésformákkal* foglalkozó kötetekről szólnak. Ebből máris nyilvánvaló, hogy a tematikai kategóriák elkülönítése ugyan egészen világos, episztemikus, diszciplináris rendben történik, sorrendjük azonban a tudósi életpálya által kirajzolt: azért a vallási kifejezésformákra vonatkozó írásokkal indulunk, mert Tüskés Gábor személyes életpályája a folklorisztika köréből érkezett meg a kora újkori magyar irodalomtörténet kutatásának a közegébe. Ide tartoznak a népi vallásosság különböző formáival, például a bűcsújárással kapcsolatos vizsgálatok, és a tanulmánykötetek, kötetpublikációk e körében egyetlen társszerző található a bírálatok alapját megeremlítő kötetek között: Knapp Éva a recenzióval illetett kötetek nyilvánvalóan legrégebbi és legállandóbb kontribútora.

A következő nagy tematikus panel a *Szó és kép* címet viseli. A vizualitással foglalkozó kötetek kritikai visszhangja olvasható ebben a fejezetben, többek között a barokk kori kisgrafikákkal, az Esterházy Pál saját képgyűjteményt és annak értelmezését magában foglaló kötetével, egyáltalában a barokk kor emblematikájával foglalkozó írók, köteteké. E könyvek elkészítésében Szilárdfy Zoltán, Knapp Éva és Galavics Géza voltak a szerzőtársak. Még élénken emlékszem arra a beszélgetésre – valamikor az 1980–1990-es évek fordulóján történhetett Tarnai Andor professzor ELTÉ-s dolgozószobájában –, amikor újdonság volt, de a folklorisztikai tárgyú kutatásokhoz képest már a következő stádium, hogy a Tüskés–Knapp házaspár érdeklődési iránya a vizualitás felé fordult, azzal a céllal, hogy megpróbálják a kora újkor vagy legalább a barokk kor képiségét szintetizáló vizsgálatnak vetni alá. Ennek a munkának a terméséről több évtized elteltével itt kritikai visszaigazolásban olvashatunk.

A harmadik egység az *Egyházi irodalom* különféle műfajaival foglalkozó köteteket, azok kritikai visszhangját tartalmazza. Tüskés Gábor mellett főszereplője ezúttal is Knapp Éva, a műfajok közül pedig az elbeszélő tárgyú exemplumirodalmat érdemes kiemelni, hiszen ez nemcsak tanulmányok-tanulmánykötetek, hanem magyar és idegen nyelvű monográfia tárgya is volt. Alább még visszatérünk rá.

A negyedik tematikai metszet: *Mikes és Rákóczi*. Kezdve attól az 1992-es, többszerzős tanulmánykötettől, amely akkor Mikes születésének 300. évfordulójára emlékezett, folytatva a Hopp Lajos, a XVIII. Századi Osztály korábbi vezetője hátrahagyott kézírataiból sajtó alá rendezett monográfiákkal, majd a Mikes körüli tevékenység nagyon sokféle jelével, például a róla készült bibliográfia megjelentetésével, főműve Egerben őrzött kéziratának faksimile kiadásával, a mű francia és orosz nyelvű fordításban való közzétételével, a halála 250. évfordulója alkalmából megjelentetett kiállítási katalógussal. Aztán folytatva Rákóczival, például a *Meditációk* latin–francia kétnyelvű kritikai kiadásával, a *Confessiones* angol nyelvű fordításkötetének megjelentetésével. Egészen népes a kötetek közreműködőinek gárdája, most csakugyan a kutatási osztály sok tagjának a nevét említeni lehet – nemcsak őket, de elsősorban őket – a jelenből, a közelmúltból meg a távoli múltból is: Hopp Lajos, Pintér Márta Zsuzsanna (abból az időből, amikor az Irodalomtudományi Intézet munkatársaként működött), Tóth Ferenc (ma is a Bölcsészettudományi Kutatóközpont történésze), Kun Zsuzsanna, Maczák Ibolya, Knapp Éva, Lengyel Réka, Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Déri Balázs, Kovács Ilona dolgoztak együtt e projekteken. Hadd álljon itt, szoros kivételként, egyetlen külföldi kolléga neve, Jurij Pavlovics Guszevé, aki 2020-ban vette át a Balassi Műfordítói Nagydíjat, egész életművéért persze, de többek között

azért az orosz nyelvű fordításért és kiadásért, amelyet Mikes Kelemen főművéből e műhellyel együttműködve készített.

A következő nagy egység azt a tematikus keretmegjelölést kapta, hogy itt a *Tárgy- és kapcsolattörténettel*, valamint a *neolatin irodalommal* foglalkozó kötetek kritikai visszhangja összegződik. Ilyen kötetek voltak azok, amelyek a magyarsággép történeti alakulásával foglalkoztak, a magyar és a német irodalom kapcsolatrendszerének lehető legkiterjedtebb kora újkori áttekintését adták, az 1552-es egrí ostrom nemzetközi visszhangjából válogatott szöveggyűjteményt, antológiát tettek közzé, a két Zrínyi, a várvédő meg az eposzíró európai visszhangját tárgyalták, vagy éppen nemzetközi vándortémák, irodalmi alapanyagok – mint a Fortunátus és társai – nemzetközi szakirodalmát felölelő tematikus tanulmánykötettké szerveződtek. Szerző- és szerkesztőtársak ebben a szekcióban: Knapp Éva, Lőkös Péter, Bene Sándor, Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla.

A hatodik tematikus egység *Tudomány- és művelődéstörténettel* foglalkozó kötetek kritikai visszhangját sópri egybe. Olyan kötetekét, amelyek Bod Péterrel és egyáltalában a *historia litteraria* kora újkori történetével, az Esterházy családdal, aztán társaságokkal, irodalmi szerveződésekkel, szabadkőműves formációkkal foglalkoztak. Ide tartozik az a két hatalmas antológia is, amely a bölcsészettudományok 18. századi alapszövegeiből állott össze. E kötetek munkatársai voltak: Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Bretz Annamária, Lengyel Réka, Knapp Éva, Tüskés Anna, Kiss Margit.

A hetedik szekció 20. századi irodalom- és tudománytörténeti tárgyú kötetek kritikai visszhangjáról ad visszajelzést, olyan kötetekről, amelyek Tarnai Andor tudósi és magánemberi arcélének megrajzolásával foglalkoztak, Tüskés Tiborra emlékeztek vagy Tersánszky Józsi Jenő egy művét értelmezték. Itt egyetlen munkatárs mutatkozik, Bretz Annamária, az egyik kötet társszerkesztője.

Azt az állítást, hogy azok a kritikák, amelyek mindezekről a kötetkiadványokról megjelentek, a kollaboráció formáját jelentik, most hadd szemléltessük egyetlen mélyfúrással, amely a kötetben szereplő 48 kötetpublikáció közül mindössze egyet hoz fel példaként. Ez az a monográfia, amely egy régen elfelejtett, de Tüskés Gábor által nagy érvényességgel újra a figyelem középpontjába állított figura, Nádasi János exemplumszerzői munkásságáról, különféle szerkesztési elvű, a kegyességi irodalom, a használati irodalom, a funkcionális irodalom körébe tartozó írásairól szól.² Négy recenzens egy-egy gondolatát idézzük meg, négy egészen különböző gondolatot, amely az írásaikban, mondhatni, sarkalatos fontosságú. Nincs közöttük egybeesés, ami egészen világosan mutatja, hogy azonos szövegre reflektálva egészen eltérő kontextusokba helyezték a kötet anyagát, nagyon változatos gondolkodási irányokat indított el bennük a kritikáirás. Valamennyien megtették tehát azt, ami egy recenzens legnagyobb szolgálata lehet a recenzeált mű szerzőjével meg az egész tudományos közösséggel kapcsolatban is: továbbgondolták, továbbfejlesztették, elmélyítették, kiterjesztették, más összefüggésekbe állították, szintetizálva hasznosították mindazt, ami a kötetben olvasható volt.

Mészáros István arra hívta föl a figyelmet, hogy ezek a mindenféle érdekes, általában latin nyelvű művek az időtlen keresztény lelkiség mindenkori interiorizálásában voltak érdekeltek,

---

2 Tüskés Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János)*, *Historia litteraria* 3 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1997).

ez a műfajiságuk alapja, ezért különösen méltók a tanulmányozásra és megbecsülésre (91–95). Kilián István a történeti statisztikai módszerről beszélt, mind a nyomdahelyek megmutatkozásában, rendszerezhetőségében és összegezhetőségében, mind az intertextuális kapcsolatok statisztikai kimutatásának a lehetőségében (95–99). Tóth István György, minthogy a kora újkor szöbeli tudásának a kiterjedése és természete kedves kutatási területe volt, a szóbeliséghez fűződő viszonyt érintette; másfelől, történésként, természetes érdeklődéstől vezetve fölvetette azt a kérdést: vajon hogyan került Nádasi János Rómába? Életrajzát jól ismerjük ugyan, azonban semmit sem tudunk azokról a motivációkról, összetevőkről, amelyek miatt nemcsak a jezsuita rend, hanem az egész római katolikus egyház életének középpontjában tevékenykedhetett, közel két évtizeden keresztül (100–102). Ma már e három recensens egyike sincs velünk. Végezetül Bitskey István két meghatározó dolgot is kiemelt a kötettel kapcsolatban. Az egyik az exemplumgyűjtemények additív szerkesztésmódja, amely a folklórműfajokéhoz teszi hasonlatossá, írott folklórként megnevezhetővé, egy speciális teológiai anyagból készített folklorisztikus válogatásként értelmezhetővé Nádasi János műveit. A másik kulcskategória az antiregionalizmusé; ez egyedül itt fordul elő a recepcióban. Hallatlanul fontos kérdés, hogy hogyan lehet a jezsuita rend közepontjából olyan esztétikai és nem csak esztétikai, gondolati, eszmei hatásokat gyakorolni, amelyek a teljes római katolikus világra kiterjedő intenzitást képesek nyerni (102–106). Ahogyan látjuk, a négy recensens jól végezte a dolgát. Megtették a legtöbbet, amit tehettek: érdemi, továbbfejlesztő, gondolatilag elmélyítő, értelemteremtő, kontextusba illesztő aspektusokkal járultak hozzá a monográfia értelmezéséhez.

A kötetben van egy olyan kritika, amely ebben a tekintetben kissé szkeptikus. Monok István írta, mégpedig a jelen kötet már említett, 2013. évi párdarabjáról, merthogy a válogatásban már annak a fogadtatása is helyet kapott. Monok különbséget tett a valóságos kritika és a könyvet csupán statikusan felmondó ismertetés műfaja között, az utóbbit a *Buchbesprechung* műfajával nevezte meg. Arra hívta fel a figyelmet, hogy az ismertetés során felfigyelni valamire és értelemteljes módon leírást adni róla – ez sohasem neutrális, objektív dolog, hanem nagyon sok személyes aspektus által meghatározott, s így az ilyen ismertetések gyűjteményéből nem szintézis áll össze, hanem egy szubjektív lenyomat, valamilyen személyes továbbgondolási irány vagy program (369–370). Hogy milyen erőteljes lehet az a személyes érdeklődés vagy vízió, amely vezetni valakinek a tollát, arra Kovács Sándor Iván kritikája tartalmazza a legpregnansabb példát a kötetben, aki Hopp Lajos egyik monográfiáját³ értékeli, az elmejárási mód néhány sajátosságának szinte groteszkbe hajló kiemelésével. Hopp szövegében van egy hosszú, szemléletes, nagyon érzékletes szövegrész azzal kapcsolatban, hogy Rákóczi meg Mikes hogyan hajóztak el Dunquerque szikláin mellett, amelyeknek a csipkézett vonulata miféle hatással lehetett Mikes Kelemenre. Kovács Sándor Iván viszont nyomatékosítja, hogy mindezt Mikes bizony elmulasztotta rögzíteni, „talán épp szundikált a fedélzeti szélárnyékban, amikor ezt kellett volna látnia” (135). Hopp érzékeny leírása egy újkori értelmező kontextusteremtő művelete, amely beleérező értelmi és érzelmi extrapolációkkal gazdagítja a Mikes-univerzumot, valamilyen módon megfejteni, kulcsot adni látszik hozzá, s így értelemteljesen releváns a számunkra, de autentikussága egyáltalán nem hitelesíthető. Úgy tűnik, Monok is sok hasonló, önkényesen torzító olvasói értel-

---

3 HOPP Lajos, *Mikes Kelemen: Életút és írói pályakezdet*, szerk. Tüskés Gábor, *Historia litteraria* 7 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2000).

mezői műveletet láthatott már, mert szilárd a véleménye, hogy a mégoly alapos ismertetésekből összeálló mű is kaleidoszkóp csupán, az olvasónapló sosem monográfia (370). A személyes érdeklődés, a személyes fejlődés, a személyes kapcsolatrendszer, a személyes reflexiók bármely kiterjedt és bármely igényes története, ha kötetbe gyűjtik, sem hozza létre egy monografikus megközelítés szintézisét; a számára hiteles értelemteljességet minden olvasó csakis maga teremtheti meg saját háttértudásának bekapcsolásával, a recenzeált művek eredetiben való megismerésével, tulajdonképpen értelmezésnek értelmezéssel való összevetése formájában. Ha így van, akkor azt kell mondanunk, hogy a kritikai visszhangokban elvégzett kontextualizálások – például azok, amelyek ebben a kötetben olvashatók – sem egyenlők egy tudomány- vagy intézménytörténeti monográfia megírásával. Természetesen így van. Ugyanakkor kétségtelen, hogy egy ilyen monográfia nyersanyagát hibátlanul, hiánytalanul, nagyon súlyozottan, nagyon igényesen összeállítja egy efféle gyűjtemény, és azt is nyilvánvalónak kell tartanunk, hogy a szintézis megírására, megírásának indokoltságára is egyértelműen figyelmeztet. Hogy tehát világosan ki mondjam azt, amit ezzel kapcsolatban gondolok: igen, elérkezett az idő, az Irodalomtudományi Intézet több mint hatvan esztendő története már igazolja azt a célkitűzést, hogy kutatóműhelyeiről, kutatóközösségeiről és a mögöttük álló, az egész országra kiterjedő, a diskusszióba szervesen bevont közösségek egészéről, azok bármelyikéről, így a 18. százados kutatásokról is intézmény- és egyben tudománytörténeti monográfia íródjék.

Sokkal többet, érvényesebbet, teljesebbet tudunk meg önmagunkról, jelenkori potenciálunkról, a továbblépés lehetőségeiről, szükségességéről, feltételeiről, irányáról, ha látjuk törekvéseinket szervesülve, ha felismerjük nehézkedési pontjainkat; ha azt a potenciált, amelyet korábbi működésünk együttesen megtestesít, javunkra tudjuk fordítani, dinamizálni vele jelen időben megteendő lépteinket.

Ez a kötet jókora lépés ebbe az irányba: rendkívül érvényes és szemléletes belátásokat enged meg az Irodalomtudományi Intézet XVIII. Századi Osztályán az elmúlt évtizedekben folytatott kutatásokról, ezek igényességéről, értékéről, nemzetközi beágyazottságáról, s ezért a legnagyobb olvasói figyelemre méltó. Köszönet a megjelentetéséért.

Nemesné Matus Zsanett: Bodroghy Papp István. Irodalom és művelődés a reformkori Dunántúlon

Vitae 2.

Budapest: Reciti Kiadó, 2020, 296 l.

BODNÁR Krisztián

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára,
segédlevéltáros

ORCID 0000-0002-4049-3431

Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy Bodroghy Papp István neve kevesek számára cseng ismerősen. Ezt nem is csodálhatjuk, hiszen az 1796 és 1859 között élt Bodroghy nem töltött be országos tisztségeket. Vas vármegyéből Békés megyébe költözve az 1820-as években mezővárosi jegyzőként, később uradalmi ügyészként dolgozott, Békésen részt vett az evangélikus gyülekezet munkájában, közeleti személyiségként nem tűnt ki a kortársai közül, és költőként sem alkotott kiemelkedőt. Ennek ellenére a személye mégis érdekes lehet, mert többek között egy kéziratos gyűjteményt hagyott az utókorra, amelyben a saját verseit fogta egy csokorba, s amely betekintést enged a reformkori közköltészet egy művelőjének munkásságába.

Nemesné Matus Zsanett, a győri Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum igazgatóhelyettese egy állományrevízió során talált rá az akkor még Xántus János Múzeum néven működő intézmény helytörténeti gyűjteményében Bodroghy *Faragószék* című, az irodalomtörténezszer előtt addig ismeretlen kéziratos verseskötetére, s ebből kiindulva döntött egy monográfia megírása mellett. A szerző számára nem ismeretlen ez a terep, hiszen körülbelül egy évtizede foglalkozik a Bodroghy Papp család történetével. Tudományos előadásai, tanulmányai, illetve a 2020-ban megvédett PhD-értekezése (amely jelen kötet alapjául szolgált) is tanúskodnak arról, hogy behatóan ismeri a família reformkori történetét.

A monográfia négy fejezetből áll, amelyek közül az első és az utolsó kifejezetten rövid (csupán 4-5 lap terjedelműek), míg a szövegtest legnagyobb része a hetven költeményt tartalmazó, 1817 és 1824 között keletkezett *Faragószék* részletes elemzését szolgálja. A kiadvány előszava röviden bemutatja a szerző célkitűzéseit, módszertani törekvéseit, illetve elhelyezi Bodroghyt „a reformkor jogtudó kismemesi értelmisége” (14) tagjainak sorában. A kötet módszertani szempontból két nagyobb egységre bontható: az elsőben a *Faragószék* verseiben elhelyezett személyes utalásokat kontrollforrások – a csekély számú szakirodalmi feldolgozás mellett főként levéltári iratok – bevonásával igyekszik ellenőrizni a szerző, a másodikban a versekből közöl válogatást. Így a munka első fele annak vizsgálatát szolgálja, milyen életutat futott be a „versfaragó”, milyen

tudásbázissal, kapcsolati hálóval, a pályáivet tekintve milyen lehetséges kifutással gazdálkodhatott egy dunántúli evangélikus kismemesi családból származó férfi a 19. század első felében. A kötet második része a versek segítségével arra keres választ, milyen költőket, illetve műveket ismerhetett egy korabeli „értelmiségi”, és hogy ezek az alkotók és művek milyen ihletforrást jelenthettek például a közköltészet művelői számára, akik parafrázisokat, imitációkat készíthettek e versek alapján.

Az első fejezet adatokat közöl a *Faragószék* szerkezeti felépítéséről, a költemények keletkezési idejéről, valamint műfajáról, továbbá a szerző felsorolja azokat a gyűjteményeket, amelyekben elsődleges forrásokat keresett műve megírásához. Bodroghy munkája hetven verset tartalmaz, és mind a költemények témáját, mind azok stílusát tekintve sokszínűnek mondható. A *Faragószék* tudatos szerkesztés nyomait mutatja (ez megmutatkozik a szövegek időrendbe való sorolásában, valamint a számozott lapokat és ceruzával meghúzott margókat tartalmazó, javításoktól mentes textusokat közlő kötet külalakjában), ami a szerzőt annak a gondolatnak a megfogalmazására ösztönzi, miszerint Bodroghy talán kiadásra szánhatta e művét, de e kijelentés bizonytalanságát ő maga is érzékelteti. A kérdés sajnos eldöntetlen és eldönthetetlen marad, hiszen csak közvetett bizonyítékok állnak rendelkezésre, noha kétségtelenül izgalmas feladat lenne annak boncolgatása, hogy egy fiatal kismemesnek voltak-e olyan anyagi lehetőségei, volt-e olyan kapcsolati tőkéje, hogy egy kézirat publikálására gondolhasson.

A második fejezet Bodroghy Papp életútjáról, kapcsolati hálójáról, az őt ért hatásokról szól, és Nemesné Matus Zsanett itt rámutat arra, hogy mind a *Faragószék* alkotója, mind annak családja számára meghatározó jelentőséggel bírt az evangélikus vallás és közösség, továbbá a kultúra és a tudás, amelyek felemelkedési lehetőséget biztosítottak számukra. A família tagjai által bejárt út szépen illeszkedik a magyar kismemesség klasszikus sorsához: az első ismert ős az 1560-as években szerzett nemeslevelet és birtokokat, majd az azt követő évszázadokban a migráció következett, végül Bodroghy Papp István édesapja szakmát szerzett. A fiú a testvéreivel egyetemben már magasabb szintű képzésben részesült, ami egyrészt jelzi a család felfelé törekvését, az arra tett kísérleteket, hogy a gyerekeket értelmiségi pályára állítsák, másrészt a korabeli társadalomban lezajló átalakulási folyamatokat (például a honorácior nemesség sokáig képlékeny és bizonytalan társadalmi státuszát), harmadrészt a Bodroghy Papp gyermekek tanulási készségeit és képességeit is. Bodroghy Papp István végül vármegyei hivatalokat vállalt, az 1820-as évek elején Békés megyébe költözött, miközben folytatta az iskolában elkezdett versírást is.

A harmadik egység a kéziratot verseiről szól, és a szerző e szakaszban számos példával bizonyítja, hogy Bodroghy ismerte többek között Kisfaludy Sándor, Csokonai Vitéz Mihály, Berzsenyi Dániel és Kis János munkáit, amelyek hatottak is az ő költészetére. Nemesné Matus Zsanett a korszak kisebb költőinek sorában helyezi el Bodroghyt, és úgy értékeli, hogy a poéta művészetének színvonala idővel még hanyatlott is, a pálya vége felé sokszor ismételte önmagát, és kevésbé kidolgozottak lettek a művei. A szerző vizsgálódásai azt mutatják, hogy Bodroghy leginkább Kisfaludy Sándor munkásságát ismerhette és szerette, mintaként felhasználta tehetségesebb pályatársa költeményeit, ám azokat a saját ízlése szerint átformálta, és mind tematikailag, mind kidolgozottság tekintetében kevésbé kvalitatós és gazdag alkotásokat hozott létre. Ennek ellenére a *Faragószék* azért is lehet érdekes, mert a művész a saját mindenkori élethelyzetére reflektált, a saját érzéseit, gondolatait öntötte szavakba (igaz, a monográfia szerzője nem vizsgálja azt a kérdést, vajon ezek a versek lehetnek-e helyzetdalok, valós helyzeteket tükröz-

nek-e). A kötet nem mellesleg fontos adalékként szolgál a korabeli kismemesség irodalmi műveltségéhez, illetve a rendiség utolsó évtizedeinek nyugat-dunántúli iskoláiban átadott ismeretanyaghoz is.

A negyedik fejezet, illetve a zárszó valójában egyaránt Bodroghynak mint költőnek az értékelésére szolgál. Nemesné Matus Zsanett megállapításai szerint Bodroghy Papp István felhasználta ugyan a költőtársaitól kölcsönzött mintázatokat, toposzokat, de nem epigonként. Ugyanakkor mégis dilettáns alkotó maradt, így másod- vagy harmadvonalbeli művésznek tarthatjuk őt. A szerző Bodroghy munkásságának feltérképezésekor fontos szerepet tulajdonít a poeta kapcsolati hálójának – tanárok, könyvkereskedők, irodalmárok –, azaz erős társadalmi meghatározottságot mutat ki e tevékenység mögött.

A szerző többféle módszert alkalmaz (például a szöveg gerincének tekinthető harmadik fejezetben az összehasonlító módszer segítségével számos párhuzamot idéz annak bizonyítására, hogy Bodroghy költészete szervesen magába építette a nevesebb szerzők munkásságát, továbbá többek között a társadalomtörténet, illetve a szociológia metodológiáját is hasznosítja), és bár alapvetően irodalomtörténeti monográfiáról beszélünk, a fentiek okán más történeti tudományágak művelői számára is hasznos adalékokat nyújt a kötet. Társadalom-, illetve művelődéstörténeti kontextusok is helyet kapnak a kiadványban, s Bodroghy életútjának feltérképezése arra is mintát szolgáltat, hogy hogyan írhat meg egy életrajzot egy biográfus abban az esetben, ha a forráshiány miatt nehézségekbe ütközik egy-egy pályaszakasz megismerése.

Nemesné Matus Zsanett egy marginálisnak látszó, ám mégis fontos életutat dolgozott fel e monográfiájában, hiszen Bodroghy Papp István életműve jól jellemzi a reformkori magyar kismemesség egy részének műveltségélményét, illetve mentalitását (noha természetesen nem általánosíthatunk egyetlen esetből, mindazonáltal az ilyen mélyfúrások kiegészíthetik a nagy történeti szintézisekben ábrázolt makrotörténeti folyamatokat). A költő munkássága egy lehetséges korabeli pályáivet rajzol meg, ráadásul egy olyan személyét, aki eddig szinte ismeretlen volt a szélesebb közönség előtt, s aki nem került (nem is kerülhetett) be az irodalmi panteonba. A szóban forgó könyv tehát e téren mindenképpen újdonságokkal szolgál, de az életpálya bemutatása mellett legalább ilyen fontos a *Faragószék* című kötet számos versének közreadása is. Ugyanakkor tovább gazdagíthatta volna az egyébként olvasmányos stílusban megírt munkát néhány illusztráció, például a kéziratos kötet lapjairól készült felvételek. Hasznos azonban a kötet végén található névmutató, illetve a szintén ott helyet kapó angol nyelvű összefoglalás. Nemesné Matus Zsanett e monográfiája ösztönzést jelenthet mások számára is, hogy feltárják a kevésbé jelentős szerepet játszó szerzők életútját és munkásságát, hiszen ezekből rajzolódhat ki a „mindennapok története”.

Földes Györgyi: Akit „nem látni az erdőben”. Avantgárd nőírók nemzetközi és magyar kontextusban

Budapest: Balassi Kiadó, 2021, 172 l.

DECZKI Sarolta

BTK Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs
ORCID 0000-0002-6609-8448

Ha adott egy társadalmilag marginalizált csoport, akkor biztosak lehetünk benne, hogy azon belül is van egy réteg, amely a többiekhez képest is jobban háttérbe szorul: rendszerint a nők, a gyermekek, a fogyatékkal élők, az idősek. A csoport hierarchiájának csúcán a felnőtt, egészséges férfiak állnak, legyen szó bármilyen társadalmi rétegről. Ez a társadalmi dinamika még ma is jellemző, de ahogy megyünk visszafelé az időben, egyre merevebb, rigorózusabb tagolódást figyelhetünk meg. Ez különösen ellentmondásosnak tűnik olyan csoportoknál, melyek elvileg a régivel, a múlttal szembeni lázadást, a radikális megújulást képviselik, és emancipatorikus elveket vallanak.

Földes Györgyi Susan Rubin Suleiman nyomán kettős marginalitásnak nevezi azt a pozíciót, amelyet a nők az avantgárd mozgalomban töltenek be. Míg az avantgárd szándékosan húzódott a peremre, addig a nőknek nem volt választásuk: a férfiak számára magától értetődő volt, hogy nekik nincs jelentős szerepük. Ha azt gondolnánk, hogy ezek az idők már elmúltak, akkor sajnos tévedésben vagyunk. A szerző szemléletes példája az a katalógus, mely 2014-ben jelent meg *Arp et Tauber* címmel Serge Fauchereau szerkesztésében, melyben világosan látszik, hogy az utókor hogyan látja egy alkotó házaspárnál a férj és a feleség művészi jelentőségét. Ez után a felvezetés után talán nem meglepetés, ha azt olvassuk, hogy míg Arp munkásságát alaposan körüljárja a szerző, addig Tauberről már korántsem kapunk ilyen precíz és elfogulatlanságtól mentes képet: „a művészlől írt alig néhány bekezdés mint férjének alteregóját mutatja be, s a teljes pályafutás sokoldalúságáról (szobrok, belsőépítészet, táncművészet, jelmez- és maszkkészítés, marionettek) végképp nem szól” (12).

Vagyis a jelen sem feltétlenül bánik méltányosabban a női alkotókkal, mint ahogyan ez a múltban történt. Pontosan ezért vált a feminista irodalomkritika egyik legfontosabb törekvésévé az, hogy a női alkotókat integrálja az irodalomtörténetbe, vagyis felkutassa azokat a szerzőket, akiket sem a korabeli, sem a későbbi kritika nem kezelte a súlyuknak megfelelően, nem ismerték el érdemeiket, a margóra szorították őket. Hogy rámutassanak: igenis létezik hagyománya a női irodalomnak, csak föl kell tární. Földes Györgyi ezt a munkát végzi el az avantgárd mozgalom körében, nemzetközi és magyar szintén.

Persze, jelen esetben is felmerül az a kérdés, hogy vajon nem méltán lettek-e elfeledve ezek az alkotók, vajon hoztak-e létre olyan színvonalú alkotást, amely megérdemli, hogy megmentésük őket a feledéstől? Nem mindig olyan könnyű erre válaszolni, mint Tauber vagy a nemzetközi avantgárd egy-egy fontos nőalakja esetében. A magyar avantgárd mozgalomhoz csatlakozó és hosszabb-rövidebb ideig alkotó nők életműve ugyanis nem túl nagy. Legalábbis, ami a maradó alkotásokat illeti, hiszen többen voltak közöttük, akiknek nyilvános szereplései legalább olyan fontosak, mint az írott mű: Csont Judit munkáskórusokban betöltött szerepe miatt, Simon Jolán legendás „üveghangja” s az ezen előadott versek miatt, Madzsar Alice pedig mozdulatművészként.

Az ezzel kapcsolatos problémákat Földes már a *Bevezetésben* is jelzi: „szeretném előjáróban leszögezni, hogy vállalkozásomat inkább felfedező túrának szánom: nem szeretnék nivellálni, nem gondolom, hogy az itt szerepeltetett alkotók mindegyike fontos életművet hozott létre” (16). Ámde az „tanulságos, ahogyan maguk a szerzők helyet, lehetőséget kapnak a mozgalom, a folyóirat hasábjain” (17), valamint az is nagyon fontos, hogy a magyar női alkotók többsége aktívan részt vett a munkásmozgalomban is.

Szintén a *Bevezetésben* van egy alfejezet az avantgárd nőképéről, mely megvilágító erejű arra nézvést, hogy miért is volt jellemző a nőkre a kettős marginalitás. Többek között azért, mert az adott korszakban, vagyis a századfordulón éppen a kulturális hanyatlás víziója és ezzel összefüggésben a nőgyűlölet volt a jellemző. A nemzeti, ideológiai és intellektuális megosztottság, a társadalom eltömegesedése, modernizációja fenyegette a klasszikus szerepeket, s a modern világ kihívásaira sokan ultrakonzervativizmussal reagáltak. Mindehhez járultak még a nőkhöz kapcsolódó „hagyományos” képzetek: „a nő egyszerre a természet megzabolázhatatlanságának és az anyagi, utilitárius, minden transzcendens értéket nélkülöző társadalom vulgaritásának a megtestesülése” (19).

Az avantgárd különböző irányjai különböző álláspontot foglaltak el a nőekkel kapcsolatban. A legszélsőségesebb a futurizmus volt, de az expresszionistáknál sem volt sokkal jobb a helyzet. Az általuk piedesztálra állított Új Ember természetesen férfi, aki elutasítja azokat az értékeket, melyeket hagyományosan a nőkhöz szoktak társítani (biológiai lény, passzív). Az emancipációs mozgalmakkal sem értettek egyet, noha – érdekes és valamelyest árulkodó módon – támogatták a fogamzásgátlást, az abortuszt, a törvénytelen gyerek jogainak az elismerését. A nőket a dada fogadta be a leginkább, mert – ahogyan Földes írja –, egyébként is hangsúlyozottan intézményellenes irányzat volt.

A dadaista nők részt vehettek a csoport mindennapi életében, nyilvános szereplési lehetőséget kaptak, de a klasszikus nemi szerepeket itt sem kérdőjelezték meg. A többi irányzathoz hasonlóan a szürrealizmus is férfiklubként működött, és általános volt a női test tárgyiasított megjelenése – melyre remek példa Man Ray *Ingres hegedűje* című képe a kedveséről, akinek a testét hangszerként fotózta meg. De a legismertebb példa talán Magritte képe, a *Nem látom az elbűjt nőt az erdőben* című, melyen egy női akt látható, körülötte pedig lehunyt szemű férfiak. De a szürrealisták is osztották koruk előítéleteit a nőkről: gyermeknek tekintették, hisztérikusnak, boszorkánynak, de népszerű volt a *femme fatale* toposza is. A nők tehát ezzel a hendikeppel léptek be bármilyen mozgalomba, így aligha csoda, hogy csak kevesüknek volt lehetősége komolyabb életmű létrehozására.

Különösen ellentmondásos a nők szerepe az eleve nőgyűlölő futuristáknál, akik ráadásul a háborút is dicsőítették. Földes Valentine de Saint-Point szerepét tárgyalja alaposabban, aki két

futurista manifesztumot is írt. A tudathasadásos állapotra jellemző, hogy Saint-Point teljesen rendjén valónak találja a tömeges nemi erőszakot háborúk idején. Mina Loy számára is problémát jelent, hogy miközben feminista nézeteket vall, aközben a futuristák számára a nők alacsonyabbrendű lények. Nem is maradt sokáig az irányzatnál, de 1914-ben kiadott egy *Aforizmák a futurizmusról* című szöveget, mely életigazságokat, művészi programot kínál, és még ugyanebben az évben megjelent a *Feminista kiáltvány* is tőle. Mina Loy munkássága magyar vonatkozásban is érdekes, hiszen az *Anglo-Mongrels and the Rose* című hosszűversének hőse, Exodus Budapesten születik egy pátriárka unokájaként.

A nemzetközi avantgárrdal még egy fejezet foglalkozik, mely a testrepresentációkat tárgyalja: milyen kontextusban jelennek meg és milyen politikai szerepük van az androgün, a kiborg, a dandy és a nő képzeteinek. Külön izgalmas a kiborg, az automata és a robot toposza, hiszen ezek a magyar avantgárdban is megjelentek, például Madzsar Alice mozgásszínházában.

A nemzetközi áramlatok és ezek nőképeinek feltérképezése után következnek a kötetben a magyar női alkotókról szóló fejezetek, melyek közül az első általában vázolja, milyen pozíciót kaptak a nők. Nagy meglepetés már nem éri az olvasót, ha azt olvassa, hogy női alkotók elenyésző arányban jutottak publikálási lehetőséghez, vagy azt, hogy a férfiak vitáin rendszerint „csöndes áhítattal” vettek részt. A *Tett* és a *Ma* háza táján többnyire olyan fiatal lányok publikálnak, akik valamilyen módon kötődnek a magyar avantgárd valamelyik férfi alkotójához: menyasszonyok, élettársak, testvérek, és többnyire csak átmenetileg csatlakoztak a mozgalomhoz.

Csak részben könnyített a magyar avantgárdista nők helyzetén, hogy a magyar mozgalom hangsúlyozottan antimilitarista volt, vagyis legalább azokkal az ellentmondásokkal nem kellett megküzdeniük, mint futurista kollégáiknak. A háború azonban fontos témája volt a magyar avantgárd nőknek is, különösen Újvári Erzsinek és Réti Irénnek. Fontos megjegyezni, hogy az első világháború ideje alatt (és utána is) egyébként is nagy felfutása volt a háborúellenes irodalomnak, vagyis a magyar alkotók egy nemzetközi szinten is erős trendhez kapcsolódtak. Újváry Erzsi a könyvben idézett verse expresszionista stíluseszközökkel mutatja be, hogyan roncsolja a háború az emberi testet, novellái pedig a férfiak hiányát tematizálják a hátországban, valamint a magukra maradt nők magányát, vágyakozását: „a háború az emberi kapcsolatokat szétziláló, az erkölcsi-érzelmi gátlásokat leoldó, a nyers szexualitásnak szabad utat engedő démoni erőként van jelen” (89). Ahogyan Földes írja, Réti Irén, noha kevésbé tehetséges, mint Újvári Erzsi, de teoretikusan tudatosabb, határozottabb, és az ő fő témája is a hátországi nők sorsa.

A többi, marginalizált pozícióban levő nő között is háttérbe szorult a viszonylag ismeretlen Kádár Erzsébet, aki négy megjelenéssel, hét verssel a *Tett* és a *Ma* női listáján dobogós helyet kapott. Emigrációja után pedig főként prózát, drámát, forgatókönyvet írt, német nyelven, Párizsban. A dobogó másik két helyezettjétől, Újvári Erzsitől és Réti Iréntől az különbözteti meg, hogy nála jóval kevésbé hangsúlyos az antimilitarista hang, az aktuális közéleti ügyekre való hivatkozás és a női tematika.

Különösen érdekes Csont Judit sorsa, akit az irodalomtankönyvekből Szántó Juditként ismerünk, József Attila kedveseként, és Pál Judit néven is publikált. De, mint ahogyan Szendrey Júliának is, neki megvan a maga külön sorsa, méghozzá meglehetősen izgalmas. Egy avantgárd verse jelent meg a *Mában*, *Jaj! Emberek...* címmel, melyre „az érzelmeket, indulatokat, hangulatokat követni szándékozó expresszionista versnyelv” (128) jellemző. Ennek a kísérletnek nem lett folytatása, viszont Szántó Judit fontos szerepet töltött be a munkásmozgalomban előadóművész-

ként. A könyv egyik erénye, hogy ezekről a mára már elfeledett szubkulturális jelenségekről is részletesen ír.

A magyar avantgárd „nagyasszonya” az a Simon Jolán volt, aki Kassák Lajos feleségéként kénytelen volt élete végéig kitartani az irányzat mellett. Ahogyan Földes tanulmányában olvashatjuk, nehéz sors volt ez, hiszen a férfiak mellett akkor is háttérbe szorult, ha gyakorlatilag az életét áldozta a mozgalomnak. Pénzt keresett a család napi megélhetésére, de emellett az apró-cseprő kiadói ügyekkel is ő foglalkozott, bőrrönddel házalt Kassák könyveivel, s mindemellett előadóművész is volt. Nem csoda, ha a családra már nem jutott energiája, ezért menhelyre adta be a saját gyerekeit. Az olvasó jól sejtheti, hogy ezért nem járt hála és köszönet: Kassák folyamatosan csalta a feleségét, s az egyik ilyen történet végén „az amúgy is depressziós, fáradt, kiégett Simon Jolán öngyilkos lett” (154).

Földes valamennyi női alkotónak az életrajzát is vázolja, s ezekből rendre kiderül, hogy bizony nem volt könnyű nőként egy férfiklubban érvényesülni, vagy egyáltalán alkotó emberként egy olyan közegben, melyben a nők eleve hendikeppel indultak. Fontos, hiánypótló munka ez, még akkor is, ha a kötetből világosan kiderül, hogy ezek az életművek nem mindig képviseltek magas esztétikai színvonalat – mert arra is fény derül, hogy miért nem volt esélyük, lehetőségük ezeknek a nőknek alkotó emberként kibontakozni.

Az olvasóban akkor sem marad hiányérzet, ha a szerző a kötet elején szabadkozik, hogy nem monográfiát írt, hanem „csak” tematikus tanulmánykötetet. Erre a szabadkozásra nincs szükség, már csak azért sem, mert nem tartozik az olvasóra, hogy milyen feladatok kényszere hárul egy kutatóintézet dolgozójára. Az olvasót vélhetően csak a végeredmény érdekli, és jelen esetben – már csak az eddigi kritikák tükrében is – nem hallani, olvasni olyan hangot, mely ezt hiányosságként emlegette volna. A kötetről született írások inkább méltatók, elismerők, még hozzá joggal.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)
A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter
Korrektor: Horváth Csaba Péter
Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa
A folyóirat megjelenik évente hatszor.
Budapest, 2022.
A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft